

ત્રેમભક્તિ—મન્નમાળા

આંખાં સાદ્યરત્નો

ભાગ ૧ લો

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૬૦

ઇ. સ. ૧૯૩૪

કોમલ પ્રેસ, રૂપીઆ

જયેન્દ્ર. જી. કવિ.

કતિને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક:- ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ;

એલિસ પૂલ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૩૪

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-મન્યમાળાના પ્રત્યેક
મન્યની પ્રત્યેક નકલ ઉપર કતોની દંછી સહી હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણાલય

રાંકરરાવ અમતરાવ સિંઘ

જ્ઞાનમંદિર મુદ્રણાલય, રાણપુર અમદાવાદ.

ગુર્જરી ! નવગીતા ગાજે;
ઠાળનાં નવસૂકતો પાજે;

ગુર્જરી ! નવગીતા ગાજે.

લીલમલીલાં, ઘેરગલીરાં; પ્રાચીનાં પરમાણ્યાં,
ધતિહાસોના દેવધ્વનિશર વનવન જો ! પથરાણ્યાં;
મંહિથી નવઝરણ્યાં ઝરમરજે;

ગુર્જરી ! નવગીતા ગાજે.

વિશ્વપુરાણો, મેઘછાય શો, પશ્ચિમપાંખની પાજો
અગનઘટાની બૂલબૂલામણી સમ જો ! સાગર ઉછળે;
મંહિથી નવરત્નો સારવજે;

ગુર્જરી ! નવગીતા ગાજે.

મોતીઝરન્તા કુંભસ્થળ શા ગરવા ગરિવર તહારા;
યુગયુગભૂની આરસકવિતા દેવતઅર્પુદ ગાતા;
મંહિથી નવકવિતા વીંઝવજે;

ગુર્જરી ! નવગીતા ગાજે.

શ્રી કૃષ્ણે જાંધી યુગપાજો
ગુર્જરી ! નવગીતા ગાજે.

પ્રસ્તાવના

' ઇ સ. ૧૮૮૭ માં ગુર્જરસાહિત્યરસિયા પારસી સર્જન સર
 નવરોજી પેરેતનજી વકીલે ગુજરાતની પાટનગરીમાં તેજસ્વી પ્રતાપ-
 શાળા ને અપૂર્વ દક્ષપતમહોત્સવ ઉજવ્યો હતો. એ પછી દોઢ દાયકે
 એ ભાઈ રણજિતરામે ઇસ્વી ૧૯૦૨-૩માં સાહિત્યજયન્તીએ ઉજ-
 વવાની આપણે ત્યાં પ્રયા પાડી પ્રથમ સાહિત્યજયન્તી અમદાવાદના
 નગરમંદિરમાં રાજવીકૃતિ કલાપીની ઉજવાઈ હતી. કલાપીના પરમ
 મિત્ર કાન્ત પ્રધાન વક્તા હતા પછી ૧૯૦૩ની કૃષ્ણજન્માષ્ટમીએ
 ખોજ સાહિત્યજયન્તી ઉજવાઈ મહારાણી મીરાની એ અવસરનું
 મહારૂ વ્યાખ્યાન આ સંગ્રહના આરંભે છે. એમ ગુર્જરગ્રંથમાં
 અવૌચીત વિદ્યુતપૂજના પગરણ મંડાયા ત્યારથી માડીને નિરનિરાળા
 સાહિત્યપ્રસંગોએ આપણા સાહિત્યરત્નોની વિદ્યુતપૂજના અનેક કાળ-
 યોગ મળે સાપડ્યા છે. ૧૯૦૩થી ૧૯૩૪ સુધીના ત્રીશેક વર્ષોમાં
 પંદરેક સાહિત્યપૂજનો કીધેલા છે, સરેરાશ બેબે વર્ષે એક સાહિત્ય-
 દેવને પૂજેલા છે. એમ તિથિતિથિની એક સાક્ષરપૂજ કરેલી છે.
 આપણા સાહિત્યરત્નોની ગુણપૂજના એ પ્રસંગો આપનારાઓનો હું
 એટલો ઋણિ છું આ ગ્રંથજોડકામાં એવા સાહિત્યપૂજનના પ્રસંગ
 પ્રસંગના પ્રવચનોનો સંગ્રહ છે આમાના કેટલાક પ્રવચનો મહારા
 ' સાહિત્યમન્યનમાં પૂર્વે છપાયા હતા, અને બીજા ધણાખરા ઉચ્ચારાયા
 ત્યારે જ સામાયિકોમાં છપાયા હતા. એ સહુ અંદી એકઠા કરીને
 બે ભાગમાં ગ્રંથના કરકમળે આજ મુકાય છે. જગતકાદમ્યરીઓમાં
 સરવતીચન્દ્રનું રચાન એ સાહિત્યવિવેચના આમાં સંગ્રહેલ નથી;
 એ સ્વતંત્ર ગ્રંથ જ રહેશે સાહિત્યમન્યનમાંથી આ સંગ્રહમાં લીધેલા
 પ્રવચનોને રચાને અન્ય સાહિત્યવિવેચનાઓ એ ગ્રંથમાં પૂરવણી પૂરશે.

આ પુનર્વર્ગણને કારણે કંઈક વર્ષોથી અપ્રાપ્ય સાહિત્યમન્યન મન્યની બીજી આવૃત્તિ છપાતી અટકી છે તે પણ હવે થોડાક કાળમાં છપાશે.

અક્ષરુષ્ણનો ઉપાસક સાહિત્યકાર ચિરંજીવ પ્રજાધડનારો છે. અને સદૃ ન્દાનામ્હોટા અન્ય પ્રજાધડનારાઓની પેઠે ન્દાનામ્હોટા સાહિત્યકારો થે નિજનિજની શક્તિમતિઅનુસાર વર્તમાન ને બાવી પ્રજાનું ધડતર ધડે છે. ગદ્ય સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં એક વેળા ઈંગ્રેજ મહામન્ત્રી ગ્લાડસ્ટન અને ઇંગ્રેજ રાજકવિ ટેનીસન સંગાયે આગખોટમાં એટલિટનના ટાપૂની જળપ્રદક્ષિણાએ નીકળ્યા હતા. વંકજીજીમજી સાગરકહિ ખેડતા ખેડતા એ પ્રજાધુરન્ધરો ગ્લાસગોનાં નગરમાં જઈ ચડ્યા. આંગણુપધારેલા પ્રજાધુરન્ધરોને ગ્લાસગોનાં નગરજનોએ સહર્પ સન્માન્યા, નિજ નગરનું નાગરિત્વ બક્ષ્યું, સત્કાર પત્રો અર્પણ કીધાં. બન્ને ય અતિથિવરોની વતી સ્થિટિશ મહારાજ્યનો ત્હારનો ભાગ્યવિધાતા મહામન્ત્રી ઉત્તર આપવાને હાક્યો. મન્ત્રીશ્વરે કહ્યું: પચ્ચીસ-પચ્ચાસ વર્ષો પછી પ્રજા આ મહામન્ત્રીને વીસરી જશે; ને પૂછશે કે ગ્લાડસ્ટન કોણ હતો? ને ત્હેણે શું કીધું? પણ કવિવર ટેનીસનનાં કાગ્યો ઈંગ્લીશ ભાષા જેટલા અમર છે, અને એ કારણે કવિવર સ્વયં ઇંગ્લિશ ભાષા જેટલા ચિરંજીવ છે, ગયા સૈકામાં એટલિટનનો મહામન્ત્રી નિજ દેશના કવિવરને એ શબ્દે સન્માનતો. ખરું છે. કોઈ પણ મહારાજ્યનો મન્ત્રીશ્વર એના યુગની પ્રજાને ધડે છે, કવિશ્વર નિજના ને બાવીના યુગોની પ્રજાને ધડે છે. દેશમન્ત્રી વર્તમાન પ્રજાધડનારો છે; દેશકવિ સનાતન પ્રજાધડનારો છે.

✓ આપણે ત્હાં પણ એવાં અને એથી અધિકાં હતાં સાહિત્યકારોનાં મૂલ. ત્હારે રાજમન્ત્રીઓ સાહિત્યામૃતના ઉપાસકો હતા. ✓ ચન્દ બિરદાઇને દિલ્લીપતિ પૃથ્વિરાજ ને 'સમર્થ' રામદાસ સ્વામીને હિન્દુપત પાદચાહ સિવાજી મહારાજ એવાં ને અધિકાં બહુમાને સન્માનતા. ✓ ચન્દ બિરદાઇએ પૃથ્વિરાજને અમરધાલો પાચો, અને ૧૨ મા સૈકાથી ૧૭ મા સૈકા સુધીનું પાંચસો વર્ષનું ભારતનું ક્ષાત્ર

તેજ ધડયુ ૧ ગીતાકારે ભારતનું સનાતન બ્રહ્મનેજ ધડયુ આપણા
 ગુજરાતે સરકૃતિઓના સગમકાળે દલપતે ગુર્જગ્રજની પ્રજાનાકાને
 મધુરી કવિતનદરીઓ શદ્ય ભરીને અર્વાચીનતાના પ્રવાહપૂરમા વાગી,
 નમદે જગત્કલિદાસ બણી-બણાવી વીર રસ વરસાવ્યો, ગોવર્ધને
 ગળીર બાબ્યમીમાસાઓ બાબી પ્રજાને અનેકધા તિચારતી કીધી
 રસિદ ભીરા અખો સામન પ્રેમાનન્દ દયારામ સૈકાઓથી ગુજરાતનું
 પ્રજામાનસ ઘડે છે ઇતિદાસ કહે છે કે ખરેખર સાહિત્યકાર
 સનાતન પ્રજાસર્જક છે

આપણી અર્વાચીન સાહિત્યલક્ષ્મી આપણા નદામનોગથે અધૂરી
 દશે અન્ય કે પ્રજા કે દેશની અર્વાચીન સાહિત્યલક્ષ્મીથી ઓળી
 કેતરની નથી સન્યાસમૂર્તિ અગમ્યવાદી પદિવારજી કે કીટસ સમા
 કનાકાન્ત કાન્ત પચ્ચીસીને ઉમરેથી એક પગ સસારમા ને એક પગ
 સ્વર્ગમા મૂકતા કનાપી ૧૯૦૭ મા ટીળક મહારાજની સગથે સુરતમા
 માલાજીને ટેમરે એકાકી ઉભેલો ગુજરાતી એકતમદન નૃસિંહ વિભાકર,
 પાંચજીએક વર્ષનો અનમવાસી બ્રાહ્મ મોહનદાસને યે કચ્છારેક ભારે
 પડી જતી રતનના લખવતો, માળવેરાગી, જોમનરસિયો, પૃથુ
 શૂકત, ઠરેલ સમતુવાથી માનિત્યને ને સાહિત્યકારોને તોળતા નવલ
 રામ ને નવબાબો ગ્યી ચી પ્રજાને વિચારણાવમળોમા તરતી
 મૂકનાર સર્વતોમુખ મીમાસક ને વર્ધન ભાઈરાની ખાણો ખોજતા
 કેશવ કુવ ને સિદ્ધને રંગતે સસારમા ચાલતા અનભેનાદી મસ્ત
 કવિ ઇતિદાસજ્ઞેમનના દાત્રમાત્રના બચ્ચલો રંગાડતો વીર નમદે
 ને બ્રહ્મર્ષિની તાણે બ્રહ્મમન્ત્રો અને મસારમન્ત્રો ઉચ્ચરતો ધીર
 દનપત એ સહુનો સાચો સગવાળો કરશે ત્હેમને પ્રત્યક્ષ થશે કે
 ગુજરાતની પશ્ચિમ તાણે સાગરવદ્ધમી ઉજળે છે, ને પૂર્વપાળે વનવદ્ધમી
 ઉભગાડ છે, અને વદારચગ સમા મધ્યદેશે હૈયાસરવાણીઓ સમી
 સરિતનદમી વહે છે, એવી પુણ્યવૈભવી સાહિત્યલક્ષ્મી વર્તમાન
 ગુર્જરદેશે છનાછન છનકે છે

સાહિત્યસર્જનદારાઓના મૂલ્ય પૂર્વપશ્ચિમમાં નિરનિરાળે ધોરણે અંકાય છે. પશ્ચિમના પ્રચલિતભાવ છે કે Best seller of the year, એક શબ્દે આટલા આના; વાર્ષિક આટલા હજાર પૌંડની ઉપજ. આપણે ત્યાં દલપત નર્મદ ગોવર્ધન પટ્ટિયારની સંન્યસ્તભાવનાઓ પંકાય, ને એની કીર્તિકથા ગવાય. હિન્દવા સૂરજ ઉદે-પુરના મહારાષ્ટ્રાજીએ મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીને વાર્ષિક લાખેકની જાગીરની એકલિંગીજીની મહન્તાઈ સ્વીકારવાને વિનવ્યું ને સ્વામીજીએ ના પાડી. એ આપણી ૧૯મી સદીમાની સંન્યસ્તભાવના જગતમાં સહુકો લક્ષ્મીને પૂજે છે, ને ભારતે પૂજે છે; પણ ભારત આત્મલક્ષ્મીને અધિકી પૂજે છે.

સાહિત્યના ને સાહિત્યકારોના વિવરણવિવેચનાની અનેક સમા-લોચનશૈલીઓ છે; અને એ સહુમાંથી મહારી પ્રકૃતિને રુચે છે અભ્યાસશૈલી. અભ્યાસશૈલી એટલે અન્યની ને અન્યકર્તાની અક્ષર ખાણુમાનું ઝવેરાત જોવું, ઓળખવું, ને ઓળખાવવું. દાખલા પૂર્વે, ૧૯૨૪ માં, મહારા સાહિત્યમન્થનની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે એની જ અંદી આજ આ પુનરુક્તિ કરૂં છું કે મહેને તો, એક સાહિત્યઅભ્યા-મીને તો ડો. સ્ટોફોર્ડ યુકની, ડો. હન્ટરની કાઉકનની સારુમાંથી અભ્યાસશૈલી ગમે છે. મહારી પ્રકૃતિ એ કાળે કાળેથી છે, અને આ લેખસંગ્રહમાં મુખ્યત્વે એ જણાશે. Romantic યુગ પછીના ક્રાંસ માના Critical યુગની યે રંગજાટણી આમાં ઝંખાગે આ સંગ્રહ-માના સહુ લેખો પ્રસંગિક છે, અને અભ્યાસદષ્ટિના Studies છે.

વળી એ જ સાલની વસન્તપચમીએ વસન્તની ફૂલવાડી સમું કલાફૂલડે ઝલકાતું ને ઉભાગતું કલાપ્રદર્શન અમદાવાદના કલામંદિર સમી હડીલાઈની વાડીમાં ભર્યું હતું. ત્યારે એ કલાપ્રદર્શનના ઉદ્ઘા-ટનપ્રસંગે Romantic શૈલીને ચિરંજીવ માનવહૃદયવાસિની સતંત્ર-તાની ભાવનામાંથી જન્મતી ભાષીને અને Classical શૈલીને સનાતન માનવહૃદયવાસિની સંયમભાવનામાંથી જન્મતી ભાષીને કહ્યું છે કે

✓સ્વતંત્રતા ને સંયમના સંગમ સમે 'Romantic ને classical ને સંગમ એ પરમ કલાવિધાન છે. મહારી કવિતાની કલાકૃતિઓમાં યથાશક્તિમતિ કલાવિધાનનું એ આદર્શ રાખ્યું છે.' - શકુન્તલા અને મેઘદૂતમાં કાલિદાસની પણ એ કલાશૈલી છે. આ અભ્યાસવિવેચનાઓ પણ એ ભાવે આલેખાયેલી છે એ વિવેચનશાસ્ત્રના ઉપાસકોને સહજ સ્હમજશે. ૧૯૨૯માં કરાચીમાં ઉજવાયેલા સાહિત્યકલા મહોત્સવમાં મહારૂં પરમ કલાસૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતું કે 'કલા સ્વયં પરમ સંયમ છે.

હું તો એ સર્વે ભાવથી માનું છું કે જુવામાં હોય તે હવાડામાં આવે; સાહિત્યકારોના જેવા આત્મજળ, તેવાં તેમની સાહિત્યકૃતિઓમાં ઠલવાય. એટલે આ સાહિત્યવિવેચનાઓમાં ધણુંખૂં સાહિત્યકારોની સાહિત્યકૃતિઓના કરતા પણ સાહિત્યકારના આત્મજળની ગુણવિશેષતા ઓળખવાપારખવાના સહયત્નો અધિક પેખાશે. ગુજરાતના સાહિત્યધન કરતાં જે ગુજરાતના આત્મધનને હું બહુમૂલ્ય લેખું છું. કાળના પડછાયાશ્વ જરામૃત્યુ દેહને છે, આત્માને નથી. ગુજરાતનો આત્મા સચેત છે, તો જરજરિત દેહ કાલે પાછો નવયૌવન પામશે; વસન્તપંચમી બેસી ચૂકે છે, ને પૂર્ણિમા ઉગશે.

આપણા સાક્ષરરત્નોની આ દારમાળા સંપૂર્ણ છે એમ નથી. છતાં છે એટલી જે આ લેખાવલ્લિમાં જૂત વર્તમાન ને ભવિષ્યની મહારી સાહિત્યપૂજા પેખાશે. ✓નવલ્લરામ ને ગોર્વધનરામ, નર્મદ ને દસપત મહારે સાક્ષરવડિલો છે; કાન્ત મસ્ત કવિ ને પ્રદિયારજી મહારે સમુવચરક સાક્ષરખંધુઓ છે; ✓પૃથુ શુકલ ને નૃસિંહ વિભાકર મહારે સાહિત્યના લઘુખાન્ધવો છે. એ સહુ ગયા; છતાં હું અને ગુજરાત એમને છે માનિયે છીએ. પ્રેમાનંદ ને દયારામ અમૃતની દીવાદાહીઓ સમા દેશ-જરી અખંડ અજવાળા સૈકાઓથી પાડે છે. એક અમુક શૈલીની પ્રસન્નપ્રસસ્તિની કે ચાપનઉત્થાપનની સાહિત્યવિવેચનાના આ બે વિવેચનમન્થો નથી. આમાના પ્રત્યેક ફલરોપના પરિમળ નિરનિરાળા

છે આપણા સાહિત્યચાર્યોની વિવિધતા અજળ છે પૂર્વાચાર્યોના સમકાલીનોના, અને ન્હાનેરાઓના ગુણુપ્રવચનો આ અન્યથા છે જીવનને બિરદાવ્યા છે, સમોવડિયાને વન્ધા છે, વૃદ્ધોને પૂજ્યા છે મહામાયા પ્રકૃતિ પણ આપણે ત્હા પરાપૂર્વથી પૂજ્ય છે, અને ગુર્જરકવિત્રી મહારાણી મીરાની પણ આમા સાહિત્યપૂજા છે અને એમ ગુણા પૂજાસ્થાન ગુણિષ્ટ, ન ચ લિંગ ન ચ ઘય એ કવિ વચન પાળેલું છે એક કાળ કે સૈદ્ધીનો માત્ર હું પૂજરી નથી, અનેક દેવપુષ્પોના પરિમલ મ્હારે સુગન્ધવાહી છે દેવત્વ પેખાય ત્હા ત્હા ત્રિકાળના આપણા સાહિત્યદેવો મ્હારે તો પૂજ્ય છે, અને હેમા ચે ભવિષ્યઅજ્ઞવાળજીદારા અધિક પૂજ્ય છે મ્હારો મન્ત્રોચ્ચાર તો ગુજરાતજાણીતો છે કે પુષ્પાત્ શિષ્યાત્ પરાજય

દેશદેશના મહાસાહિત્યકારો આજે નિજનિજને દેશદેશે દેશના નવબ્રાહ્મણો છે, એમ આપણા મહાસાહિત્યકારો આપણા દેશના નવબ્રાહ્મણો છે દનપતનો સાહિત્યસન્ધાસ, નર્મદનો સાક્ષરી ટેક, ગોવર્ધનનો નિવૃત્તિનિવાસ, પઢિયારનો લક્ષ્મીવૈરાગ્ય એ અને એવી સહુ આપણી અર્વાચીન બ્રહ્મલક્ષ્મી છે નવયુગના આપણા મહાસાહિત્યકારો, નવઅજ્ઞવાળા ઝીનતા ઝીનતા ચે, આતમરજે આર્થત્વવર્ણી છે એ નર્મદ જેવાના હિતરજીવને પણ ઇતિહાસને કહેલું છે આ અન્યયુગ્યમા ગુજરાતની સાહિત્યલક્ષ્મીને પડખે પડખે ગુજરાતના આતમા ઉજરાતી બ્રહ્મલક્ષ્મીના ચે દર્શન થશે જગતમા હામકામ સભરેની બ્રહ્મવિભૂતિઓ પિછાનવાની જિજ્ઞાસા દશે તે દેશીપરદેશી મુમુક્ષુઓ ગુજરાતના નવબ્રાહ્મણોને, અને એમની બ્રહ્મવિભૂતિઓને પણ, ખોજશે તો ઓળખશે

૧૬૩૪, સ ૧૯૩૪

ન્હાનાલાલ દસપતરામ કવિ

અનુક્રમણિકા

૧,	મહારાણી મીરાં (મીરાંજયન્તી, સાહિત્યસભા, અમદાવાદ; કૃષ્ણજન્માષ્ટમી, ધરતી ૧૯૦૩)	પાનું	૩
૨,	સાધુપુરુષ પદ્યિયારણ (પ્રથમ સંવત્સરી, મુખ્ય, ૪ થી જુલાઈ ૧૯૨૦)	”	૩૨
૩,	કાન્ત, ચરમે શાહી (કાન્તજયન્તી, સાહિત્યસભા, ભાવનગર; ૧૬/૧૭ જૂન ૧૯૨૯)	”	૫૭
૪,	મસ્ત કવિ (કલાપીના વિરહનો ઉપોદ્ધાત, ૧૯૧૩)	”	૮૧
૫,	કવિ બુલાખી (કવિજન્મોત્સવ, શ્રી ઉદીચ્ય આદર્શ મંડળ; સ. ૧૯૭૯, આસો વદી ૧૦, રવિવાર, અમદાવાદ)	”	૧૦૭
૬,	ગીતકવિ લલિતણ (એમના બે કાવ્યસંગ્રહોની પ્રસ્તાવનાઓ; ૧૯૧૨ ને ૧૯૩૨)	”	૧૧૭
૭,	પંડિતપ્રવર કેશવ ધ્રુવ (પ્રેમભક્તિ મંડળ, ગુજરાત કોલેજ; ૧૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૪, અમદાવાદ.)	”	૧૨૮

આપણાં સાક્ષરરત્નો
^{જગર} ભાગ ૧ ભો

મહારાણી મીરાં*

પારસી, મુસલમાન, ગાયકવાડ સરકાર, ઈંગ્લેન્ડ સરકાર, ઔરંગઝીબીજીનાં બાળ, સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક: પરમુલકવાસી એવાં અનેક મહાબળ આપણા ગુજરાતના હિંદુ અર્થે આપણામાં આવી વસ્યાં છે: પણ રાજ્ય, સંપ્રદાય કે નાતનાં સીમાગન્ધન અવગણી સકળ ગુજરાતવાસીના બૃહદ્દારમાં પ્રવેશી દેવસેવાને ઝોરડે તો એક જ પરભોમનું પુષ્પ પરિમળ સ્ફુરે રહ્યું છે, અને તે મેવાડનાં મહારાણી મીરાંબાઈ. આજ એમની જીવનકથા જોઈએ.

ભારતનો ઘણો ઇતિહાસ આજે અક્ષરે લખાયેલો છે: નિઃસંશયની રાશનાઈથી છપાવાની હજી વાર છે. સૂર્યવંશનાં મહારાણીજીની કથા એ ઇતિહાસનું જ એક પ્રકરણ છે; એટલે એ કથાના અક્ષર પણ સુવર્ણના છતાં આછા છે.

* ૧૬૦૩માં અમરાવાટમાં હિન્દવાયેલી મીરાંજયન્તીના આ આપણમાં જે વિકલ્પઇતિહાસ કથાયો છે તે આજ ૧૬૩૪ માં હવે સાચો ઇતિહાસ ક્યો છે. રાણા સંગના યુવરાજ ભોજરાજજીનાં મીરાં રાણી હતા. ભોજરાજજી કુંવરપદે જ દેવ થયા, એટલે મીરાંનું વિધવાજીવન હતું. આમ મીરાં તે ઉદયપુર વસાવનાર મહારાણા ઉદયસિંહના મ્હોટાં બાળી અને મહારાણા પ્રતાપના કાકી થાય.

ટોડનું રાજરથાન, લક્ષ્મણ, બાળુ કીર્તિપ્રસાદ-
નો લેખ, દયારામભાઈનું મીરાંચરિત્રનું પદ, મીરાબાઈનાં
પોતાનાં કેટલાંક કીર્તન, લક્ષ્મણી દન્તકથાઓ, નર્મદના
કેટલાક લેખ; એ સહ આ સુંદર સુંદરીજીવન જાણવાનાં
સાધનો છે. મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સામળદાસજી મેવાડના
ઇતિહાસનું સંશોધન કરતા-કર્તુ છે; ત્હેનો થોડોક ભાગ
ખાનગી રીતે છપાયો છે. સામળદાસજીની શોધોને આધારે
આપણી હોપ વાંચનમાળાની નવી આવૃત્તિમાં એક મહત્વની
નોંધ પાંચમી ચોપડીમાં ઉમેરાઈ છે. ચાલતા વર્ષના મે
માસની ૨૩ મી તારીખના મુંબઈ સમાચાર પત્રમાં
'જેધપુરના રાઠોડવંશનાં રાજવંશી કવિ મીરાંબાઈ' ઉપર
એક ઐતિહાસિક સંશોધનવાળો સારો લેખ છે. તે પણ
ઉપલી નોંધનો સમર્થક છે. આ સૌ મીરાંબાઈની જીવન-
કથાનાં સાહિત્યો છે; થોડાં છે, છતાં સહુ વિસંવાદી છે.
વર્તમાન ઠાં કાલિદાસ રઘુવંશની કથા આગળ કથશે
ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યથા વિસંવાદ વિરમશે આપણે
બંને જીવન સાંભળીશું અને મેવાડની જાહોજલાલી સત્યના
તેજમાં મુદ્રાંકિત થાય ત્હાં સૂધી મત ઉચ્ચારતા થોભીશું.

મહારાણી મીરાંની કથામાં નિઃસન્દેહ વાતો આટલી છે:-

૧. જેધપુરના જાયાત મેડતાના રાઠોડ વંશમાં ત્હેમનો
જન્મ હતો.

૨. ચીતોડગઢના સૂર્યવંશમાં ત્હેમનું લગ્ન થયું હતું.

૩. મીરાંને પતિનું સુખ ન હતું.

૪. શ્વશુરકુળ તરફથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તત્ત્વવધા
ત્હેમને પજવણાં થતાં.

૫. વૃંદાવન ખિને દારિકા, શ્રી, કૃષ્ણના, પૂર્વ અને ઉત્તરચરિત્રલીલાની ભૂમિની મીરાંએ યાત્રા કરી હતી.

ધૃતિકાસના પડદા ઉપડે નહીં, ત્યહો સૂધી અન્ય સઉ પિતંડાવાદ જેણુ રહેશે.

મીરાણાઈની જન્મતિથિ કે મૃત્યુતિથિ નિશ્ચિત નથી. અનન્તતાના આકાશમાથી એ શુક્રબાળા કચ્છારે ઉગી કે અનન્તતાના વાદળ પાછળ કચ્છારે તે આથમી એ આપણે જાણતા નથી. રાજસ્થાનમાથી ગુર્જરાષ્ટ્રે આવી મીરાંબાઈ ગાઈ ગયા છે એટલુ આપણે જાણીએ છીએ. બાળુ કીરતપ્રસાદ કહે છે કે મીરાણાઈનો જન્મ સવત ૧૪૭૫ માં થયો હતો; અને મુંબઈ સમાચારમાના લેખક લખે છે કે, મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ માં થયુ. એ રીતે મીરાંબાઈને લેખકો ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય આપે છે, જે મીરાણાઈના એક પદ સાથે સરખાવવા જેણુ છે

એમી દુકી સી બીંદગીમેં કયા માણુ ?

કયા માણુ ? રે મે કયા માણુ ?

એસી દુકી સી બીંદગીમેં કયા માણુ ?

આજ ગોકુળઅષ્ટમી છે, કૃષ્ણજન્મની તિથિ છે, મીરાં પરમ કૃષ્ણભક્ત હતા, તેથી આજની તિથિ મીરાંજયન્તી માટે નીમવામા આવી છે.

મીરાંના પિતાના નામનો પણ નિશ્ચય નથી. દયારામ-લાઈની સાથે લોકવાયકા ગાય છે કે:

જયમલ રાઠોડની દીકરી રે સુણો મેડતા એનું ધામ;

રૂપગુણ કોઈ સમોવઠ નહીં, રૂડું ધાર્યું મીરાણાઈ નામ;

મીરાંમન મોહન શુ માન્યુ.

નવું સંશોધન આવું છે: રાઠોડવંશી રાવ જોધાજી સંવત ૧૫૧૫ માં જોધપુર વસાવ્યું. તે જોધાણનાથના ન્હાના કુંવરોમાંથી કુમાર વીકાજી ઉત્તરે રેતીના પગથારમાં બીકાનેર સ્થાપ્યું, અને કુમાર દુદાજી સંવત ૧૫૧૮ માં પુરાણા મેડતાનગરનો ઉદ્ધાર કીધા. રાવ દુદાજીના મહોદા પુત્ર વીરમજીના કુંવર તે ચિતોડગઢના રક્ષણદારા વીર જયમલ; અને ન્હાના કુમાર રત્નસિંહનાં કુંવરી તે ભક્ત-વીરાંગના મહારાણી મીરાંબાઈ. મેડતા ફરતો વીશ ગાઉનો પ્રાન્ત હજી મીરાંબાઈના દેશ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નવી શોધ પ્રમાણે કુમાર જયમલ અને કુમારી મીરાં કાકા-કાકાનાં પુત્રપુત્રી હોઈ બાઈબહેન થાય. અને ય અઠમરથુગમાં હતાં, મુંબઈ સમાચારમાં આપેલી વંશાવળી આવી છે:

રાવ ચૂડાજી રાઠોડ

રાવ રીડમલજી.

રાવ જોધાજી.

રાવ સૂબાજી
(જોધપુર)

કુમાર વીકાજી
(બીકાનેર)

કુમાર દુદાજી.
(મેડતા)

વીરમજી

જયમલ

રત્નસિંહજી

મીરાંબાઈ

પ્રજ્ઞાતિયાં ગાનાર મીરાનો જન્મ મેડના રાજ્યના કુકડી ગામમાં થયો કહેવાય છે. બાળવયમાં જ મીરાં ન્માયાં થયા હતા, અને પછી દાદા દુદાણને દરબાર રહેતા. મુંબઈ સમાચાર-માના ઐતિહાસિક લેખમાં લખ્યું છે કે. “મેડતામાં ચતુર્થજ-ણનું પ્રખ્યાત મન્દિર રાવ દુદાણનું સ્થાપેલું હતું. ‘સૂધી મેંજૂદ છે...મીરાબાઈને પણ બચપણથી શ્રી ગિરધરલાલજી ઉપર સ્નેહ હતો...ગિરધરલાલજી શ્રીકૃષ્ણના સેંકડો નામો-માંનું એક નામ છે....મેડનાના મન્દિરની મૂર્તિમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ડાળા હાથમાં ખેડા લઈ ઉત્તેજા છે અને જમણા હાથમાં વાસણી છે.” નમાયી દીકરીને દાદા વાડ લડાવે અને દાદાના ભજનકીર્તનમાં દીકરી સાથે રહે અને સંસ્કાર પામે તે સ્વાભાવિક જ છે.

જયારામભાઈ મીરાંચરિતમાં ગાય છે કે :

“જોશીએ વાચી જન્મોતરી રે તહેમા લખ્યું નીકળ્યું એહ;
વરશે વિશ્વંભર નાથને, કરશે નંદકુવર શુ નેહ; ૧૧
મીરામન મોહન શુ માન્યું.

ભક્તમાળામાં કથા છે કે મીરાં ન્હાનપણમાં હરિની માટીની મૂર્તિ રચતાં અને રાધામાધવનો વિવાહ પ્રમતાં મીરાબાઈનું એક પદ છે : ।

કાલે પરણાવશું ગોપી, કુંવરને કાલે પરણાવશું ગોપી.
કહાનકુવર મ્હારો ઘોડે ચડશે, માથે મુગટ આરોપી કુંવરને
રાધિકા જ્ઞેહારે મન્દિરે પધારશે, મન્દિર રહેશે ગોપી કુંવરને
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરનાગર લીલા વાઘાને પીળી ટોપી કુંવરને.

લક્ષ્મી વેદીપ્રભાથી મન્દિર જોખી રહે છે એ મીરાંથી અભણ્યું ન હતું; પ્રેમની કટારીના ઘાવ, પ્રેમ તણી અભળાને અન્તર જોળની જોળી વાગે છે એ મીરાં જાણતાં એવું થોડાં જ જાણતાં હશે. પણ મીરાંને પાર્થિવથી તૃપ્તિ ન હતી. વિધિના લેખ પણ એવા પઠેલા કે મીરાં સંસારમાં સ્વામીમુખથી અજગાં રહે. મીરાં પોતે ગાય છે કે :

કાચે તે તાંતણે હરણ્યે બાંધી, જેમ જેવે તેમ તહેમની રે,
ઝહને લાગી કટારી પ્રેમની.

રાજસ્થાનના મુગટ ચિતોડનાં મહારાણી થવે મીરાંનું મન માનતું નહોતું : ‘મીરાંમન મોહન શું માન્યું’ હતું. ત્રિલોકનાથનાં મહારાણી થવા મીરાંની ઇચ્છા હતી, ને એવું પદ પામ્યાં પણ ખરાં. મેવાડમાં મીરાંનો સંપ્રકાય ચાલે છે : કૃષ્ણમીરાંની મૂર્તિઓ સાથે પૂજાય છે. રાધાનું પદ આમ મીરાંએ કંઈક છીનવી લીધું છે. મીરાંનો લક્ષ્મણસંગ તપાસતાં આ વાતો વીસરવા જેવી નથી.

હયારામબાઈ ગાય છે :

“ઉદ્યોતપુરનો રાણો રાણ્યો રે, તે સાથે કરી છે સગાઈ;
પરજાવીને વળાવ્યાં સાસરે કાંઈ લૌકિક રીતે મીરાંબાઈ :
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.”

૪૮૪ ટોડ અને લોકદન્તકથા મીરાંબાઈને વિક્રમવન્તા રાણા કુંભાનાં મહારાણી કહે છે. કુંભા રાણા વીરમણિ હતા. તેમની સમયેની જલક માળવા અને શુજરાતના સુલતાનોની આંખોમાં અંબાઈ હતી. રાણા કુંભાજી રસિક

હતા. ટોડ કહે છે કે જયદેવના, ગીતગોવિન્દ ઉપર રાણા કુંભાએ ટીકા લખી છે. કુંભા રાણાએ ચણાવેલો સુંદર આરસનો કીર્તિચંદ્ર ચિતોડની વિકાળ ભગ્નરને હણ શણગારે છે. 'મીરાંબાઈના જેવા ભરપૂર હૃદયને એવા પૌરુષપ્રશસ્ત રાણાણ ભરથાર તંત્રીકે અર્પવામાં લોકસમૂહે મણિને કુંદનને જોળે મૂક્યું છે. પણ નવી શોધો બીજી જ બોલે છે.

એમ સાંભળ્યું છે કે કવિરાજ સામળદાસજીના સંશોધનમાં મેવાડના ઇતિહાસની એવી કેટલીક વાર્તાઓ હાથ આવી છે કે હજી તે સૌ પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકાય એમ નથી. છતાં દેશપરદેશમાં કેટલીક વાર્તા પવન લઇ ગયો છે. "મૂરવાડ અને મેવાડ જ્યાં મીરાંબાઈએ પોતાના આયુષ્યનો 'પ્રથમ' ભાગ ગુજાર્યો હતો ત્યાં અનેક શોધખોળ થયો પછી મીરાંબાઈ સંગંધી જે હકીકત મળે છે તે" મુખર્જી સમાચારમાંના એક શોધક-લેખક નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

રાણા કુંભાના પુત્ર રાણા રાયમલ અને રાણા રાયમલજીના પુત્ર મહારાણા સંગ; જે મુગલ મહારાજ્યના સ્થાપક ચિત્રવિચિત્ર જીવનશાળી બાબરની રહીમે હિન્દુસેના દોરી ગયા હતા. એ સાંગા રાણાના જ્યેષ્ઠ કુમાર લોજરાજજી માથે મીરાંબાઈનું લગ્ન સંવત ૧૫૭૩ માં થયું હતું. આ રીતે મીરાં કુંભારાણાના ત્રીજા પહેડીએ કુલવધૂ થાય, અને વીરસુભટ રણધીર રાણા પ્રતાપનાં કાકી થાય. વંશાવળી આવી છે :

રાણા કુંભાળ

રાણા હિદાળ

રાણા રાયમલળ

મહારાણા સંગ

કુમાર જોજરાજ રાણા રત્નસિંહ રાણા વિક્રમાજિત રાણા ઉદયસિંહ
= મીરાંબાઈ

મહારાણા પ્રતાપ

કચ્છના રાવનાં કુંવરી દોડીની કથા કાઠિયાવાડમાં જાણીતી છે કે કૃષ્ણગોપીની બંસી લેમને ડસી ગઈ હતી અને હરિભક્તિનો એમને 'દોર લાગ્યો' હતો તે કુંવરીનાં રાવે લગ્ન લીધાં ત્યારે કુંવરી સાધ્વીનો વેશ લઈ ચાલી નીકળ્યાં અને દારિકામાં જઈ રહ્યાં. 'મીરાંબાઈ'એ પણ લગ્ન-વેળાએ પરણવાની ના પાડવાનું કહેવાય છે.

લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં ત્યારથી જ લેમને સાસરિયાં સાથેના સંબંધ કથવાતો જ હતો. રાજકુળનાં વરકન્યા 'દેવીને દેવા વધામણાં' ચાલ્યાં; 'રાણે પારવતીજી પૂજ્યાં,' પણ મીરાંનું મસ્તક ન નમ્યું.

સાસુ કહે સૌભાગ્ય વધે, વહુ ! નમો શક્તિને પાય;
✓ મીરાં કહે મસ્તક નહીં નમો વિના શ્રી ગિરિવરધર રાય:
મીરાંમન મોહન શું માન્યુ.
સાસુને રીસ ચૂકી કે વહુ આજથી જ વડિલના

સ્કામું બોલી, અને રાણાજીને શીખામણુ દીધી કે ' ન્યાર
રચાવો એનું ધામ '

✓ એણે મુણીને મીંગ મગ્ગ થયા રે, લલુ થયુ ભાગ્યો જ'ભાળ,
સાધુની સંગે દીનરેન નિર્ગમશુ મુખે, એવીશુ-ગાઈશુ' ગોપાળ
મીરામન મોહન શુ માન્યુ

લગ્નજીવનને ખેલે જ પગલે આવી ગીતે મીંગને ઠેશ
વાગી અને અવળા ડગ ભરાયા આમ મીરા ' નન્દનન્દન
સાથે ન્યારા ગદ્યા '

આવી જ કથા તુલસીદાસજી વિશે પણ છે, કે એક
વેળા ભગવાને ત્હેમને કૃપાવતારના સ્વરૂપે દર્શાન દીધા
ત્હારે તુલસીદાસજી ભગવાનને ન નમ્યા, અને વચન કહ્યું કે -

✓ મોર મુગટ, ઢર બમરી, ભલે બને હો, નાથ !

તુલસી મસ્તકે તળ નમે ધનુષજાન લો હાથ

આને મળતો એક પ્રસંગ ગોવર્ધનરામજીએ સરસ્વ-
તીચન્દ્રની નવલકથામા આવેખેલો છે ✓ મુન્દગિરિ ઉપર
સાધુઓના મન્દિરમા ચંદુનન્દનની મૂર્તિને સરસ્વતીચન્દ્ર
નમતો નથી અને પોતે યોગ્ય કર્યું હોય એમ માને છે.
ઉદાગ ઉરના યજ્ઞમાનો-? ત્હેના વૃષ્ટ સેવતા હતા, અને એ
યજ્ઞમાનોને હૃદયના ઘાવ મારતો મહેમાન સરસ્વતીચન્દ્ર, એ
બન્નેમા ખરી સસ્કૃતિના સસ્કારી જાળક કોણ ? એ પ્રશ્નનો
ઉત્તર શુ અઘરો છે ? વિવેકબ્રહ્મ અનુદાત્ત સરસ્વતીચન્દ્રનો
આત્મા તે સમયે ઉલ્લો-અધૂરો લાગે છે, કલાખરેલો દર્શાય
છે. ✓ લગ્નસ્નેહની પ્રસ્તવનામા રા રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે
લખ્યું છે કે કેટલેક કાળે આપણા આત્માઓ ફરતી દિવાલો

બંધાય છે, અને તે દિવાલો પડે છે ત્યાં સૂધી દેખાતી નથી. બાળક સમાન આનન્દાશ્ચર્યવન્તું નયન અને મહા-શક્તની સર્વસામ્રાજી બુદ્ધિભ્રિ હોય તોના જ પ્રાણના વિકાસ સદંતરના છે, નહીં તો બન્ધાયેલો દષ્ટિનો માનવી સત્યના સકુળ પ્રદેશે સફર કરી શકતો નથી; માત્ર એક નગરવાસી જ રહે છે; અને એ નગરને જ સકુળ સત્યપ્રાન્ત માની જેસે છે. એવા આગ્રહી પણ સંકુચિત હૈયાની એવી પ્રતિતી હોય છે કે પ્રભુ એક જ રીતે પ્રગટે છે. કેાઇ શંકર, તો કેાઇ રાણાનાં માણની પેઠે દેવી; કેાઇ મીરાંબાઈની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ, તો કેાઇ તુલસીદાસની માફક શ્રીરામ; કેાઇ ખ્રીસ્ત તો કેાઇ સરસ્વતીચન્દ્રની પેઠે આન્તર્દંષ્ટિનું જ માત્ર લક્ષ્ય: એમ એક એક કલાએ જ પ્રભુ પ્રકાશે છે એવું આગ્રહી જન માને છે; અને અન્ય કલાઓની અવગણના-ઉપેક્ષા કરે છે. રાજનગરના આપણે નાગરિકો કહીએ કે ઈંગ્રેજ સરકાર તો આપણા નગર માત્રમાં જ રાજ્ય કરે છે, તો; અથવા તો કહીએ કે આપણા કોટના બાર દરવાજાની અન્દર જ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તો; તે ખર કહેવાશે? સર્વ સંપ્રદાયો ધર્મનાં નગરો છે. પ્રકાશમૂલ સર્વસંચારી રાજ-રાજેશ્વર પ્રભુ ધર્મનાં સર્વ નગરો ઉપર તેજ ઢાળે છે; એટલું જ નહિ પણ અધર્મને પણ તેજના કણ છાંટે છે. પ્રભુનાં પગલાં હૈયામાં છે, કુળમાં છે, સંસારમાં છે, રાજ્યમાં છે, પૃથ્વીમાં છે, વિરાટરૂપે બ્રહ્માંડમાં છે, અને એથી એ દશાંગુલ તો શું પણ અણગણ અંગુલ પર છે. 'એ એક છે, અનેક છે; પ્રવૃત્તે છે, નિવૃત્તે છે; એકમાં અનેક રાજે છે, પ્રેમ વિરાજે છે.' ઇશ્વર એક અદ્વિતીય છે; છતાં કોટિ

કૈટિ નામરૂપધારી છે, ઈશ્વર સુજનવિધાને એકઆશયી છે, પણ અનેક લીલાઓનો રચનાર છે. મત, વાદ, સમ્ર-દાયના થાણા મૂક્યે અન્તરમા ઉછળતા સત્ય કૈાઈના પે રોક્યા રહેતા નથી. ગોવર્ધનરામભાઈ જ બીજે સ્થળે ગાય છે કે—

જગતને કહેજો રે હરિહર એક જ છે,
વૈકુંઠ વસે છે રે, કૈલાસની મહાય જ છે.

જેણે—

सर्वदेवनमस्कारं केशवं प्रति गच्छति

એમ ગાયું છે તોની દૃષ્ટિ મહાવિશાળ હતી, તોંતુ નયન સૂર્ય જેવડું મહાપ્રતાપી કૈટિ કિરણવન્તું હતું, તોંણે સઘળે સદ્વાસે પ્રભુને નિહાળ્યો છે

મહાભક્તો, મીરાજાઈ અને તુલસીદાસ જેવા, એ સત્યથી અભાષ્યા હતા? તો સન્સ્વતીચન્દ્ર સમા વર્તમાન બુદ્ધિયુગના મનુષાળની એવી ભૂલો ક્ષમાપાત્ર જ ગણાવી ઘટે

નન્દનન્દન સાવે મીરા ન્યારા રહ્યા. હરિજન ઘણા મહેલે આવતા નિત્ય લજન કથા કીર્તન આશ્ચર્યે હરિને લાડ લડાવતા સશોધકો કહે છે કે કુમાર કોજરાજી કુંવરપદે જ દેવકોક પામ્યા અને મીરાજાઈ આ વેળા વિધવા-ધર્મમા હતા સશોધકોના એ વેણુને સમર્થન મીરાના એક પદમાથી મળી શકે એમ છે

મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન ! તારા મુખડાની
મુખડું મહે જોયુ તારું, આ જગતડું થયું ખાર,
મન મહાર રહું ન્યાર રે, મોહન ! તારા મુખડાની

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું;
 ત્હને તુરંત કરી 'ખરૂં' રે, મોહન ! ત્હારા મુખડાનીં
 સંસારીનું સુખ ઠાચું, પરણીને રંડાણુ પાણું;
 ત્હને ઘેર શીદ બાણુ રે ? મોહન ! ત્હારા મુખડાનીં
 પરણું તો પ્રીતમ ખ્યારો, અખંડ સેહામ મ્હારો,
 રાંડવાનો ભય ટાળ્યો રે, મોહન ! ત્હારા મુખડાનીં
 મીરામાઈ બલહારી, આશા એક ઉર ત્હારી;
 કીધી મ્હને બડભાગી રે, મોહન ! ત્હારા મુખડાનીં

ગમે તે ખરૂં હો પણ પરણ્યા પછી નજીકના જ સમ-
 થથી એકાકિની છંદગી, અને તે કુ બહારવાહિની છંદગી
 પણ ન જીવવા દેવા માટેના જીવન મીરાને માથે શરૂ થયા.

પહેલે જ પગલે મીરાનાઈના નણુંદ બાણીને સમ-
 બાવવા ગયાં, કે બાણી ! આ શા ઉત્પાત ? પીયર વગોવી
 હવે રાણાકુળને વગોવવા માડ્યું ? મીરા નણુંદને જ સ્કામાં
 ઉપદેશે છે કે —

‘ત્હમે પણ બાણો શીદ સાસરે રે બાઈ ! વૃથા વટાળો શાને
 દેહ ?’

અને નણુંદ સાથે રાણાજીને કહેણ કહાવે છે, કે, ‘નૃત્ય
 કરી હરિને’ બાણે, અને સાસુને કહાવે કે હવે ‘વૃદ્ધ
 થયાં. ગોવિન્દગુણ’ ગાવ. બાળપણના સંસ્કાર ઉખડવા
 અશક્ય હતા, તે ઉખેડવાને મથણુ થે વ્યર્થ હતું.

એક સમયે રાણાજીને કોઈએ ખબર કરી કે મીરાના
 મ્હેલમા મીરા કોઈ પુરુષ સંગાથે એકાન્તે છે. ઉચ્ચ રાજપુત્ર
 તરવાર ખેંચી મીરાને મ્હેલે ગયા, અને જોયું તો મીરાં

એકલાં. ઝાંખા પડેલા રાણાએ મીરાંને પૂછ્યું કે પેલો પુરુષ
ક્યાં છે ? મીરાંએ કહ્યું;—

ક્યાં છે પૂછે શું રાણા ! રોષમાં રે ? એ તો સઘળે વસે છે ✓

ભરપૂર :

ધ્યાનમાં બૂવે લેગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ પેળે, રહે છે દુષ્ટ થકી દૂર :

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

‘રાણાજી ! પ્રેમભક્તિ વડે પરબ્રહ્મ પેખાય.’

રાણાનો રોષ જમણો વધ્યો, અને સમશેરનો ધા કયો
તો મીરાં બે દીઠાં. મીરાંને મારવા ખડ્ગ ઉગામ્યું તો ‘હરિએ
દેખાડ્યાં મીરાં ચાર.’ ખંડકિરીટી રાણાજી પછી ખેડે
પાછા ક્યાં.

ખેડે જ પગલે છીંક થયેલી તે મીરાંનું સૌભાગ્ય વળ્યું
જ નહીં, ઉઘડ્યું જ નહીં. દિન પર દિન અન્તપંટ શુભાતા
ગયા, ઘાટા બનતા ગયા. સુત્રિય યશસ્વજ શા રાજસ્થાનના
રાજેન્દ્રને ઠલકંઠ કરતાં મૃત્યુ આદરણીય હતું. મીરાંના મૃત્યુનાં
સાધન હવે ચોળવા માંડ્યાં. એક વેળા એક પેટીમાં વિષ-
નીંગળતો નાગ પૂરી પેટી મીરાંને મોકલાવી, અને કહાવ્યું
કે આમાં સેવવા જેવા શાલીગ્રામ છે. રાજવચને શ્રદ્ધા
રાખી મીરાંએ પેટી ઉઘાડી તો મહીંથી સુંદર શાલીગ્રામ જ
નીકળ્યા. ‘કૂલની ડાળોમાં વીણુ મોકલ્યા;’ કાંઈ ન વળ્યું.
અન્તે હલાહલ ઝેર ઘોળ્યું, ખ્યાલો ભરી રાણાજીએ મીરાંને
મોકલ્યો, અને દેવડીએ કહાવ્યું કે ખ્યાલામાં કૃષ્ણપ્રભુનું,
ચરણામૃત છે. સેનાનો ખ્યાલો હાથમાં

હીધો મીરાંએ મન મગ્ન થઈ રે, પ્રભુને દેખાડી કર્યું પાન;
અમૃત સરીખું થઈ ગયું, એને સમરથ ધણી ભગવાન :
મીરામન મોહન થું માન્યું.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી મહારાણી મીરાંબાઈ ઉપર સંસાર અને સગાઓની આટલી પ્રાણહારી અવકૃપા કેમ? આટ-
આટલા અભાવા શાને? એ કૌતકના પ્રશ્ન આપણને સહજ થાય જ. સૂર્યવંશી રાણાકુળ શિવમાર્ગી હતું, એક-
લિંગ મહાદેવનું ભક્ત હતું, એ એક ઉત્તર છે. પણ એ અધૂરો
ઉત્તર છે. પરમ વૈષ્ણવ મહેતા નરસિંહને પણ એવી
રાજ્યસંસારની વીટંબણાઓ વેઠવાં પડેલી એ શાથી? ઉત્તર
જનસમૂહના સ્વભાવમાં છે. મનુષ્યમા જીવ છે તેમ જનમંડળ
પણ જીવવન્તું છે : જનમંડળના પણ સ્વભાવ અને સ્વભાવ-
જન્ય ગુણદોષ હોય છે. નરસિંહમીરાં ઉપરનાં જુદામનાં ને
તેની નિષ્ફળતાના મૂળ પણ જનતાના આત્મનું ડંડાણમાં
શોધવાનાં છે.

આજનો આપણો સંસાર ઇતિહાસનાં વેણ માનશે કે
સ્વામી નારાયણના સંપ્રદાયમાં જન્મરને નાત નાતબહાર મૂકતી?
કે સત્ય તો ઠહપના કરતાં પણ વિશેષ કૌતુકકારી હોય છે.
જૂતકાળ પોતાનો ભડાર ઉઘાડે તો એકેક સત્યના એવાં
અજવાળાં વાય કે આપણને અત્યાશ્ચર્યના આઘાત વાગે.
સ્વામી નારાયણનો સંપ્રદાય ભાગવતધર્મ છે. શ્રીમદ્ ભાગવત,
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, અને ઉપનિષદ ઉપર પાયા રાપતો
એ રામાનુજ પન્થ છે. છતાં પુત્રોને એ સંપ્રદાય સ્વીકારતા
નેઈ પિતા પોતાને નિષ્પુત્ર થયા માની સંસાર ત્યાગી સંન્યાસ

લેતા, બ્રાહ્મણો એ સાંપ્રદાયીઓથી, અલડાતા, વાણિયાઓ વટલાતા, આ સહુ (આપણો) ગુજરાતના ઇતિહાસની થોડા દાયકા ઉપરની કથની છે. એનું કારણ શું ?

જૂનાને જીવન માનનાર સંસાર સહુ કાંઈ નવલને અગ્રણી આપે નિરખે છે. ગુજરાતમાં જ નહીં, સૂર્યવંશના રાણાકુળમાં જ નહીં, ભારતમાં જ નહીં, પણ સકળ માનવદેશે 'નવીન તે નિરર્થક' એ સંસારનું સૂત્ર છે : અને પક્ષાપક્ષી વળે વિચારતા એ આચારસૂત્ર સાફ છે. કંઈક કાળ સૂધી જીવી નવલ નિજ ચેતનની સ્થિરતા ન દાખવે, ઉત્સાહી અગ્રણીઓના જીવનમાં વિકાસ પામી નવલ ઉપયોગિતા કે સુખસાધકતા ન દર્શાવે, કંઈ વર્ષો સૂધી બારણે ઊભી દ્વાર ઠોકી ગૃહાન્તરમાં પ્રવેશવાનો નવલ દઢાગ્રહ ન પ્રકાશે; ત્યાં સૂધી પ્રારબ્ધ ઉપર પગ મૂકી રસ્તાના સદસદ્ અતિથિને કુળનું અંગ કરનારના કુળમાં અનાચાર આચરણ તો કાંઈ આશ્ચર્ય-જનક નથી. સંસાર મેઘાડમ્બર સમાન છે. ત્હિને ડોલાવતા સમીર સ્થિર બલવત્તર હોવા જોઈએ; ત્હિને ચીરતા વિદ્યુત-દૃપાણુ સત્યની જ્વાળાના ઘડાવા જોઈએ, ત્હિના અન્તરમાં ભરાવા મથતા મેઘ પુણ્યનિર્મળ અમૃતમીઠા વારિદવન્તા જોઈએ. નવલ પોતાનું સત્ત્વ દાખવે ત્યાં સૂધી સંસાર ત્હિને ક્ષિતિજ ઉપર રાખે, ત્હિના કાંચનની કસોટી કસે એ યોગ્ય જ છે. નરસિંહ-મીરાના કાળમાં આપણો સંસાર દૃષ્ટાન્તક્રિતનું કાંચન કસતો હતો. 'સો-પોણોસો વર્ષ' ઉપર ગુજરાત સ્વામી નારાયણના પંથનું હીર પરીક્ષતો હતો. હવે એ પરીક્ષાની અવધિ પૂરી થઈ છે. કાળે કરી નવલ તે

જૂનાં થયાં અને આપણા સંસારે લેમને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યાં. નવલવાદીઓને સંસારચાલના આ સૂત્રનો ખોધ મનનયોગ્ય છે : નિરાશામાં આશા પ્રગટાવશે, દિલગીરીમાં દીલાસા દેશે.

મેવાડથી મીરાં હવે કંટાળ્યાં હતાં : જીવનના ભયથી નહીં, પણ ભક્તિમાં વારંવાર પડતા ભંગથી : તેથી મીરાંએ મેવાડથી દેશવટો લીધો. મીરાં મેવાડથી મેડતે જઈ રહ્યાં; કે મેવાડથી પરભાર્યા વૃન્દાવન થઈ દારિકામાં અખંડવાસ કરીધો; કે મેડતે થઈ દારિકા જઈ ત્યાંથી વૃન્દાવન ફરી પાછાં દારિકા આવી રહ્યાં, એ યાત્રાનો ક્રમ સંશયગ્રસ્ત છે. 'ખિંદ્રાળન છેલછખીલા ઠાકોરકું' સલામ મોકલતાં હતાં તે મીરાં 'શુણસાગરકું' સલામ ભરવા ગયાં, અને યમુનાજીમાં ન્હાર્યા, યમુનાપાન કરીધું, અને ગાયું કે:—

યે ખિનતિ ચિત્ત ધરિયે,

શ્રી જમુનાજી ! યે ખિનતિ ચિત્ત ધરિયે.

ગિરિધરલાલ મુખાર્વિંદરતિ જન્મ જન્મ મોહિ કરિયે:

શ્રી જમુનાજી ! યે ખિનતિ ચિત્ત ધરિયે.

વળી પદ છે કે:—

ચાલો ઠાકોરમાં જઈ વસિયે;

હાં રે મહેને લહે લગાડી રંગરસિયે રે—ચાલો.

ચન્દ્રવદન, રળિયામણી આંખો;

હાં રે મુખકું સુંદર સોહિયે રે—ચાલો.

રમજીમ રમજીમ નેપુર બાળે;

હાં રે મન મોહ્યું મ્હારું મોરલીએ રે—ચાલો.

મીરાંભાઈ કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર;
હાં રે અંગોઅંગ જઈ મળિયે રે—ચાલો.

વળી

મેરો મન હરી લિયો, રાજા રણુછોડ !

અને

સાંઠવાળા ! સાંઠ શણુગારજે રે, જાણું સો સો રે ઠોસ;
રાણાજીના દેશમાં મહારે જળ રે પીવાનો દોષ;
ગોવિન્દો પ્રાણું હમારો રે, મને જગ લાગે ખારો રે;
મને મહારો રામજી ભાવે રે, બીજો મહારી નજરે ન આવે રે.
ઠાળો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગયાં પશ્ચિમ મહાંય;
સરવ છોડી મીરાં નીસર્યાં, જેનુ માયામાં મનડું ન કાંય;
ગોવિન્દો.

એ સહ પદો ઉપરથી એમ અનુમાની શકાય કે
વૃન્દાવન અને ડાકોરજીની યાત્રા કરી મેવાડ ત્યાગી મીરાં
દારિકામાં જઈ વસ્યાં.

‘સાસુ અમારી સુપુમણી રે, સસરો પ્રેમસન્તોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં, મહારો નાવલિયો નિર્દોષ: ગોવિન્દો.
ચુંદડી ઓઢું ત્હારે રંગ ચૂવે રે, રંગબેરંગી હોય;
ઓઢું હું કાળો કામળો, દૂલો ડાઘ ન લાગે કોય: ગોવિન્દો.
મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સન્ત હજાર;
સાધુ સંગાથે સ્નેહ ધણો, પેલા દિલકપટીથી દૂર: ગોવિન્દો.

મેવાડના મહારાજ ‘દિલકપટી’ થયા, અને મેવાડનાં
મહારાણીએ મુગટ ઉતારી પૈરાય લીધો. આ વેળાનુ મીરાનુ
જીવન મહાકરુણ હતું. મીરાંનું એક પદ છે:

કરના ફકીરી, કયા દિલગીરી ? સદા મગનમેં રહના રે.
 કેાઈ દિન વાઘી, કેાઈ દિન બંગલા; કેાઈ દિન જંગલ સોના રે;
 કેાઈ દિન હાથી, કેાઈ દિન ઘોડા; કેાઈ દિન પાંઉસે ચલના રે;
 કેાઈ દિન ખાનાં, કેાઈ દિન પિનાં; કેાઈ દિન ક્ષ્મ્મ ક્ષ્મા રે.
 કરના ફકીરી.

રાજસજ્જેન્દ્ર ચિતોડનાથનાં રાણીજીને ‘ કેાઈ દિન
 ક્ષ્મ્મ ક્ષ્મા ’ થતા, રયસુખપાલનાં લોકતાને ‘ કેાઈ દિન
 પાંઉસે ચલના ’, મહેલઉદ્યાનના વાસીને ‘ કેાઈ દિન જંગલ
 સોના ’: એ સહ ચિત્તવેધક ચિત્ર નથી ? પણ આન્તર્હીપક
 જેનો પ્રગટયો છે અને મહાવૈભવના અગમગાટ અળકાવી
 રહ્યો છે તેના બહારના રત્નરાશિ લૂંટી લેવાય ત્હો પણ શું ?
 મીરાં હૃદયવિભૂતિમાં રમતાં, ત્હમને પાર્થિવનો સુખલોભ
 રહ્યો ન હતો. એ વિધે મીરાંએ

પ્રેમે નિરખ્યા શ્રી રણછોડ;
 વાસ પૂરીને પ્રભુની પાસે રહ્યા સદા, પહોચ્યા છે મનના કોડ;
 મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

પહોંચે મેવાડમાં રક્ષની રેલ સવળી બહેવા માંડી હતી.
 ભરતખંડના રાજકુલશિરોમણિનાં રાણી પરદેશમાં ભટકે
 એની અયોગ્યતાની બુદ્ધિથી કે કાં તો ભક્ત અને કવિ એવી
 સદ્ગુણના કુળવધૂના પ્રેમની અતિ જાંઘી જાંઘી અન્તર-
 વાસનાથી રાણાજીનું મન અન્તે ફર્યું, અને મીરાંને તેડવા
 ઉપરાઉપરી તેડાં મોકલ્યાં રે, આવીને લાગ્યા સહ પાય;
 માણ ! પધારે મેવાડમાં બહેલાં, રાણાજી તો અત્ર ન પાય;
 મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

રહેલાં તો મીરાંએ આવું કંઈક કહાવ્યું હશે:—

આજ મહારે સાધુજનનો સંગ, રે રાણા ! ભાગ્ય ભાગ્યાં રે.
સાધુજનનો સંગ જો કરિયે, પિયાણું !

ચૂકે તે યોગણો રંગ રે: મહારાં ભાગ્યં

અડસઠ તીરથ સન્તોને ચરણે, પિયાણું !

કોટી કાશી ને કોટી ગંગ રે. મહારા ભાગ્યં

ક્ષત્રિયરાજનો ક્ષાત્રટેક પ્રજાજવળી ઉઠયો હતો, ત્હોને
કંઈ એવા ઉત્તરે સન્તોષ ન આપ્યો. જીજ્ઞાસુ લીઝમસન્દેશ
કહાવ્યો:

ન્યાર લગી ત્હમે રહેશે દારિકા રે, ત્હા લગી કંઈ અપવાસ.

રાણાજીનો આગ્રહ મીરાંએ હવે અન્તરનો નિરખ્યો.
પણ મીરાં પ્રભુભક્ત હતાં, આજ્ઞા વિના પગલું પાછું ભરે એમ
ન હતાં. તેથી રજા માગવાને મીરાં ‘આવ્યા શ્રીપ્રભુની પાસ.’
વિનંતિ સાલજીને હરિએ મીરાંને

હસી આંખ્યાં રૂદિયા સાથ;

શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપમા સમાઈ ગયાં રે મીરાં, જે જે શ્રી દારિકાનાથ:

મીરાંમન મોહન શુ માન્યું.

બાપુ કીરતપ્રસાદ મીરાંનો જન્મ સંવત્—૧૪૭૫માં
અને દેહત્યાગ સંવત ૧૫૨૬ માં કહે છે. મુળમાં સમાચારના
સંશોધક લેખક મીરાંજીનાં લગ્નતિથિ સંવત ૧૫૭૩ આપે
છે, એટલે જન્મતિથિ આશરે સંવત ૧૫૬૦ અનુમાન થાય.
તે વિદ્વાન મૃત્યુતિથિ સંવત ૧૬૦૩ આપે છે.

ચમત્કારોથી ભરેલી, દન્તકથાઓથી રંગાએલી, ઇતિહાસ
ના વિરોધોથી છંટાયેલી, મીરાંની જીવનકથા આવીક છે.

મારવાડ મેવાડ અને ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપરથી જુઓને અન્ધકારના પડદા ઉપડશે ત્યારે આ જીવનકથની પણ નર્મ પ્રકાશવન્તી પ્રકાશશે.

મીરાં અને મીરાંના ધર્મ વિષે એકાદબે પ્રશ્ન થઈ આવે સમાપ્ત કરીશું. કેટલાંક મીરાં વિષે અર્થહીન પ્રશ્ન કરે છે કે મીરાં 'ભક્ત હતાં' કે કવિ ? જાણે ભક્ત અને કવિ એ વિસંવાદી શબ્દો હોય ! મીરાં ઉભય હતાં. ભક્ત શિશમણિઓમાં મીરાં અળકે છે અને અળકશે : કેાઈ હજી એમનું એ પદ છીનવી લેવા મથ્યું નથી, મથશે નહીં : મથશે તોને સૂર્ય ઢાંકવા નાંખેલી ધૂળ આંખોમાં પડવા જેવું થશે.

મીરાં કવિ હતાં કે નહીં ?—એ પ્રશ્ન કરનારા એક દલીલ એવી બોલે છે કે મીરાંએ પોતાનાં કાવ્યોને કાવ્યો ગણી રસાલંકારથી શણગારવા યત્ન કર્યો નથી. પ્રશ્નકારોને 'સ્હામો પ્રશ્ન એટલો જ કરીશું કે સ્વાભાવિક રીતે, સરલતાથી, વિનાયત્ને ગાઈ શકે એ કવિ નહીં,' અને શ્રમસાધ્ય સ્મૃતિજન્ય કાવ્યો લખે એ કવિ : એવો ક્રિયા રસશાસ્ત્રનો નિયમ છે ?

ઇંગ્લિશ સાક્ષરજીવનમાળામાં મેકેલેનો ચરિત્ર ચીત્રનાર મોરીસન એક સવાલ યથે છે કે મેકેલેએ Lays of Ancient Rome નામના અને બીજાં કેટલાંક સારાં, ઉત્સાહી, વીર રસનાં કાવ્યો લખ્યાં છે; તો મેકેલેને કવિ ગણી શકાય કે નહીં ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ના કહી એ લેખક લખે છે કે કેટલાંક વર્ષો શ્રમસાધ્ય સારાં કાવ્ય હાલને

કોઈ પણ સુશિક્ષિત જન લખી શકે. વાંચન અને સ્મૃતિથી મોકાલેએ કાવ્યો લખ્યાં, અને નન્દશંકરેલાઈએ “કરણધેલો” લખ્યો. મીરાંસન કહે છે કે કેટલાંક વર્ષો ઘડી ઘડીને સારાં કાવ્યો લખનાર મોકાલે કવિ ન હતો, પણ રસિક હતો. થોડાંક અઠવાડિયામાં “Revolt of Islam” નાં બાર પુસ્તકનું પૂર જગતપદે હેવડાવનાર શેલી તે કવિ હતો. જેની રંગે રંગમાં કવિતા ઉછળી રહી છે, જેનું હૃદય કવિતા-રસથી છલાછલ છલકે છે એ કવિ, એરિસ્ટોટલનું એક નીતિસૂત્ર છે કે પુણ્યનાં રહ્યાંખણ્યાં કામ કરે તે પુણ્ય-વાન નહીં; મહાપાપી એ કદી કદી પુણ્યના કામ કરે છે. એવું જ રસસૂત્ર આપણે બાધી શકીએ કે રડીખડી સારી કવિતાઓ લખી બાણે તે કવિ નહીં; પણ જેનો ચિરંજીવ હૃદયભાવ કવિતા છે તે કવિ. યત્ન આદરી મનુષ્ય પણ કોકિલ જેવું બોલી શકે છે : પણ એ રવવાદી નટને કોઈ કોકિલ કહેતું નથી. બોલે ત્યારે નિરંતર માધુરી વહેતાર જ કોકિલ. કવિની આ બ્યાખ્યા, વર્તમાન યુગના કવિમાં ગણાવા મથતા રસિક વર્ગને કદાચ અરૂચશે. મીરાંનાં અનેકાનેક પદો ઉપરથી લાગે છે કે જ્યારે જ્યારે મીરાં બોલતાં ત્યારે ત્યારે તે ગાતાં. ભજન, નૃત્ય, આચરણ, કીર્તન : એ એમનાં આખા જીવનનાં સંગાથી હતા. કેટલાક પદોમાંથી ઉતારા લઈએ : પણ થોડાક ચિત્ર સાગરનું લાન શું કરાવશે ?

હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો.

વેચન્તી ઝજનારી રે, હાં રે કોઈ માધવ લ્યો.

માધવને મટુકીમાં ઘાલી, બોપી લટકે મટકે ચાલી રે,

હાં રે કોઈ માધવ લ્યો.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, મહને લાગી કટારી પ્રેમની.
 જળ જમનાનાં ભરવા ગયાં'તાં, હતી ગાગર માથે હેમની રે;
 મહને લાગી૦
 કાચે તે તાંતણે હરણએ બાંધી, જેમ જેએ તેમ હેમની રે;
 મહને લાગી૦

લહે લાગી મહને ત્હારી, અલ્યાલ ! લહે લાગી મહને ત્હારી.

ક્યાં રે ગયો રે પેલો મોરલીવાળો અમને રાસ રમાડી રે ?
 રાસ રમાડવાને વનમાં તેડ્યાં, મોહની મોરલી વગાડી રે;
 ક્યાં રે.

કાગળ ઠોણુ સઘં જાય રે ? મથુરામાં વસે મેવાસી;
 મહારા પ્રાણપિયાલ—કાગળ૦

એ રે કાગળમાં જાણું શું, લખીએ ?
 થોડે થોડે હેત જણાય રે, મહારા પ્રાણપિયાલ.

જાણ્યું જાણ્યું હેત ત્હમાઈ બાદવા રે લોલ,
 હેત જ હોય તો હંધડામાં વસતાય ને;
 અમે ત્હમારી આંખડીએ અળખામણાં રે લોલ,
 બહાવપ હોય તો નયણાંમાં અળકાય ને:
 (સત્યભામાનું રૂસણું)

ધીરજની વાતો ધરથી જાણી નહી રે લોલ,
 પ્રીત કરીને પરવશ કીધા પ્રાણ ને;
 કાળજડાં ફેરીને ભીતર લેદિયાં રે લોલ,
 મીટડલીમાં માર્યાં મોહનાં જાણુ ને—જાણ્યું જાણ્યું૦

રાધેકો ગજરો, ખ્યારીલકો ગજરો, । । । ।

દે હારો રાધે રાણીલકો ગજરો.

મેં જલ જમુના જાતી ભરનકો, ભર આઈ ગજરો,

જિસર આઈ ગજરો—રાધેકો ॥

તુમ મત જાનો ખન્ધો હે ફૂલનકો,

રતન જડીત, મોતીયા હે, દે ગજરો:—રાધેકો ॥

વાછરડી હારેડી હો લાલ ! ત્હારી વાછરડી રે,

એવડ એવડ નાડી ખાધી, ત્રેવડ નાડી તોડી: હો લાલ ! ॥

મીરાંના કાવ્યસાગરમાંની આ સહ કષ્ટિકાઓ છે.

વધારે જોવાને અત્થહારે આપણે અવકાશ નથી. એક પદ

જોઈએ, જે બતાવે છે કે મીરા ખરેખાતના સ્ત્રીકવિ હતા:

મુજ અખળાને મહોટી નીગંત ખાઈ ! શામળો ધરેણું

મહારે સાચું રે. ટેક.

વાળી ધડાણું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હગ્ગિનો મહારે હઈએ રે;

ચિત્તમાળા, ચતુર્ભુજ ચૂડલો, શીઠ સોની ઘેર જઈએ ?—મુજ.

ઝાંઝરિયાં જગલવન કેરાં, કૃષ્ણલ કઠલા ને કાળી રે,

વિષ્ણુવા ધૂધરા રામનારાયણના, અણુવટ અન્તરજાતી રે—મુજ.

પેટી ધડાણુ પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામનુ તાણું રે,

કુન્વી કરાણું કરુણાનંદ કેરી, હિમાં ધરેણું મહાર રે—મુજ.

સાસરવાસો મળને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચુરે;

ખાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર હરિને ચરણે જાયું રે—મુજ.

મણિમાળાઓ મેવાઠમા ઉતારી ‘માયું’ શામળાણું ધરેણું’ મીરાંખાઈએ પહેરી લીધું હતું. કવિતા, આવી સ્વાભાવિક

સરલ, ઉછળતી, સ્નેહાળ સુન્દરીકવિના સરિખડી સુન્દર છે. મીરાં બન્સના વર્ગનાં કવિ હતાં. બન્સને કે મીરાંને કવિતા તે કળા નહોતી. એ તો વણવાળ્યાં ફૂલડાં પ્રકુંદલતા હતાં. સ્ફુલાગ્યે પરભોમથી આવી આપણા પ્રાન્તમાં પરિભળતા એ પુષ્પનાં ઋણ આપણે પૂરેપૂરાં કદી વાળી શકીશું ખરાં ?

મીરાંનો ધર્મ કૃષ્ણભક્તિનો વહ્નલસંપ્રદાયને મળતો હતો. પુરાણપંથીઓ ઉપર એવા આક્ષેપ કેટલીક વેળા મૂકાય છે કે મીરાંના શુદ્ધ સ્નેહી હૈયાનાં એ પ્રભુના સ્વરૂપની કલ્પના અને ભક્તિ વિષેના વિચાર અતિ જડ સ્થૂલ-રંગી અને અણુવિકસ્યા હતા. આ આક્ષેપો આછોતરા છે, કારણ કે ભક્તિ અને પ્રભુદર્શનની પ્રેરણા એ હૈયાપ્રવૃત્તિ-ઓ છે; એટલે હૈયા શુદ્ધ અને સ્નેહાળ છે એમ કહ્યા પછી અન્ય આક્ષેપો મતભેદરૂપ મનાય. જુદાનાં બાબત પણ સ્નેહ પૂજા અને ભક્તિના ભાવ સમઝે છે; અને સ્નેહ પૂજા ભક્તિના અભિવ્યક્તિને યોગ્ય મહાપ્રાણને પણ જોળાએ છે. આજના અર્થમાં કહાય મીરા માક્ષર નહીં હોય; છતાં તેમનાં ભક્તિ વિષેના અને પ્રભુ વિશેના ભાવ ઉન્નત અને આ 'સાક્ષર-શિરોમણિ'ઓના જમાનામાં એમને પણ બોધક હતા. તેમનાં બે પદ જ રૂઝા આપણે ગાઈ જઈએ;—

મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી; નાથ ! તુમ જાનત હો સખ ઘટકી.
નાહી ઘોઈ મીરાં લે સમરપણ પૂજા કરત સીતાપતકી;
સાલીઆમકો તુલસી ચહાવે તો ભાલતિલક ખીચ ટીપકી-મીરાં.
રામમન્દિરમે મીરાંગાઈ નાચત, તાલ જળવત ચુટકી;
રૂમજુમ રૂમજુમ બાજત ધૂધરા, લાજ તણ ધૂંધટકી-મીરાં.

વિધના ખ્યાલા રાણાજીએ લેખ્યા, સાધુ સંગત મીરાં અટકી;
કરી ચરણામૃત પી ગઈ મીરાં, અમૃતકી જેસી ઘટકી-મીરાં.
સૂરતદોર પર ચલી એકધારે, જોર શીર ગાગર પર મટકી;
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર, સુરતા ચલી જેસી નટકી;
મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી, નાથ ! તુમ જાનત હો સખ ઘટકી.

સાલીઆમને તુલસી ચ્હડાવતાં કે ભાલતિલકમાં ટીપકી
પૂરતાં, સીતાપતિની પૂજા કરતાં કે ગમમન્દિરમાં બ્રહ્મનૃત્ય
ખેલતાં, અથવા તો મહાવિષ્ણો ખ્યાલો હોઠે માંડતાં મીરાંની
એક જ દષ્ટિ હતી: સુરતા અડગ હતી: પત્નીહારીની બેડા
ઉપર હોય છે ત્હેવી, દોર ઉપર ચાલતા નટના જેવી. પૂજા
સેવા નૃત્ય કરતાં કે મહાવિષ ઘોળનાં એવી એકનિષ્ઠ સુગ્તા
રાખનાર ભક્ત હમણાં કેટલા છે ? મીરાં પદમેષાદિત્રીયમ્
તો જાણતાં જ હતાં; ઉપરાન્ત એ એક ઉપર અખંડ દષ્ટિ
માંડી રાખતાં પણ જાણતાં હતાં. યોગ કે ભક્તિનુ આથી
જિયું પગથિયુ કેટલાં ચ્હડયાં છે ?

મેં તો લીયો હે સાંવરિયાને મોલ, માંધ ! મેં તો લીયો હે.

કોઈ કહે સૂઘો, કોઈ કહે મૂઘો;

મેં તો લીયો હે હીરામુ તોલ-માંધ !

કોઈ કહે હલકો, કોઈ કહે ભારી;

મેં તો લીયો હે તાકડીએ તોલ-માંધ !

કોઈ કહે જાને, કોઈ કહે ચોડે;

મેં તો લીયો હે જાજતે ઢોલ-માંધ !

કોઈ કહે ઘટતો, કોઈ કહે જઢતો;

મેં તો લીયો હે જરાજર તોલ-માંધ !

કોઈ કહે કાલો, કોઈ કહે ગોરો;
 મેં તો દેખ્યો હે ઘૂંઘટપટ જોલ-માંઈ !
 મોરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર,
 મહારે પૂરવ જનમરો હે કોલ—માંઈ !

આ બે પદ પછી કોને શક રહે કે મીરાંએ "ઘૂંઘટ-પટ જોલી" ને પ્રભુદર્શન લીધાં ન હતાં, અને પ્રદ્યુમ્નપ્રકાશ પામ્યાં ન હતાં ?

મીરાંની જીવનકથામાં એક વાત મથકૂર છે જે તહે-મના ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવે છે. વૃન્દાવનની યાત્રાએ મીરાં ગયાં ત્યારે ત્યાં એક જાણીતો ગોસાંઈ રહેતા હતા. મીરાંને તહેમનાં દર્શનની વાંછના થઈ હતી, પણ ગોસાંઈજીએ કહ્યું કે પોતે કોઈ સીનું મુખ જોવા નથી. મીરાંએ ઉત્તર મોકલ્યો કે:

આજ લગી હું એમ જાણતી જે વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક;
 વૃન્દાવન વસી હજી પુરુષરક્ષા છો, તહેમાં ધન્ય તહમારો વિવેક:
 મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

એ મર્મવચન સુણી જાણી જાણી મીરાંનાં દર્શન કરવાને ગયા.

કૃષ્ણલકિત કેટલીક રીતે ધરનના સૂરીવાદને મળતી છે, અને કેટલીક રીતે તહેનાથી જૂદી છે. ઉણવનો પાયો ત્રેમની મરતી ઉપર છે એ એક સુદાની વાતનું સામ્ય છે. ✓મીરાંજી અને નરસિંહ મહેતાનાં પદ બંનેમાં શાન્ત છે, દયારામજીના જેવાં ઉન્મત્ત નથી. છતાં મીરાંના પદ-

સંઘડમાંથી પણ મસ્તીનાં પદ વીણ્યાં જડશે
 મોહન ભાંગ પિલાઈ રે, કદંબ નીચે મોહન ભાંગ પિલાઈ.
 જલ' જમુનાંકે શીતલ પાની, ગાગર ભર'ભર લાઈ રે-કદંબ
 સોનેકી કુંડી ને રૂપેકા લોટા, કુંડીએ રતન જડાઈ રે-કદંબ
 સોનેકા ખ્યાલા તુમ પિઓ મતવાલા અખિયામેલાલી લગાઈરે,
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરનાગર, ચરનકમલ ચિત્ત લાઈરે-કદંબ

ભાઈ મીરાં રામદિવાની, મેરા હરદ ન જાનત કૈય-ટેક.
 ઘાયલકી ખાત ઘાયલ જાને, સો કૈય ઘાયલ હોય;
 સૂલીકે ઉપર સેજ હમારી, પોઢણ કેસી યુધ હોય ? ભાઈ
 જડખુટ્ટીસે ભલા કારજ નાંહી, બેઠ લિયા સખ જોય;
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરનાગર, બેઠ સાવરિયોજી હોય. ભાઈ

પ્રભુની પરાભક્તિને ભાંગ કે દારૂની ઉપમા આપવાથી
 કે સાર્વિકી યોગવાંછનાને દીવાનાપણું કહેવાથી શું વિશેષ
 અર્થ સરતો હશે એ તો એ મતાનુયાયી સમજતા હોય તે
 ખરૂં. પણ એવા પ્રકારની કવિતાની પરાકાષ્ટા તો ત્યહા
 આવે છે કે ત્યહાં હાકિજ કવિ એક ગઝલમાં પુકારી ઉઠે
 છે કે 'દારૂ લાઓ, અને એક ચૌદ વર્ષની કિયોરી લાઓ.'
 આ શૈલીના કવિઓ ભૂલતા ભાસે છે કે ભક્તિ એ સાર્વિક
 ભાવ છે, અને મરતી એ સાર્વિક ભાવ નથી. તેથી ભક્તિ-
 ભાવને ભાંગ, ગાળે કે દારૂની ઉપમાઓ આપવી એ અવળે
 માર્ગે દોરવામાં કે અવળા માર્ગે ઢાંકવામાં સહાયભૂત થાય છે.

સૌ ધર્મોનાં દિલસુપી ને આચાર એવાં હોવાં ભ્રમજે

કે નરનારી ઉભય તે સ્કમજી, ગ્રહી, આચરી શકે. પુરુષમાં તેમ સુન્દરીમાં આત્મા છે; અને ઉભયના આત્માને વિકાસ, વિશુદ્ધિ, અને ઉન્નતિની આવશ્યકતા છે. એટલે પ્રભુયોગ અને તે સાધ્ય કરાવનાર ધર્મસિદ્ધિ પણ નરનારી ઉભયને માટે હોય. સૂક્ષ્મવાદ તેમ જ કૃષ્ણભક્તિ બંને આ દષ્ટિએ અધૂરાં ભાસે છે. સૂક્ષ્મવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની પત્નીભાવે ભક્તિ કરાય છે. આ મત સુન્દરીઓની ધર્મભાવનાને પરિતર્પતો નથી: કારણ કે સ્ત્રીવર્ગ પ્રભુને પોતાની પત્ની શી રીતે માની શકે? પતિની પત્ની હોય, પણ પત્નીને વળી પત્ની કેવી? સૂક્ષ્મવાદ માત્ર પુરુષોને પરિતરે છે: સ્ત્રીવર્ગ એ ગ્રહી-આચરી ન શકે એટલી એમાં અધૂરપ છે.

કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રભુને પતિ માની સૌ પતિભાવે ભક્તિ કરે છે એ એક સુદાની વાતમાં કૃષ્ણભક્તિ સૂક્ષ્મવાદથી જૂદી પડે છે. છતાં એમાંય તે સૂક્ષ્મવાદના જેવી અપૂર્ણતા છે. સ્ત્રીવર્ગ કૃષ્ણભક્તિ સમજી શકે અને પ્રભુની પતિભક્તિ આચરી શકે. પણ પુરુષો પોતે સ્ત્રી શી રીતે થાય અને પોતાના વરની પૂજા શી રીતે આદરી શકે એ સ્કમજીવું કપરું છે. પત્નીની પત્ની હોઈ શકે નહીં, તેમ પતિને પતિ પણ આપણે જોયો નથી. નવું સંસારવિધાન રચાય ને તહેમાં કદાચ સૂક્ષ્મવાદ અને કૃષ્ણભક્તિની અપૂર્ણતાઓ કોઈ નવલ સંસારશાસ્ત્રીઓ ઘટાવે ત્યારે ખરા. સંસારમાં તો વરનો વર કે વહુની વહુ કલ્પવાના ભાવ અઘરા છે.

સૂક્ષ્મવાદ તેમ જ કૃષ્ણભક્તિનાં ધર્મવૃક્ષોને અનીચ્છનીય રૂળકૂલ બેઠાં છે, અને એનાં કારણ એમનાં મૂળગત

સિદ્ધાન્તોમાં છે. પતિપત્નીના દામ્પત્યભાવથી આત્માપર-
માત્માનો યોગભાવ નિરાળા પ્રકારનો છે એ સ્ક્રમજન્ય તો
પછી એ ભકિતમાર્ગો અધિકા ઉધ્વવાહી થાય.

છતાં એ ઉભય માર્ગોમાં મહાસત્યો છે, જેને દુનિયાનો
ઇતિહાસ સમર્થન આપે છે, તેમ ધર્મશાસ્ત્ર—Science of
Religion પણ ચોષે છે. ધર્મનાં બીજ હૈયામાં છે, ભકિત તે
ઊરની ઠલા છે, પ્રભુદર્શનને અર્થે ભકિત સમાન અન્ય સુગમ
સાધન નથી, એ બધાં સત્યો સૂફીવાદ તેમ જ કૃષ્ણભકિતની
વીરહાકો છે. પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી દેશદેશનાં સંપ્રદાય મન્દિરો
પૂજાવિધાન નિરીક્ષીશું તો સહજ જણાશે કે માનવકુલે
ભકિતમાર્ગ સ્વીકારવાનો જાણે સંપ કીધો છે. આપણા ભારત-
વર્ષે પણ અન્ય સર્વ માર્ગોને ગોણુ ગણી દુનિયાને પગલે
પગલે ભકિતમાર્ગને આદર દીધો છે. આપણા મન્દિરો ઉપર
દેરકતા ધ્વજપટ, આપણા કાનમાં બેસતાં ભજનકીર્તન, આપણા
નયન ભરતાં ભક્તવૃન્દનાં ટોળે ટોળાં સૌ એક જ—એ જ
સત્ય દર્શાવે છે જ્ઞાનયોગ કે હઠયોગના અન્ય માર્ગો જેઓ
ઉપદેશે છે તેઓ પ્રજાપ્રેરિતો નથી, પંડિતપ્રેરિતો છે.

સાધુપુરૂષ પઢિયારજી

પ્રથમ સંવત્સરી

મુંબઈ, ૪ થી જુલાઈ ૧૯૨૦

૧, ઉપોદ્ધાત

પેલી હળસણના દીકરાની લોકવાર્તા બાણીતી છે કે નગરમુન્દર તો એક મ્હારો પૂત.

મ્હોટો થાય ત્હો ચે મ્હારો માણકો. માતાને મન અર્ધી સદીનો પુત્રે બાલક જ.

એ બન્ને ય માતૃવાત્સલ્યની ભૂલો છે.

ભારતવર્ષમાં ચે વર્તમાન કાળે એવી બે ભૂલો પ્રવર્તે છે.

ક: હિન્દ કે હિન્દવાસીનું સાર કે બાલે કે મિથ્યાભિમાનનો આરોપ ઢોળાય; પરદેશીઓ તરફથી ને પરદેશી જેવા દેશીઓ તરફથી.

ખ: મ્હોટો થાય ત્હો ચે મ્હારો તો બાલક: ભારતવાસીઓના ગુણભંડારમાંથી આપણે શા શા જાણીએ છીએ ? / રવીન્દ્રનાથ, વિવેકાનંદ, જગદીશ ચન્દ્રના ગુણગૌરવ આપણે પારખ્યા છે ?

માત્ર આપણા ગ્રાહણોની એ ભૂલ નથી. વૈરયોની પણ એ જ ભૂલ છે.

પઢિયારણ

આપણા કપાસની, ઘઉંની, મોતીની, સોનાની આપણા વૈશ્યવરો નહિ, યૂરોપઅમેરિકાના તાર કીંમત આકે છે

આપણા રવીન્દ્રનાથની, વિવેકાનન્દની, જગદીશ ચન્દ્રની કીંમતે યૂરોપઅમેરિકા આકે છે યૂરોપઅમેરિકા આપણને આપણા ઓળખાવે છે.

✓ આપણે આપણને કંઈકારે ઓળખતા-પારખતા થશું ?

ગુજરાત કહે છે નવલરામ પછી ટીકાકાર નથી ને નવલરામને ગૂંચ્યે ૩૦ વર્ષો થયા ! માતૃવાત્સલ્યની ભૂલો ક્ષમ્ય છે. ઉઘાડી આખે ઓળખાતું કે પારખાતું ઓળખે પારખે ત્હેને માથે મિથ્યાદેશાભિમાનના આળ ઢાળવા એ શી રીતે ક્ષમ્ય લેખાય ! અહીં કે ઇશ્વરને ત્હા ?

✓ પઢિયારને ગુજરાત ઓળખતું એટલું થોડાક સાક્ષરોને ત્હારે ઓળખતું. નિત્યશ પઢિયારના ગ્રન્થોની ધર્મશાસ્ત્ર સમી પારાયણ થતી, મુખઈમા અને અન્યત્ર.

✓ પઢિયારના પહેલા પુસ્તકની કહાણી કરું, આર્યવિધવા. પઢિયાર લખે, પણ છપાવે કંઈકાથી ? શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમ-
ભુને નિજ હસ્તલેખ વચાવ્યો. લક્ષ્મીદાસ એટલે, નર્મદના વેણે, સુધારાના ચાલલા લક્ષ્મીદાસ શેઠે કહ્યું કે શેઠ માધવ દાસ રૂગનાથદાસ ને શેઠ કેળુશરૂ કાળરાણ કને જાવ, વચાવો, ને ગ્રન્થ પાસ કરે તો છપાવી આપુ પઢિયારણ ગયા, ગ્રન્થ વાચી સલળાવ્યો. માધવદાસે ચીઠ્ઠી આપી કે ગ્રન્થ સારો છે શેઠ કાળરાણએ ચીઠ્ઠી આપી કે પુસ્તક ઘણું સારું છે, પણ આ છોકરો કહે છે કે મહે લખ્યું છે

તે હું માનતો નથી પઢિયાર ત્હારે કંઈ બીડતા,
 પહેરણુ પહેરતા, લેયાચાઈ ટકાની ઘોળી ટોપી પહેરતા.
 આર્ય વિધવાનો ગ્રન્થ છપાયે વનમાળીદાસ લાધાભાઈના
 'હિન્દુસ્થાન'મા અંવલોકન છપાયુ કે અમૃતલાલ સુન્દરજી
 પઢિયાર નામનું તળાવલુસ ધારણુ કરીને કૈાઈ સારા સાક્ષરે
 આ ગ્રન્થ લખેલો છે.

અંગોઅંગમા શેઠાઈ હતી તે શેઠ લક્ષ્મીદાસ ને
 સાચ્યા સુધારક શેઠ માધવદાસના 'વર્ગે' પઢિયારજીને
 આજખ્યા હતા

શેઠ ઠાખરાજીના વર્ગના સાક્ષરોની ને સુધારકોની
 નાતે પઢિયારને છેવટ સૂધી આજખ્યા ન્હોતા.

સન્નનો ! કહેશો કે સન્તને આજખ્યો નહિ તેથી
 ખોયું કેણુ ?

મહે તો ઇન્દુકુમારમા ઉચ્ચાયું છે કે—

અઘરા છે બાણવા પોતાના અવગુણ,

અંહી, અને બધે થ તે,

આજ, અને સદા સર્વદા;

પણ એથી યે અઘરું છે

પોતાના સાચ્યા ગુણ બાણવા તે.

મહારાથી જનથે તેટલું આમ કે તેમ ભૂલની લેખકે
 પગ મૂકી લપસી પડવાનું ન યાય તે સાચવીશ, અને આ-
 જખ્યો-પારખ્યો છે એમ આજખાવીશ ને પરખાવીશ.

૨, મહાન મુસાફર

✓ પઢિયારણ Arm-chair સાક્ષર ન હતા.

ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ પછી પઢિયારણ સર્વથી મહાન
ગુજરાતી મુસાફર—સાક્ષર હતા.

અને ડૉ. ધ્રુવની સફરો હતી પરદેશની. એમની ચે
હિન્દમાંની સફરો પઢિયારણ જેટલી નહી.

ગુજરાત ધૂમી વળેલા ચે આપણા સાક્ષરો કેટલાક છે ?

તીર્થયાત્રાને ધર્મઁહેમ કેટલાક કહે છે. ધર્મયાત્રા
નહિ, ગુજરાતની ઇતિહાસયાત્રા કેટલાકે કરી છે ? ઇતિહાસ-
પુરાતન ગુજરાતનાં દર્શન કેટલાએ કીધાં છે ?

શિલાદિત્યોનાં વલ્લભીપુરનાં ખંડેર છે, જયશિખરીનું
પંચાસર છે, વનગજે વસાવેલું અણહિલપુર પાટણ છે,
વનરાજના પ્રધાન આંખાએ સ્થાપેલ આંખાનેરનાં ખંડેર છે.

એ સહુ ઇ. સ. ૭૫૦ પહેલાંની, ચૂસપમાંના શાલમિઈનના
સમય પૂર્વેની, the Holy Roman Empire ની સ્થાપનાના
પૂર્વયુગની આપણી રાજનગરીઓ.

ગ્રીસ અને રોમથી પુરાણાં—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ અને
ઇ. સ. પૂ. ૭૫૩થી પુરાતન, પાંડવો ને કૌરવો—કૃષ્ણ ને
સુદામાજીના વારાનાં, પાંચ હજાર વર્ષ પ્રાચીન નગરો
ગુજરાતમાં આજે છે. દીઠાં છે ?

✓ પ્રભાસ, જૂનાગઢ, દારિકા, સુદામાપુરી, જગતમાંની
એ મહાપ્રાચીન નગરીઓ દીઠી છે ? જોવાની છતાંસા થઈ છે ?

અણહિલપુર ને દારિકાપુરી મ્હેં ચે હજી નથી દીઠાં.
કેટકેટલાક સાક્ષરોએ ગુજરાત દીઠો છે? કેટકેટલાકે
ઇતિહાસયાત્રા કીધી છે?

✓ પ્રેમાનન્દે ને દયારામે ભારતયાત્રાઓ કીધી હતી.
કવીશ્વર થતાં પૂર્વે હલપતરામ શિહોરના પ્રદ્યુમ્નકુંડથી
આરાસુરી અંખાણ અને કચ્છમાંડવીના બંદરથી શુકલતીર્થ
ને બરકાલ સૂધીનો ચોખૂટ ગુજરાત ખૂંદી વળ્યા હતા.

આપણે અત્યહારે તો એ કમાયા કે પ્રાચીન સાવનાને
વગોવી, ને નવીન સાવનાને જન્માવી નહી. ધર્મયાત્રાઓ ગઈ
ઇતિહાસયાત્રાઓ આવી નહિ. નવપ્રજાએ મુસાફરી જ ખોઈ.
૭૦ વર્ષોની પ્રજાપેઢીઓનો એક એ નફોતોડો.

✓ પઢિયારજીમાં પ્રાચીનઅર્વાચીનનાં સુંદર સંમિશ્રણ હતાં.

ભારતયાત્રાઓ પઢિયારજીએ પેટ ભરીને કીધી હતી.
ઘણે ભાગે જૂને ભાવે જતા, ને નવી આંખે નિહાળતા.

એ તો પરિવાજક હતો
અનન્તઆયુષી આયોવર્તનો.
તીર્થ જળના ઠેા ઘાટ,
શિખરશિખરનાં ઠેા મન્દિર,
ગુફાઓ કે ગિરિમાળાઓ :
એને એમ્મે અજાણ્યાં ન હતાં.
કાશ્મીરની કમનીય સરોવરકુંજો,
બદરીકેદાર ને અમરનાથના
બરફના રણપગથાર,
સિન્ધુ પ્રદ્યુમ્ન ને ધરાવતી,

ગંગા ગોદાવરી કે કાવેરી,
ધનુષ્યકોટી ને સાગરનેતુ,
ઠાચનગંગા ને ધવલગિરિ :
એ સર્વેના સનાતનત્વનાં
કરતો હતો પરમ દર્શન
ગુજરાતનો એ પન્નિજાજક.

x x x

મહેને સ્મરણે છે અમારી દસ દિવસની ગુજરાત-
યાત્રા : હાઠેરજી, પાવાગઢ, ચાંપાનેર, ભૃગુતીર્થ, ગુકલતીર્થ,
કંભીરવડ, ચાદોદ-કરનાળી, ગંગનાથ.

શું થતું ફલ ? એક જ દષ્ટાન્ત. મહાર ગુજરાતભણીતું
ગીત છે ઢેસરણીના કન્ય હો ! એક મિત્રે ટીકા કીધી કે
શ્વ મહડતાં એવો પ્રલંબ રાગ તે હોય ?

ચાંપાનેરનાં ખરા મધ્યાહ્નના ટોરખાનામાં અમે
વાગતો સામળ્યો હતો પેલો પ્રોત્સાહક ખૂલણા છન્દ; અને
ખૂલણા એ જ સિન્ધુડો. મહાર ને સિન્ધુડો બંને પ્રલંબ રાગો છે.
ગઈ એ યાત્રાની મળઓ.

યાત્રામાં ચે પઢિયારજીને ગમતું અફલુન ને આશ્ચર્ય-
વન્તું. એને એમના આકર્ષણ હતાં

વળાળાઈના કુંડ, હિમાલય, કાશ્મીર, આરાકાનની
શુકાઓ, કુંભના મેળાઓ, રામસેતુના માગરસંગમ.

૩, સત્સંગ અને સમાગમ

આનાં પ્રધાન પરિણામ ત્રણ પરિણમતાં, (ક) નિરન્તરનો
સન્તસમાગમ. (ખ) ઘણા ઘરનો મહોલો. (ગ) ઘણાઓ
વચ્ચેની માંકળ.

ક. જોગીજતી-નવા ને જૂના-નો પઢિયારજીને અખંડ સત્સંગ હતો. ગંગનાથના પ્રદ્ધાનન્દજી, અમદાવાદ પ્રેમ-દરવાજાના સરયુદાસજી, ગાંધી વૈજનાથના બાલાનન્દજી, નર્મદા માલસરતીરના માધવદાસજી; અનન્તપ્રસાદ, જાદવજી મહારાજ, વ્યાસબાપા-જૂનાગઢ; પ્રો. ગજેર, લાઈ મોહનદાસ, પ્રો. સુબેદાર, ને કાન્ત. એ સૌના પઢિયાર સત્સંગી.

✓ સ્ત્રીમંડળમાં યે પઢિયારજી માનીતા ને લાડીલા હતા. પઢિયારજીનાં પરિચિત હતાં સર વિઠ્ઠલદાસનાં માતૃશ્રી નાથીબાઈ ને કાકી જમૂબાઈ; સ્વ. જમનાબહેન સમ્મદ; સ્વ. સૌ. કાશીગૌરી ગજજર; વનિતાવિશ્વમોવાળાં શિવગૌરી બાજીગૌરી ને અમદાવાદવાળાં સુલોચના બહેન.

✓ સિદ્ધસિદ્ધ પ્રકૃતિના જોગીરાઓની પઢિયારત્રિપુટિ હતી: મોહનદાસજી, અખંડાનન્દજી અને પઢિયારજી.

He was neither a society man, nor a carpet knight. ✓પણ હતો પ્રજાનાં પ્રકુલ્લેલાં આત્મનુકૂલતાનો નિર્મળ ને સાચો મધુકર. પઢિયારજી હતા જીવનપરિમળના રસિયા. દિશદિશની દૈવી વિભૂતિઓનાં તહેને સદા યે આકર્ષણ આવતાં.

✓ મણિશંકર-કાન્તને ત્યાં અમે મહિનો મહિનો અડંગા લગાવીને પડતા. પરમાર્થપ્રવૃત્તિઓમાંથી (Casual કે privilege leave) લોગવવી હોય ત્યારે અમારે ઘેર આવતા. અમારે ત્યાં આવે ત્યારે પછી જવાનું જલ્દી ન મળતું.

ખ. ગુજરાતમાં ઘણાં ઘરના પઢિયારજી માનીતા પુરોણા હતા. પઢિયાર આવ્યે બારણાં અજવાળાતાં. આજ

વ્યક્તિવાદનાં અનિષ્ટો એટલાં પ્રસર્યા છે કે પૃથક પૃથક
ઝાડનાં થડ જેવાં ઘણાંખરાં આપણે મહેમાનીચૂન્ય ઉભાં છીએ.

પારકે ઘેર માનીતા ખુરોણા થઈ જોયું છે ? મુશ્કેલ
છે. જઈએ ત્યારે હૈયામા ઉમળકા આવે, આંખમા નૂર
મ્હડે, મુખથી અમૃત વરસે, બાલકો વૃદ્ધો યુવાનો-શું
સ્ત્રી કે શું પુરુષ: સહુ ઉરના આદર દે, એમાં ઘણા ઘણા
ગુણની આવશ્યકતા નથી ? માવજલાઈને પૂછી જૂવો, કહેશે.

ગુજરાતમાં નથી બીજો એવો કે ગુજરાતી આજ,
એટલેટલા કુટુંબમંડળનો માનીતો મહેમાન.

ગ. અને પઢિયાર હતા ઘણાઓ વચ્ચેની સાંકળ.

દૈનિકો ને માસિકોના તંત્રીઓ, આપણા જાહેરજીવનના
નેતાઓ; સંસ્થાઓ, જામખાનાઓ, મંડળીઓના મંત્રીઓ;
ભગિનીસમાજ ને હિન્દુ સ્ત્રીમંડળના સેક્રેટરીઓ; તેઓ
કહી શકે કે આ કેટલું કપર છે, ને એમાં શા શા
ગુણસમુચ્ચય જોઈએ.

એવો એક જ હતો બીજો ગુણસંઘાર ગુજરાતી, અને
તે થે ગયો છે. ગુર્જર સાક્ષરો વચ્ચેની તે સાહિત્યસાંકળ
હતો; સાહિત્યપરિષદનો પિતા રણજિતરામ.

૪, ચોરવાડનું અનુપમ સન્તાન

પઢિયારણ ચોરવાડનું પરમ સન્તાન હતા. વનલક્ષ્મીના
ધનાઢય પુત્ર હતા; છલકાતી કુદરતનાં ધાવણ પી પી ઉછરેલા
દ્વિધમલ બાલક હતા.

‘શરદના સરોવરમાં પાણી, એવું પઢિયારમાં વતનનું બહાલ હતું. વતન એમનું કર્તવ્યક્ષેત્ર હતું. એ સંસાર શાસીની વતન તે Laboratory-પ્રયોગશાળા હતી.

યાત્રામાથી પઢિયારણ પરિમળો વીણી લાવતા, ને વતનમાં વાવતા.

મહારા મેઘદૂત ભાષાન્તરનું અર્પણ ચોરવાડની વનલક્ષ્મીને ને જનલક્ષ્મીને છે. એ અર્પણમાં પઢિયારણ વિશે શ્લોક છે—

ચારે ધામે પધારી, વિવિધ સુરભિઓ સંગ્રહી, પુણ્ય આણી,
વતને સત્કર્મ વાવી, ઘરઘર મૂકતો કાલ સત્કર્મ કેરા;
સંસારે સ્વર્ગ રચતો, અજળ ઉછળતો પ્રાન્તની પ્રેરણા શો,
નામે ગુણે નિધિના અમૃત સરિખડો દેવી પઢિયાર છે ત્યાં.

વતનને તહેના ઉપર બહાલ હતું. વતને તહેની મૃત્યુ તિથિએ પાકી પાળી હતી. આખા ગુજરાતમાં એ એક જ નગરે. પઢિયાર જતે પડેલી ખોટ શુજરાત સ્મજ્યું નહોતું.

પઢિયાર સાચેસાચ ચોરવાડવાસી હતા. વતનમાં પગ મૂકે ને પઢિયારને હેયાસેરો ફૂટતી, આત્માના જળના ફૂવારા ઉડતા, વતનની વનલક્ષ્મી જેવા ઉભરાતા.

સાગરતીરના એ ગામડાને પઢિયારે દેશભણીતું કીધું, અણુછતાને છતું ક્યું. કાઠિયાવાડમાં ચે પહેલાં ચોરવાડ અણુછતું હતું. ૧૯૧૭ માં મહને રાજકોટવાસીઓએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે ચોરવાડમાં ઉન્હાળો ગાળયો ? માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર નહી ? ને ત્યાં ? મહેં કહ્યું, માંગરોળ ને વેરાવળવાસીઓ હવાફેર માટે ચોરવાડ સિધાવે છે.

ત્હમે પૂછ્યો, ચોરવાડ એટલે શું ? ભૂગોળાન્તર કાંઈ નથી. એક વાર જઈ આવનારને પૂછો.

મહુવાની વાડીઓ નિરખી હશે તે ચોરવાડને પિછાનશે. ચડોતરની કુંભે એ ન્હાનકડી કુંજધટા જેટલી ઘેરી નથી. દક્ષિણ ગુજરાતનાં ધરમપુરવાંસદાનાં વન એટલાં વ્યવસ્થિત નથી.

ત્હાંના દરિયો, બેકબે જેવો છાછરછીછરો નહી, પણ એ પોલો બન્દરના જેવો આરાઉડો છે. એ ખાડી નથી, અરબી સમુદ્ર છે.

આદળમ તૈયાર થાય છે (ચવાનું હતું-૧૬૩૪), એટલે પ્રત્યક્ષ દેખાશે.

ને મીઠાં પાણી ! ફૂવો ખોદતાજમીનના સંશોધનની જરૂર જ નહી. જ્યાં ખણે ત્યાં મીઠાં પાણી.

અને ત્યાંની વનસ્પતી ! પાંદડાં ચળકે ને કુપળો ઝગારા મારે. ંહેતેકથી ચે મ્હોટા વડપાનને તોડી મુખડે મથાડ તરીકે-મખમલ પેઠે ફેરવતાં મોહિત મુસાફરને દીકાં છે.

પોપૈયા, નાળિયેર, કેરી, જાંબુનાં તો જૂમખાં જૂલે. ફરખારી બગીચામાં કાજુ, ચારોળી વિ. વિરલ ફળઝાડની ફેરમો ફૂટે. એક રથળે ઉભો તો ત્યાંથી ચારપાંચ ઠદળી વનનાં દર્શન થાય.

પઢિયારણના વતનમાં પાણીમાં પત્થર તરે છે.

અગધિયાને સ્કન્ધે ત્યાં પાનવેલો ડોલે છે. નાગર-વેલની કુંભે તો બાણે લીલમની ચતરથંલીઓ ! આધે સીમા-પ્રાન્તે ગીર ને ગીરનાર, દક્ષિણે પ્રભાસ ને બદવાસળી, ઉત્તરે

રૂકિમણીની ચોરી ને માધવપુર છે. પાસે કનઈ માતા, વીસલુ-વેલ, ધન્તરવેલ, ઝુંડ, વડું વન, સરિતા, સાગર, ને સરિતા સાગરનો સંગમ.

ચોરવાઠના પ્રત્યેક સાર્વજનિક ખાતાના પઢિયારણ પ્રેરક ને નાયક હતા.

દશેક વર્ષો ઉપર પુસ્તકશાળા સ્થાપી ધગરણ માંડ્યાં. પછી શ્રીવર્ગ ઉઘાડ્યો, અખાડો ખોદ્યો, ઇંગ્રેજ નિશાળ કીધી, ધર્મશાળા બન્ધાવરાવી, સેનિટેરીયમ કરાવ્યું, બોર્ડિંગ ઉઘડાવી, ખેડતો કાજે રાત્રીશાળા કીધી, દુધાળમાં Cattle Camp જમાવ્યો.

સહુ પ્રજાથરમાં પઢિયારણ વિચરતા; એક વર્ગના ન હતા. ખેતરમાં ખેડતને માંડવે વાસો રહેતા; લક્ષાધિપતિઓની હવેલીઓની ઉઘાડી હાથેળી સમી અગાસીઓમાં વિશ્રામ લેતા; રામમન્દિરની આરતીમાં ઉમંગભેર વિહરતા.

પવન, સાગર, વનલક્ષ્મી, ચાંચિયાઓનું ઝુંડ, જૂના ઇતિહાસો, જળભરી વાવોના પઢિયારણ બાજે પુત્ર હતા. પણ સદા એ પેલા પાણાખાણોના ફકીરની ફકીરી ઓઢી ફરતા. ૫, વૈધરાજ ને વનસ્પતીશાસ્ત્રી

કુદરત પઢિયારણને કમાઠ ઉઘાઠતી; અને પઢિયારણ કુદરતની પોથીમાંથી વૈદકના ને વનસ્પતીશાસ્ત્રના અભ્યાસ કરતા.

ઝોળખો છે-પિછાનો છે ગુજરાતના પરમ વનસ્પતી શાસ્ત્રીને ? નામ સાંભળ્યું છે કદી જયકૃષ્ણભાઈનું ? અને

એમના મહાઅન્ય વનસ્પતીશાસ્ત્રજ્ઞ? લગભગ ત્રીશેક વર્ષો પોરણન્દરના Forest Officer હતા, ધરડાના બહાદુર ભોમિયા હતા. નમકોશથી બમણા જેવડુંક એમનું વનસ્પતીશાસ્ત્ર છે. તેમાં પોતાનું બધું ધન તેમણે હોમ્યું છે; સકળ જ્ઞાનલક્ષ્મી એ તેમાં ને દશેક હજાર રૂપીઆ એ તેમાં. ૭૪ વર્ષનો એ જીવાનડો આજે એ ધરડાના દીપડાને પગલે ચાલે છે. ગુજરાત! પિછાન છ તોરા એ મહાવિદ્વાન જયકૃષ્ણભાઈને?

પઢિયારણનું એટલું કે એણે વનસ્પતીશાસ્ત્રનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ન હતું. પણ વનમા ફરતા સારે રસ્તે વનચર જેવા ચરતા ચરતા ચાલે. હાથલા ચોરના ડોડલા, ગૂદાં, વેલાઓ, કે વૃક્ષોના પાંદડાં તોડતા જાય, ખાય ને ખવરાવતા જાય. વડની વડવાઈઓની રતુંબડી અગ્ર રેખાઓ તો એમને કુદરતના ધાવણની ટોટીઓ હતી. મહાભોગીઓ વનસ્પતી ખાઈને કેમ જીવે છે તેનું પઢિયારણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવતા. ચોમેર વનને એમની આંખ જોતી જ જતી.

પઢિયારને ક્ષયનું પાસું હતું. એ ક્ષયના દર્દમાંથી એમનો વૈદકનો અભ્યાસ જન્મ્યો હતો. છેલ્લાં દશ વર્ષો તો કરી પાળી પાળી, શરીરલતાને પંખાળી પંખાળી, મંભાળથી જ જીવતા. ભોગીજતીના સમાગમે વૈદક ને વનસ્પતીના અભ્યાસને ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

એ જ્ઞાન શાસ્ત્રીય ન હતું, Empirical હતું. નુરખા, ભોગી જતીના અનુભવો પ્રધાન હતા. અદલુન ને ભીપણ ઉપર તરતું. શકુન્તલા ઇંચુદીનું તેલ વાપરતી એટલે પઢિયારણએ

ઇંચુદીની હિસ્તીરિયાની ગોળીઓ કરી હતી.

છાતીમાંથી કદ કાઢી નાંખવાને ઉચ્છોદક પી પીને ઉલટી કરતા; અને એમ ઘેતીની યોગક્રિયાનું ક્ષણ સાધતા. જાહેરસભામાં સાપનું ઝેર આપવાને આપણામાંથી કેટલાક તૈયાર થશે ?

મુંબઈના વિક્ટોરિયા ગાર્ડનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા એક મિ. મહાલક્ષ્મીવાળા. સાપના વિધવિધ ઝેર ઉપર એમનું જાહેર ભાષણ હતું. મહાલક્ષ્મીવાળાએ કહ્યું કે સાપનું ઝેર હોજરીમાં ગયે મારતું નથી, લોહીમાં લળ્યે મારે છે. સભામાંથી દોઢ આવે ને આખું હોય તો યાજે, ને પ્રયોગ કરે. જરી સભામાંથી એક પઢિયારજી ઉઠ્યા, ને ઝેર વાપર્યું. સાપના ઝેરના પઢિયાર પ્રયોગ કરતા !

વૈદકમાંથી ધન કમાવાનો એ ફકીરનો આશય લેશે ન હતો. એક અવસરે મિત્રોમાંથી મુંબઈમાં પઢિયાર ઔષધાલય સ્થાપવાની દરખાસ્ત આવી. એ જોગીડાએ ના પાડી કે મહુને બધાં દર્દોની દવાઓ આવડતી નથી; મહારે નામે દોકોને છેતરવાનું ધતીંગ ન હોય.

ઔષધિઓમાં યે અજાણના અપ્પરાઓના ને તુરખાઓના પઢિયારજી રસિયા હતા.

વનસ્પતીશાસ્ત્રના શોખને લીધે સોજનની અવનવી વાનીઓ પઢિયારજી સરજતા. દૂધનું ચાક કરી ખવરાવતા. ખીચડી મેં કયસી ખિલાઈ ? ખીચડી ખિલાનેકા મેરી પાસ પેસા નહીં હે; એમ એક બાવાની વાત કહેતા. પઢિયારને સ્વર્ગનાં જોજનનો અન્ય લખવો હતો.

પઢિયારણ લોજનની સાક્ષાત્ હસઆનન્દાવતી જાણે કવિતાઓ રચતા.

ગોકુળઅષ્ટમીએ અનેક શાકપાકની પત્રાવળી કાઢિયાઓ વેચે છે, એવું જારપંદર શાકપાકનું સંમિશ્રણ અમારે ત્હાં કરી પઢિયારણએ અમને જમાડ્યું હતું. એ જ શાક, અને એ જ લોજન. પઢિયારણ એને જગડખો કહેતા.

લોજનની કવિતાઓ રચતા છતાં પોતે તો ત્યાગીવેરાગી હતા. એમને પોતાને તો એ ખાવાં ન હતાં. જરા પણ મરચું પઢિયારને ચાલતું નહીં.

૬, સાહિત્યસેવા

પઢિયારણ એટલે ‘સ્વર્ગના ઈશ્વરદાર’ માધવરાયણના પઢિયાર-પ્રતિહાર હતા ને ?

પઢિયારને જાળજે સહુ એમની સાહિત્યસેવાથી.

મુંબાઈમાં ઠાળકાઢેવીને માર્ગે નરનારાયણના મન્દિરમાં જાવળ મહારાજની મંડળી હતી. ત્રણ દાયકા સૂધી ત્હાં પઢિયારના ગ્રંથોનું પાગંચણ થતું.

વિઠ્ઠલદાસભાઈ, મગનલાલભાઈ, રતિલાલભાઈ : એમ થોંચેક વાનપ્રસ્થ દિવાનોનું ભાવનગરમાં દિવાનમંડળ મળતું. એક વેળા વિઠ્ઠલદાસભાઈને પઢિયાર, કાન્ત ને હું મળવાને ગયા. વિઠ્ઠલદાસભાઈએ પઢિયારણને કહ્યું કે શાસ્ત્રીજી આવે છે, શાસ્ત્રવણ કરાવે છે. શાસ્ત્રીજી ન આવે તે દિવસે ત્હમારાં પુસ્તકોનું અધ્યયન ચાલે છે.

નર્મદાતીરે વ્યાસક્ષેત્રમાં પઢિયારણએ સ્વર્ગોના ૧૮ ગ્રંથો લખવાનો સકલ્પ કીધો હતો. વ્યાસક્ષેત્રની લોકકથા

એવી છે કે ૧૮ પુરાણો રચવાનો સંકલ્પ વ્યાસજીએ તે તીર્થમાં કીધો હતો.

ઘણા સાક્ષરોનું હોય છે તેમ પઢિયારજીનો સારામાં સારો તે રહેમનો પહેલો ગ્રન્થ, સંસારમા સ્વર્ગ.

પઢિયારની ગ્રંથભાષા તે લોકભાષા હતી; આપણી સાક્ષરી ભાષા ન હતી.

અક્ષરો અનોખી જ લિપિના લખતા. જાણે ગુજરાતી જ નહિ; જાણે પોપટનાં પગલાં. મહેને-નિત્યપરિચિતને ચે અડધાક ઉકલતા. પછી કોકની પાસે કાગળ લખાવતા ને પોતે સહી કરતા.

શૈલીમાં લેશે કલા ન હતી; એટલે ભાષાબન્ધારણમાં ચે કલાસંગઠન ન હતું. પઢિયાર કુદસ્તનું બાળક હતા.

સંસ્કારિતા—સુધડતા કંઈકે જોઈ હતી. પઢિયારજીના જાણે વનવનિતાના ઉરઉભરા હતા. પુરવનિતાથી વધુ સામ્યા, ને નિર્મળા, ને અકૃત્રિમ; પણ સંસ્કારવિહોણા. મહાભારતમાં છે તેમ પઢિયારજીના ગ્રંથોમાં ચે પુનરુક્તિ દોષ છે. મહેં પણ આ મહારા ભાષણમાં પૂર્વે કહેલું કેટલુંક ફરીથી કહ્યું છે.

પ્રદક્ષિણાનું પ્રથમ સૂત્ર છે અયાડતો વ્રજજિજ્ઞાસા. પઢિયારનો એ જીવનમન્ત્ર હતો. અણુતર્પાંતી એમની પ્રદક્ષિણાસા હતી. પઢિયારની તોલનબુદ્ધિ, દિલની ઉદારતા, દષ્ટિની વિશાળતા, અન્તઃકળ પર્યન્તનો પ્રગતિપ્રભાવ, નવાનૂતાનું સુયોગ્ય સંમિશ્રણ; એ પઢિયારના સાક્ષરી ગુણો

હતા. સ્ત્રીવર્ગ માટેનું સારામાં સારૂ વાંચન તે પઢિયારના પ્રાંદો. ત્રણચારેક ખાસ પુસ્તકો સ્ત્રીવર્ગને માટે જ રચ્યાં છે.

ચૌદ વર્ષ પઢિયારણ ‘મુંબઈ સમાચાર’ના અખંડ અભ્યાસી હતા. લક્ષ્મીલાલ શેઠને સમાચાર વાંચી સંભળાવવું એ પઢિયારનો નિત્યધર્મ હતો. એ એમનો સ્વાધ્યાયકાળ.

પઢિયારઅંધમાળા મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે; ધર્મલક્ષિતની, લોકકલ્યાણની. ‘પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ’ નામના અંધના બે ભાગોમાં માનવહૃદયની એ પૃથ્વીપુરાતન ભાવનાનું પ્રતાપી નવદર્શન છે. જોગી, જતી, પ્રેમી, કવિઓ, સાહિત્યકારો પ્રેમનો ઠાંપડો ઉઠેલવાને મથી મૂવા, પણ હજી તે એ ધૂંધ હતી રહેવી જગતધૂંધ છે.

આ સદીના પહેલા દશકમાં કાઠિયાવાડમાં બે અતિ લોકપ્રિય પુસ્તકો હતાં; કલાપીનો કેશવ ને કેશવકૃતિ. પછી એવી ત્રીજી હતી પઢિયારઅંધમાળા. છેલ્લાં ૪૦ વર્ષમાંનાં એવાં પ્રજાએ વધાવેલાં બીજાં પુસ્તકો વિરલા.

પઢિયારની એકદેશી રસિકતા નહતી. કેટલાકને જૂનું ગમે છે, નવું નથી ગમતું; બીજા કેટલાકને નવું ગમે છે, જૂનું નથી ગમતું. પઢિયાર હતા જૂનાનવા બન્નેના ભોગી. એને ભજનો ગમતાં ને મહારા રાસે ગમતા. નવી કવિતાનો એ રસિયો હતો.

ભોગરાની વેલનું મહાર ગીત છે. અમારી દસ વરધોની ગુર્જરયાત્રામાં નર્મદાતીરે ગંગનાથમાં એ ગીત લખાયું. વળતી રહવારે આગગામીમાં એ પઢિયારને આપ્યું. પઢિયારે વાંચ્યું, ન રહમળાયું. મહેને પૂછ્યું, મહે ન રહમળાવ્યું.

પછી બેએક વર્ષે મહને એકદા મળ્યા ત્હારે કહ્યું કવિ ! પેલું ગીત હું રહમળ્યો હો. અજબ છે. ધીમાં માવો ભરી ધારી કરી છે.

દલપતરામ, ઋષિરાજ, હરિદાસ મહારાજ માત્ર ગુજરાતી ભાષાનાં જ ધાવણ ધાવી ઉછરેલા આપણા નવયુગના સાક્ષરવર્ગમાંના પઢિયારજી હતા.

પશ્ચિમનો પાશ ખરો, નહિ એમ નહિ; પણ સદસદ્ વિવેકબુદ્ધિથી પરીક્ષેલો એ પાશ હતો. પઢિયાર લોકસાક્ષર હતા. પઢિયાર કહેતા કે હું તો લોકકાળે લખું છું, સાક્ષરો કાળે નથી લખતો.

પઢિયારને At his best જોવા હોય તો એમને 'અદ્ભુત કવિ'નો કુકરો વાંચી વિચારી જોશો. લોકકલ્યાણ, લાગણીના સતત પ્રવાહ, મહાનુભાવિતા, અમુક mysticism એ ગુણુતેજોથી, સાહિત્યને શિખરે ઉભા હોય ત્યારે, પઢિયારજી ઝગારા મારે છે.

૭, આત્મબળ, જીવન ને મનુષ્યત્વ

પઢિયારનાં પુસ્તકો કરતાં પઢિયાર બહુ મહોટા હતા. કેટલીક વેળા એવું બને છે કે હોય તેથી છત વધારે દેખાય છે. સામાન્યતઃ હવાડા કરતાં કૂવામાં વધારે હોય. પણ કચ્છારેક કૂવારા ઉઠે, તેથી ટાકીના ભાંડાર મહોટા ને ઉંચા લાસે.

પઢિયારનાં પુસ્તકો કરતાં પઢિયારનો જીવનગ્રન્થ વધુ વિશાળ, વધુ સહાસિક, વધુ ઉદાર, વધુ ગહન ને ભેદમયી હતો.

આજે ૪ થી જૂઠાઈ છે, અમેરિકાની મહાપ્રજ્વળતા મહોત્સવની પર્વણી છે. એમરસન યાદ આવે છે; To be man one must be a non-conformist.

દેવી આત્મવિમૂતિઓની કૃપારાધારાઓ પઢિયારણની આત્મકુંજે ઉડતી ?

પ્રથમ તો પઢિયારણનો પ્રાક્ષણવનનો જન્મયોગ હતો.

પિતાએ લગ્ન લીધાં, ત્હારે નાશીને કાશી ગયા. કાશીમાં પ્રાક્ષણને ત્હાં રહેતા. ચેલાને પ્રાક્ષણ કહેતો કે ગુરુ ! ભાંગ લસોટ દીણ્યે. પાંદયારણએ કાશીમાં પ્રાક્ષણજીવનની ભાંગ પીધી. ત્રણેક માસમાં પિતાનું મૃત્યુ થયું. પઢિયારણ પાછા ઘેર આવ્યા. Thus he was a social rebel. પણ અવિચારી બંડખોર ન હતા. હજી અધિકાં અન્યાયી દબાણ સંસાર કરશે તો Social rebelsની જમાત વધી છે ને વધશે.

પઢિયારણનો બીજો ગુણ હતો સહુ ભોગીઓમાં હોય છે તે, બહાદુરી. પઢિયારણ અન્યત્રેદારે જતા. પછી મંડળીમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો. જાદવજી મહારાજ સાથે ચર્ચા થઈ. પઢિયારણ અડગ રહ્યા હતા. જાદવજી મહારાજ નિત્યશઃ કહેતા કે કવિ પઢિયાર સારા છે, પણ જગન્નાથપુરિયા છે. ત્હો ય ઉદાર હિલ જાદવજી મહારાજે કદિ અમને તરછોડ્યા નથી, અપમાન્યા નથી, અળગા દીધા નથી. જોમના ઘરમાં ને હેયામાં સદા અમારો સમાસ હતો.

પઢિયારણ સાહસિક હતા. સર્પનું ઝેર ખાવાના પ્રયોગ કરતા. વરસાદની ઝડીઓ પડે ત્હારે ચોરવાડની નદીને ભોળનપૂર મ્હડતું; જહારાનો રેતીઢગનો દાંડો તોડી નદી સાગરમાં સમાતી. પઢિયારણ એ કુદરતખેલ જોવાને જતા. દાંડો તૂટે ત્હારે દાંડાના વેળુઢગને શિખરે ઉભા હોય.

મતલેદોમાં પઢિયાર પરમ સુજનતા સાચવતા. અખંડાનન્દ ને મોહનદાસ બાવા બન્ને નિરનિરાળી પ્રકૃતિના, પણ પઢિયારના પરમ મિત્રો. સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થા સ્થાપવામાં પઢિયારજી હતા. મતલેદ પડતાં સ્વામીજીને સંસ્થા સોંપી નિવૃત્ત થયા. મ્હારો એક પ્રસંગ કહું; બોધપ્રદ છે. પ્રો. ગજજરના ખંગલામાં અમે ત્રણ બેઠા હતા; પઢિયારજી, પ્રો. ગજજર, અને હું. ફિલસુફીનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. પ્રો. ગજજર કહે Matter માત્ર જ છે; પઢિયાર કહે Spirit માત્ર જ છે; મ્હેં કહ્યું બન્ને સાચા છે, બન્ને ચે છે. પછી શું થયું ? એ બે જડવાદી ને ચેતનવાદી Monists એક થઈ ગયા, ને ઉચ્ચાર્યા કે Matter કહો કે Spirit કહો, પણ મૂળતત્ત્વ તો એક જ ને ? હું બન્નેયની હા ભણનારો તે બન્નેનો વિરોધી કર્યો !

બે પક્ષો વચ્ચે મધ્યસ્થની સહા એ જ દશા થાય.

નિઃસંગી, નિર્માની, વિનિત, ભગતરાજ—નરસિંહ મહેતાની વૈષ્ણવની વ્યાખ્યામાંના વૈષ્ણવવર પઢિયારજી હતા. પરોપકારાય સર્તાં વિમૂતયઃ—એમ એની સહુ વિભૂતિઓનો વ્યય થતો.

પઢિયાર એટલે પ્રતિહાર, માધવરાયજીના પ્રતિહાર. માધવરાયજી ગાંડીવધનવાનેગીતાજીમાં કહેતા કે ‘આમવાન્ થા.’

પઢિયાર આત્મવાન્ હતા. પઢિયાર એટલે ૨૦ મી સદીના પ્રભાતનો આપણો સુદામો.

૮, અજ્ઞેયની ભૂમિકાના સીમાન્તોમાંનો પ્રવાસી

સ્પૂર્ણ ને પાર્થિવની ભૂમિ પૂરી થાય છે ત્યાં ખીજ અગમ્ય ને અજોચર ભૂમિકા છે, જ્યાં Science હજી

નથી પહોંચ્યું. Spiritualism-યોગવિદ્યા) એના અખતરા કરે છે. સુસિદ્ધ જ્ઞાન નહિ, પણ મનુષ્યજાતિના દષ્ટિપાત ત્યાં થયા છે.

(ક) પઢિયારજી પ્રાણુવિનિમય જાણતા. મણિલાલ નભૂભાઈ પછી પઢિયાર આપણા પ્રાણુવિનિમયવેત્તા. ઉત્તરના એક બાવા પાસેથી શીખ્યા હતા. વલસાડના એક મંછારામ ઠરીને હતા; તે વધારે practical પ્રાણુવિનિમયવેત્તા હતા. પઢિયાર કહેતા કે ખાલી રકાબી ઉપર રૂમાલ ઢાંકી પસ્તાં બદામ મંગાવી અમને ખવરાવતા. પઢિયાર મણિભાઈથી આગળ વધેલા હતા; બાર કલાકનો હિસ્ટીરિયા પ્રાણુવિનિમયના બળે એક કલાકમાં વાળતા. મંછારામનો એક પ્રસંગ ને પઢિયારના બે પ્રસંગો મહેં સ્વચ્છુશઃ દીઠેલા છે. રકોટ કોલેજમાં ત્રાટકે કરાવી મંછારામે આંખનાં પાણીનાં અત્તર કીધાં હતાં.

પઢિયાર કહેતા કે બપૂકના બહારે અન્તરિક્ષેથી સલા જનોના ગળામાં હાર પડે એવો જાદુગર એક હતો. પઢિયારના દીઠેલા બે પ્રસંગો હતા. ૧, ભીડયેલા દાંતની જડ ઉઘાડવી; ને ૨, કાન્તને ચરધો કલાક માગી નિદ્રા લાવી આપવી.

(ખ) પઢિયારજી મસ્તકવિદ્યાના મહાવિદ્વાન હતા. સિલોનનો એક દાકતર લક્ષ્મીદાસ ચેઠને ત્યાં દરદીને નેવાને આન્વેયો હતો. પઢિયારમુખે નિજ પૂર્વકથા સાંભળી તે તો ચક્રિત થઈ ગયો હતો. અમે બધા પઢિયાર નેશી પાસે માથું નેવરાવતા: હસતાહંમતા, જૂના નેશીની પેઠે, વિવેકથી, પઢિયારજી અમારાં સ્વભાવલક્ષણો કહેતા.

(ગ) પઢિયારજીને સાગરના સન્દેશા બહુ ગમતા, ને કલાકો સૂધી સાગરકાઠે બેસીને સાગરલહરોના સન્દેશા સુણતાઃ મુંબાઈમા તેમ જ ચોરવાડમા. ચનીં'રાડની પાછળ બાગને કાંઠે, ને ચોરવાડમા ડહુ દેહરીના દ્વીપકલ્પતીરે દહેરીની છાયામાં. સાગર એમને કંઈ કંઈ કહેતો. સાગરના શબ્દ માલળી પઢિયારજી સ્વયં સાગરવિશાળ થતા.

(ઘ) પઢિયારજી પરમ કૃષ્ણભક્ત હતા, ને બંસીમાં શ્રી કૃષ્ણે શું ગાયું તે શોધવાને ચ્હા મથતા.

(ચ) ચનીં'રાડના બાગમા બેસી સાગર અને સાગરપાર વાલકેશ્વરની ભેખડ શું ત્રાટકે માંડવાની પઢિયારજીને દેવ હતી. એકલા એમ બેઠા હતા ત્યાં વાલકેશ્વરની કરાડ ડાલવા માડી; અને નાટકનો પડદો ઉપડે એમ હમણાં એ વિશ્વપડદો ઉપડશે ને પાછળનાં દર્શન થશે એમ પઢિયારજીને લાગ્યું. પણ થયું કે એ દર્શન ચોતે પાગલ થઈ જશે. ગિરિકરાડ તો બીજી પઢિયારઆજ્ઞાની વાટ ભેતી હતી કે બોલે ને ઉપડે. એ અન્તરાજ્ઞા ન થઈ ને ભેખડનો પડદો ન ઉપડયો. ઉપડયો હોત તો પછી ગુજરાતને ચે અજબનાં દર્શન થાત.

આમ અગમ્યના સીમાન્તોમાં એ બાવો રમતો ને ભમતો. આપણા કેટકેટલાક ગુજરાતીઓને એ અગમ્યનાં ઉડણુ આવડે છે ?

પઢિયાર જતે પડેલી ખોટનો પૂરો હિમાળ ગુજરાતે કે ગુજરાતીઓએ હજી તારવ્યો નથી.

ઈલાંડના રાજકવિ ટેનીસન પેતાનું જ નામોચ્ચરણ કરતાં કરતાં કોઈક વેળા આત્માના બિંડાણમાં ઉતરી પડતા.

ગીતાણમાં ભગવાને તો લાખ્યું જ છે કે યદ્દાતાં જપયદ્દોસ્મિ.
આપણા ગુજરાતના પડિયારણ એક મહાન Mystic હતા.

૯, સમયદર્શન; ખંડેરો

કેટલાંક ગામડાંઓમાં ક્યારીં છે? ગામડાંઓની કથની
લેડી લક્ષ્મીબાઈને પૂછો. ગામડાંનાં દર્શન તો મ્હને ગોલ્ડ
રિમથનું Deserted Village સ્મરાવે છે.

શહેરોમાં ખંડેરો નથી? ઘરોનાં ઓછાં હશે. પણ
Hycatombs of hearts ગામડાં કરતાં શહેરોમાં કદાચ
અધિકાં હશે.

આજનું યુગદર્શન ખંડેરોનું છે. આજ સૂધી લાગ્યા
દીધું; હવે પુનઃરચના આરંભાય તો સારું. ઉપાદર્શન
અંખાય છે; આવતી કાલની ઉપા કેવીક ઉગશે? હું આશા-
વાદી છું; માત્રું છું કે આવતી કાલ આશાભરી ઉગશે.

નવી સફરોમાં પ્રળને શ્રદ્ધા ઓછી છે; જૂની સફરોનાં
અનુભવ પ્રળને પ્રોત્સાહક નથી.

સફરે સફરે એક જહાજ ભાગીને પંદર વીસ સફરો
કરી આવેલો નાખૂદો એ ભાગેલાં જહાજોને અને એ સફરોનાં
સ્વપ્નાંઓને નિહાળે એવું કંઈક દર્શન મ્હને થાય છે.

ખૂણા ખૂણામાંથી ભણકાર વાગે છે, ખંડેર ખંડેરમાંથી
ભૂતાવળના પડછાયા ચેખાય છે.

કપ્ડાં છે એ પૂર્વપરિચિત મુખમંડળ? શરીર વેલી
જેવું હતું, પણ શબ્દ સાગર શો ઘેરો ગાજતો. ઓંકારનો
શંખનાદ ગજવતો એ ઘરમાં આવતો! દ્રષ્ટિ સાધુની હતી; ટોળા
ઝીરના સાવજના સમા ધૂમતા. રસકળથી લયેલો બાણે રસાળ;

પણ પવંત સમો અડગ અળગો ને ઉચ્ચો એ હતો. હસે, તે જાણે હયાની ઉમિંચો ઉછળી જહાર ઢળી પડતી હોય ને!

એને પારખવાને પરંપરાગત કસોટીનિયમો નહાતા, ને નક્કામા; એને માપવાને દુન્યવી માપો અધૂરાં છે. મૂરખને માથે શીંગડાં નથી હોતાં, તેમ ડાહ્યાએને માથે કલગી નથી હોતી, કે મોર જેવા સહુ પેખે-પિછાને.

એ જોગીડાની ઉગ્ર વૈરાગ્યલાવનાનો એક પ્રસંગ કહું. પઢિયારજી, કાન્ત, ને હું બેઠા હતા. ગોપનાથના પ્રદ્યુત્યારી-જીની જગા ત્યારે ખાલી હતી. પઢિયાર નૈમિષિક પ્રદ્યુત્યારી હતા. કાન્તે કહ્યું ને મહેં અનુમોદન આપ્યું કે પઢિયારજી ! લાવસિંહજી મહારાજને અમે કહિયે, ત્યારે ને સ્વીકારે તો, વીશેષ હજારની જાગીર છે, ઘણું લોકકલ્યાણ કરી શકાયે. ઉગ્રવૈરાગી જોગીડો મેઘનાંદે માંજ ઉઠયો. કયા ? સોનેકે પીંજરમે હમકો પૂરને મંગતે હો ? નહીં, કલ્લી નહીં. હમ સ્વતંત્ર હે.

એ માતીનું પાણી અમે ચે ખંડે ત્યારે પારખ્યું.
સરવાળો કરો;—
(વિચારે કે, શું શું આપણે ખોયું છે ? કંઈ થોઠિયાનો ધનસંહાર હોના એકના ખાતાથી જ માત્ર ના માનશે.)

પઢિયારને હોમનાં પુસ્તકોથી જ માત્ર ના માપશે, જીવનથી મૂલવજો. હોમની આત્મલક્ષ્મી માત્ર ફૂલ કે ફળમાં નહોતી, સારાંચે જીવનવૃક્ષમાં પ્રફુલ્લેલી હતી. તજમાં હતી, જાવંત્રીમાં હતી, એલચીમાં હતી, લવીંગમાં હતી, જાંબફળમાં હતી. સહુમાં એ આત્મલક્ષ્મી મધમધતી. ॥૮॥

પઢિયારણનો સકળ આત્મભંડાર નિરખજો; ને એ નિરખીને પઢિયારને મૂલ્યવળે.

૧૦, ઉપસંહાર

પઢિયાર વારંવાર કહેતા કે ત્રણને દર્શને લેમને. અદ્ભુતનાં દર્શન થાય છે; ગિરનાર, સિંહ, ને સાગર. પણ અદ્ભુતનાં કે ભવ્યનાં દર્શન ધાર્યા જેટલાં દુર્લભ નથી.

વનમાંથી-રણમાંથી ये ભવ્યતાનાં દર્શન થાય છે. કરતાં આવડે તો પૃથ્વીદર્શને અદ્ભુત છે.

નિરન્તરનું ને સર્વસુલભ ભવ્યતાનું એક દર્શન છે; સર્વત્ર ને સર્વતોમુખ છે. પૃથ્વીખોળે કે અગાસીમાં ઉર્ધ્વમુખે સત્તાપાટ સૂઝે જાવ, પૃથ્વી ન પેખાય, પૃથ્વીની હવેલીએ ન પેખાય; અનન્ત ને અગાધ આસમાનના મહાજળના સાગર ભીતર નિરખી રહો. જિંડા જિંડા લેડોથી ભરેલી સર્વાશ્ચર્ય-મયી એ મહાશુદ્ધિમાંના નિરવધિ અવકાશના પગથારોને નિહાળી રહો.

અદ્ભુતોનો જ એ દેશ છે.

ભોગી જેવા પઢિયાર પોતે ये અદ્ભુત ને અવધૂત હતા.

ચારવાડનો આત્મા, સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ, ગુજરાતનો વિશાલ દ્રષ્ટિ અગમ્યવાદી; સન્ત જનોનો સત્સંગી, દુર્જાનનો વિસામો; શોધક, વિચારક, પ્રવર્તક, પ્રેરક; શંખનાદ વગાડી જનતાને જગાડનાર; કૃષ્ણજંત્રીના કલખોલ સુણનાર, સાગરલહેરોના સન્દેશ ઝીલનાર, વાયુ સાથે વાતો કરનાર; ગુજરાત એના વિના આજે સૂનું-સૂનું છે.

To focus him, to summarise him, to crystallize him. Preeminently he was mystic—અગમ્યવાદી, A roamer in the Border Land of the Great Unknown. અજોયર ને અજ્ઞેયની લેહભૂમિકાના સીમા-તોનોએ મહાપ્રવાસી હતો.

ધન્વિયાતીતનો એ યોગીજન હતો.

ગયો આપણો એ અદ્વિતીય શુજરાતી, ને વર્ષભરની તડકીછાયડીઓ વીતી યે ગઈ.

હું સર્વજ્ઞ નથી, પણ આજે મ્હારી જાણમાં તો નથી ખીજો શુજરાતની કુળેમા એવો કો.

કાન્ત, ચરમે શાહી

કાન્તજયન્તી

૧૬-૧૭ જૂન ૧૯૨૯, સાવનગર

આજ મહારાજ ! જળ પર ઉદય જોઇને
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે;
સ્નેહધન, કુસુમવન, વિમળ પરિમળ ગહન,
નિજ ગગનમાહિ ઉત્કર્ષ પામે,
પિતા ! કાળના સર્વ મન્તાપ શામે !
નવલ રસ ધવળ તવ નેત્ર સ્હામે,
પિતા ! કાળના સર્વ સન્તાપ શામે !
જલધિજલદલ ઉપર હામિની હમકતી,
યામિની વ્યોમસર માહિ સરતી;
હામિનીકાઠિલા કેલિકૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ભાસ ધરતી !
તરલ તરણી મમી સરલ તરતી,
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ભાસ ધરતી !

સાવાણનાં સાહિત્યરસિકો !

સાગર અને શરીરનું એ મણિભાઈનું ગીત. એ
શંકરાભરણુ એટલે કલાધીશ મણિભાઈ. ગુર્જર કાવ્યસાહિ-
ત્યના સાગરમાથે એ ચન્દ્ર હતા. સોળે કળાના પુણિમાના

ચન્દ્ર નહિ; શંકરને લલાટપ્રાન્તે વિરાજેલ છે એવા બીજના ચન્દ્રમાઃ કાન્ત ને ચન્દનીઝરતા. ભાવનો ભર્યોભર્યો, પ્રલંબ મુરાવટનો, મંબુલ મંબુલ પદલાલિત્ય ગુંજરતો, વિશાલ-દ્રષ્ટા 'પણ ચૌદ જ ચરણનો એ શંકરાલરણ એટલે મણિભાઈની સાક્ષાત્ કાવ્યમૂર્તિ ને કલામૂર્તિ'. એ હતો સૌન્દર્યકલાનો નવચન્દ્રમા.

✓ સોનાદોરે પરોવીને હૈયે ધરવાની શિવમૂર્તિ સમા ગુજર્ કાવ્યસાહિત્યે મણિભાઈ હતા. ગુજરાતી સાહિત્યનું કાન્ત બાદશાહી ઝરણું હતા.

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષ્ઠ ભવમૂર્તિ કહે છે કે ગુણી-જનમાં ગુણુ એ જ પૂજાસ્થાન છે; જાતિ ચે નહિ, કે વયે નહિ. ભવમૂર્તિએ વ્યાપ્તિ પણ સાચી બાંધી છે કે એવું ગુણીજનમાં હોય, નગુરાંમાં ન હોય. ત્હમે ગુણીજન છો, ને ગુણપૂજને કાજ આજ ટોળે મળ્યાં છે. મણિભાઈ મૂળે ભાવનગરના વતની ન હતા; લાડીબાબરાની વચ્ચેનું ચાવંડ એમનું પિતૃધામ. ભાવનગરના તે એ Adopted-બોળે લીધેલા પુત્ર. એક સેકો ઉતરી બીજે બેસતો હતો. ત્હાંરે ૧૮૬૮ માં ભાવનગરે આબ્યા, ને ૧૯૨૩ સૂધી-પા સદીભર ભાવનગરમાં રહ્યા. અહીં નોકરી કીધી, ઘર લીધું, વસ્યા. કુટુંબકચારી પણ અહીંજ મહેરી ને કરમાઈ. ભાવનગરના એ દત્તક પુત્રના ગુણુપરિમલ સંભારી સંભારીને કાન્તજયન્તી ઉજવવા ભાવનગરની પ્રજા આજ ટોળે મળી છે. ભવમૂર્તિ કહે છે કે એવું ગુણીજનોમાં થાય; ત્હમારા ગોહેલ રાજ-કુટુંબની ચેઠે તમે પણ કવિતારસના ગુણીજન છો.

✓ ગંગા એના પછી ભાવનગરએ જો આમવર્ગે જયન્તી ઉજવવા યોગ્ય છે. પુરુષાવર પાકયો હોય તો તે મણિશંકર રત્નજી સદ્.

વીંછિયાં પાસેના હિંગોળગદથી મંડાઈ, જસદણના આલણસાગરની ઉત્તરે થઈ વહતી, સૌરાષ્ટ્રના દેહના દેહકંડ સરિખડી, સરધારી ધાર છે એની ઉત્તરે પડેલાં પાણી આજે ડેમી મચ્છુમાં થઈ ઉત્તરે વહે છે, કચ્છના આખાતને મળે છે. એની દક્ષિણે પડેલાં પાણી ભાદરવાટે દક્ષિણે વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે. સરધારી ધાર એટલે કાઠિયાવાડનો Water shed. મણિભાઈના જીવનદેશના અભ્યાસીએ બૂલવાનું નથી તે એ કે ખ્રીસ્તશાસનનો સ્વીકાર તે મણિભાઈના જીવનપ્રાન્તનો Water shed છે, મણિભાઈના જીવનપરીધનો વ્યાસકંડ છે. ખ્રીસ્તશાસનસ્વીકારની પૂર્વેનાં કાળો તે પૂર્વાલાપ, એની પૂર્વેનું જીવન તે પૂર્વજીવન. ખ્રીસ્તશાસનસ્વીકાર પછીનો કાળ્યસંગ્રહ તે ઉત્તરાલાપ થવાનો હતો, એની પછીનું જીવન તે ઉત્તરજીવન. મણિભાઈની જીવનભૂગોળના એ પૂર્વગોળાર્ધ ને પશ્ચિમગોળાર્ધ.

મણિભાઈના પૂર્વજીવનના રંગ સંસારમાણતા કલાધીશના હતા. મણિભાઈના ઉત્તરજીવનના રંગ સંસારચિતામાં સળગતા સતિયાના હતા.

નવગુજરાતનો સમર્થ કલાધીશ સંસારચિતામાં શી વિધે સળગી ગયો એ કથા કંઈક આજે કહીશ.

સામાન્ય જનતા જમાનાને વશ વર્તે છે; ઠેકલાક સતિયા જમાનાના દવમાં બળી મરે છે; થોડા જ વીરનર

જમાનાની સ્થાને મૂકે છે; કોંક અર્જુન જમાનાને જીતે છે. મણિભાઈ જમાનાના દવમાં સળગી જતા સતિયા હતા. 'વિધાતાનો મહારથ ફૂલડાંઓને છુંદતો-કચરતો વહે જાય છે' એવું કચ્છ દ્રશ્ય મણિભાઈના ઉત્તરજીવનનું નિત્યદ્રશ્ય હતું. જમાનાના ગ્યયકોમા માર્દવગ્રહેક-તો કલાધીશ કચરાઈ ગયો. એ જમાનાને યે જરા ઓળખિયે.

ગોવર્ધનરામભાઈ જેને સંક્રાન્તિકાળ (Transitional Period) કહે છે એ કાળમાં મણિભાઈનું ભાવનગરે આવવાનું થયું. ૧૮૮૩ માં ગોવર્ધનભાઈ નિહાળીને ગયા તે જૂનું ભાવનગર. પંદરેક વર્ષ પછી મણિભાઈ આવ્યા ને પચ્ચીસ વર્ષ રહ્યા; પણ એમણે કે આપણે નવું ભાવનગર હજી દીડું નથી. Realism ને કલ્પનારંગોથી રંગી Idealism જેવી ચીતરવાની ગોવર્ધનભાઈની કલા મણિભાઈનામાં હોત તો શુજરાતને બીજો સરસ્વતીચંદ્ર સાંપડ્યો હોત.

નવું ભાવનગર કેવુંક રચાયે એ તો અવિધ્ય ભાષે કે મહારાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાષે. ત્યારે ગગાપરસીવલે રચેલું ભાવનગર કેવું હતું એ નિરખનાર કેટલાક તો આ સભામાં આજ ધિરાજેલા હશે જ. વચગાળાની વર્ષાવલિમાં કેવાકે સ્થિત્યન્તર થયા એનું વિંહગાવલોકન એટલે મણિભાઈના યુગનું યુગદર્શન. જરાક એ જોઈએ.

સર્જનો! છેલ્લાં આળીશ-પીસ્તાળીશ વર્ષમાંનો ભાવનગરનો યુગપલટો આપે તો વિચાર્યો હશે જ.

ભાવનગર સાથેનો દલપતરામનો સંબંધ એંશીક વર્ષ જૂનો છે: બેતાલીશેક વર્ષથી તો હું અહીં આવુંજાઉં છું.

પહેલઠેલો હું અહીં આવ્યો'તો ૧૮૮૭ માં. દલપતરામને ત્હારે તપ્પસિંહજી મહારાજે પૂછ્યું કે ભાવનગર કેવુંકે લાગ્યું ? દલપતરામે તાત્કાલિક કવિતા કહી.

સૂર ઉદેનૂર જૈસે, ચરાતનુ ચર જૈસે,
ગંગાન્યૂકે પૂર જૈસે, બઢત બઢત હે.
ધ્યાનીઉર ધ્યાન જૈસે, જ્ઞાનીઉર જ્ઞાન જૈસે,
માનીઉર માન જૈસે, ચઢત ચઢત હે. વિ. વિ.

એ કવિતાનાં આઠ ચરણ સાંભળીને પ્રસન્નમુદ્રાળા એ ઉદારદિલ મહારાજે ૫૦૦ રૂપીઆ કવિને બક્ષ્યા, ત્રણેક માસ રોકી મહેમાની કીધી, તખ્તવિલાસ રચાવ્યો. એ ૧૮૮૭ ની સાલનું ભાવનગર. પછી '૮૮માં આવરકુંડલા,' ૯૨માં ઉમગળા, '૯૬માં ગઢડા, '૯૮માં શિહોર તળાબ મહુવા જોયાં. રુજ્જોને ! આપ સહુ મહારા કરતાં ગોહીલવાડને વધારે પિછાનો છો. એ ખરું છે કે રેલવેવિસ્તાર વધ્યો છે, બેંક સ્થપાઈ છે, બંદર હજી તો જનું બન્યું છે, દક્ષિણાભૂતિ વિદ્યાર્થીભવન બન્યું છે, મહિલાપાઠશાળા સ્થપાઈ છે. પણ પૂછું ? કહેયો ? કુંડલાના પારેઓ, શિહોરના મહેતાઓ, ઉમરાળાના તરવા-હીઓની ત્હારે શી સ્થિતિ હતી ને આજે શી દશા છે ? લાખલુકે દાનસિંહજી કે શિહોરમાં રામસિંહજી કોઈ રહ્યા છે ? વરલમાં હરિસિંહજી હતા; ભાવનગરના એ ભાયાત કેને પ્રવીણસાગરની ખૂટતી ગાર લહેરો પૂરે એવા ગોવિન્દ ગીલાસાઈ કવિ હતા. આજે વરલની શી વાતી છે ? વડીલો ત્હારે અમલદાર જેવા રૂઆબવન્તા હતા. કુંડલાના જગજ-વનદાસ નેશ્યામજીસાઈ ખૂલો નાખેલા હાથીબચ્ચા જેવા દીસતા.

ઉમરાળાના વકીલ હરજીવનદાસભાઈએ ભાવનગરનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. ઉમરાળાની કૂલવાડીનું આજે નામનિશાને નથી. કુંડલાની કૂલવાડી ૧૮૮૮ માં દીડી હતી એવી ૧૯૧૯ માં નહોતી. તળ ભાવનગરમાં ત્ય્હારે ત્રણચાર તો વાનપ્રસ્થ દિવાનો વસતા ભાવનગરના, જામનગરના, ધ્રાંગધ્રાના. મંચેરજી ભાવનગરી, હરિસિંહજી લોઠ, મસ્તરામજી ત્ય્હારે મોતીબાગે મહાલતા પાતાભાઈ ને દલપતરામ, પિંગળસિંહજી ને નથુરામ કવિતાઓ ગાતા. આ શહેરમાંના લાયબ્રેરી ને મ્યુઝિયમ હતા તહેવાં ચે આજ છે ? કે ધૂળ ચૂકી છે ? હરિપ્રભાદ દેસાઈની કે વેણીભાઈ લાખીયાની હવેલીઓ કેટકેટલીક આજ એમને ઘરે છે ? દિનશાહજીનાં જીનપ્રેસોની શી સ્થિતિ છે ? ભાવનગરની મીલ તો અમદાવાદના એક શેઠિયાને ત્ય્હાં છે. લમોદરાના ખૂમાણોની પછેડીઓ ત્ય્હારે ઉજળી હતી, ને તરવારોને ઢાટ નહોતો ચૂડયો. લીલિયાના પટેલ શરદ જેવા હતા; ને રામસિંહજીભાઈને દરબાર શિહોરે પરાઈયે મહી બહોવાતાં, એનાં ધમ્મરબહોવાણી રમઝટ ત્ય્હાં દરબારી મેડીએ સાંભળી છે. દિવાનશેરી આજે ચૂકી હતી; એમાંથી કેટકેટલાં મકાનો વેચાઈ ગયાં ? સુન્દરાભાસ શણગરાઈને હતો તેથી સુંદર થયો છે ? વિક્ટોરિયા પાર્કનાં વેરાન વધુ હરિયાળાં બન્યાં છે ? છેલ્લી અધી' સદીમાં બેર તળાવ સમાં નવાં સરોવરો કેટલાંક બન્યાં ? કરદેજનાં કમળેજનાં વરલનાં આંખાવાડિયાં ને મહુવાની વાડીઓ ને રાન જેવા વાડીઓ ને આંખાવાડિયાં કેટકેટલાંક રૂપાયાં ને ખીલ્યાં ! સાંઢીડા મહાદેવની વાડીમાં બે માથો-

હાંને ગુલાબછોટ હતો, ગેડીથી નમાવી ગુલાબ ચૂટ્યુ હતું. ઉમરાળાની પાંચેશમાં રાથળીના રહામા તીરના કાણુમારના કાંકાના આંખા ને સણોસરા કનેતું ઝુંઠ છે કે કરમાયાં છે ? ચોગઠ ને થાપનાથ કનેની, શિહોરના ડુંગરાઓમાંની લીલોતરી ને બાવળકાંટ ઉભી છે કે કપાઈ ગઈ ? ચોગઠના ચોકમાં રામભાઈ ગઢવી રહેતાહતા. દરંગદાસની વાતો કહેતા, દૂહા લલકારતા, છપય ઝણકારતા. વલ્લભીનાં એ 'ખ'ડેરોમા ધૂંધલીમલ્લના ડુંગરની છાયામાં છે કે નથી આજ એવા કોઈક ચારણવીર ? મ્હારી આખો વૃદ્ધ થઈ હશે, અધીં સફીના જગત જોઈ જોઈ યાકી હશે, આંખપ ચ્હડયે આંખું ભાળતી હશે. ત્હમારા નવજુવાનો-ભાઈ બળવન્તરાય મહેતા કે ભાઈ મણિશંકર ત્રિવેદીને પૂછું છું તો મ્હારાથી ચે ચોગણું આંખું એ તો ભાળે છે ને ભાળે છે.

અને મહુવા ! પિસ્તાળીશેક વયો ઉપર મહુવાનો તો કાંઈક અદ્ભુત દાયકો 'પાકયો' તો. મસ્ત કવિ, વીરચન્દ્ર રાઘવજી, નચ્ચુ મંછાયન્દ, વલ્લભ પોપટ શેઠ, જટિલ, મસ્ત કવિના મિત્ર કુલચન્દ, એક ખોભા હતા, એક શેઠ હતા. અને બે મહાસમયે જૈનાચાર્યો વિજયધર્મસૂરી ને વિજયનેમી સૂરી; મહુવાની માનવવાડીઓએથી એ સાખો ત્હારે ઉતરી હતી. મસ્ત કવિએ એક વેળા નાલિઉંડા નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું તું : 'માણો, એક અમારો ભાઈબન્ધ હતો-મૂળચન્દ. ગયો તે ગયો; પાછો સંભળાણો જ નહિ.' એ મૂળચન્દ તે આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મ સૂરી. અને આજે ચે એ સૂર્યમંડળીનો છેલ્લો ગ્રહ નિરખવો હોય તો મહુવે જાવ. ભાવનગરે

પીંગળસિંહજીભાઈ છે, જૂનવટના જોગી ને ઇતિહાસની પ્રતિમા; એવા જ એ જૂનવટના જોગી, કાંચનકામિનીના ત્યાગી, મહુવાની અધીં સદી પૂર્વેના ઇતિહાસના અવશેષના જાવ ને દર્શન કરો એ મહુવાની વાડીઓમા આચાર્ય શ્રી વિજયનેમી સૂરીનાં અધીં અધીં સદીનો લેખ લોગરી આજે એમનું પહેલું ચોમસું વતનમાં છે. એમને પગલે માલણે જાણે છલકાઈ જળરમાં ધૂમડી ધૂમી ગઈ. એ જમાનાના અવશેષરૂપ એ છેલ્લા જૂહરપતિને નિરખ્યે કંઈકે ઝાખી થશે કે મહુવામા અધીં સદી ઉપર કેલુંકે સૂર્યમંડળ પ્રકાશતું હતું.

પણ એમાંનું ઘણુંખરૂં તો આ સન્ક્રાન્તિકાળમાં આથમી ગયું. ભાવનગરમા જૂનવટ ગઈ, પણ નવયુગ નથી જાગ્યો: Old order changeth, indeed, but yet it gives not place to new. કારણ ? કારણ સારા સોરઠજાણીતું છે. 'Administration નો જમાનો છે, અમને સોંપાયું એવું અમારે સોખી જવાનું છે' એ નિષ્ક્રિયતાનો અધિકારમન્ત્ર તે પ્રધાન કારણ. પ્રજા પાસેથી લેવાણુમાં જે વિદ્યોટીની પુનરાવૃત્તિપ્રસંગે એ શબ્દો પળાયા હોત તો એટલું તો ઠહેવાત કે મન્ત્રીમંડળનીતુલાનીદાડી સમતોલ છે, પદ્મામાં ધડો નથી.

ઇંગ્લાંડનો પ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ આજ ઉચ્ચારે છે કે 'ચાર વર્ષમાં ચારસો વર્ષ જેટલી દુનિયાં દોડી છે.' એ જમાનામાં 'બેશી રહિયે તો અમે જળી મરિયે' એ મિરાં વચન વિસારાયું છે.

એવા સંક્રાન્તિકાળમાં યે મહારાજ ભાવસિંહજી એક સંભારણું પ્રજાને આપી ગયા છે. ગાયકવાડ મહારાજે નથી કીધું, ઇંગ્લિશ સરકારે નથી કીધું, તે ભાવસિંહજી મહારાજ કરી ગયા: પોતાનું જીવન મદિરાનિર્મળ હતું, એવું સારા ભાવનગર રાજ્યને મદિરાનિર્મળ કરી ગયા.

સર લલ્લુભાઈ વિલાયત જઈ આવેને એમના ભાણેજો એમનો વિરોધ કરે એ પણ એ સંક્રાન્તિયુગનો યુગમહિમ. ભાણેજોના નહિ પણ ભત્રીજાના એવાક પ્રસંગ મહિમાઈએ પણ અનુભવ્યા હતા. પ્રથમ વેળા વિલાયત ગયા ત્યારે સર પ્રભાશંકરે પણ પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિસંપ્રદાયના સન્માનાર્થે સ્વજ્ઞાતિના ગાંડા ભટ્ટને રસોઈયા તરીકે સંગ યે લઈ જવાનો શિષ્ટાચાર કીધો હતો. ‘મામૂં રમૂજ હતો ને ઘણી રમૂજ’ વાતો કહેતા.

વીશેક વર્ષ ઉપર થિયોસોફીવાળાં મિસ ક્રીલિયન એકગર રાજકોટ આવ્યાં ત્યારે મહારે ત્યાં એમને જમવા ન્હોતર્યાં હતાં. સાવનૂરના નવાળ અને રાજકુમાર કોલેજના હમણાં હતા તે એક્રિટંગ વાઈસ પ્રિન્સિપાલ ખા. સા. બહેવાઈને નોતરીને હિંદુ ઇસ્લામી ખ્રીસ્તી પારસીનું ન્હાનકડું Intercommunal Dinner કીધું હતું. સાવનગરના એક હિંદુ સજ્જનમિત્રને યે ન્હોતયો હતા. દૂધપાક પૂરીનું જમણુ હતું; પાટલાની બેઠક હતી; ત્હો ‘યે એમને અતિથયતા ભાસી, ને બોલી ઉઠ્યા: ‘આ આપણું (પોતાનું) તો ખેડવું ને છેડવું સક-લોજન.’ પછી તો એમણે અડિયારમાં જમાનાનો વાયુ અનુભવ્યો, નવયુગધર્મ સ્વીકાર્યો, ને છેડવાને બદલે એમનું

એ પહેલું સહસ્રોજન નીવડયું. જમાનાને ઝાળખી મોખરે ન રહેનારાં ઘણાં પછી એમ જમાનાના પૂરમાં પડીતણાય છે.

એવા નિષ્ક્રિયતાના સંક્રાન્તિયુગમાં અધિકારી મણિલાઇ કે ધર્મપલટાના ને સંસારપલટાના ઇતેઝાર મણિલાઈ નહિ જેવું કરી શક્યા એ કેટલેક અંશે યુગમહિમા પણ હતો. એ ન થઈ શકતું તે મણિલાઈને તોનિશંતર ડંખતું. જમાનાથી પર ઉડવા, નદીને સ્કામે પૂર તરવાની એમને ઉકેટ આરજૂ હતી. પણ મણિલાઈ સંસારસમરના લહડવૈયા ન હતા. એમના પ્રધાન ગુણો પુષ્પના હતા, વીરના ન હતા; ચન્દ્રના હતા, સૂર્યના ન હતા. મણિલાઈ પ્રધાનતઃ માર્દવ-મૂર્તિ હતા. એમણે સંસારના હવ આવતા દીકાંતા, પણ પાછા વાળ્યા ન હતા. એમનું જીવને મીરાંની પેઠે અખંડ કીર્તન કરતું કે

દા લાગ્યા રે ડુંગરિયે, કહાના ! કેમ કરિયે ?

કેમ કરિયે ?

• કે અમે કંઈનાં જઈ વસિયે ?

દા લાગ્યા રે ડુંગરિયે, કહાના ! કેમ કરિયે ?

ભાગવાને જઈયે અમે, ભાગી નવ શકિયે, કહાના !

એસી રહિયે તો અમે જળી મરિયે:

દા લાગ્યા રે ડુંગરિયે, કહાના ! કેમ કરિયે ?

સારા ભારતવર્ષમાં સંક્રાન્તિકાળના ભડકા આવ લખૂંડી રહ્યા છે. રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, શિક્ષણ વિષયક-કેઈ પ્રવૃત્તિપ્રાંતે સંસાર હજી ચાલે પડ્યો નથી.

ચોમેર સળગતા એ સંસારદષમાં કલાકાન્ત મણિભાઈ સળગી ગયા.

મણિભાઈએ અતિશાન નામનું કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં એવી વસ્તુસ્થિતિ ચીતરી છે કે જ્યોતિષી સહદેવજી પડતાં દુઃખના દવ જાણે બધા, પણ કરાય કાંઈ નહિ. મણિભાઈની ચે એવી દશા હતી; જાણે, જૂવે, પણ નિવારી ન શકાય. કંઈજ રસની એ એક અવધિ છે.

મણિભાઈનો ખ્રિસ્તી ધર્મ રોમન કેથોલિક કે પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયનો ન હતો. સ્વતન્ત્રતાપ્રિય મણિભાઈ પ્રકૃતિથી જ કંઈક સંપ્રદાયપર હતા. આપણે ત્યાં ભાષ્યકારો થયા છે એમ યૂરોપમાં ચે બાઈબલના ભાષ્યકારો થયા છે. નરસિંહ મહેતા કહેતા કે શ્રી હરિની કૃપાથી ‘મહેને ગોલોકદર્શન થયું છે’ એમ બાઈબલના એક ભાષ્યકાર કહેતા કે ‘તારક-પ્રભુની કૃપા મુજ પર ઉતરી છે, મહેને સ્વર્ગદર્શનનું કૃપાદાન મળ્યું છે, બાઈબલનો આન્તરઅર્થ મહેને શિખવાડાયો છે.’ એ ભાષ્યકાર તે મહાત્મા સ્વીડનબોર્ગ. સ્વીડનબોર્ગનો સન્દેશ ઝીંટ્યા પૂર્વે મણિભાઈ નાસ્તિક જેવા ‘મીલાઈટ’ હતા, સ્વીડનબોર્ગને સત્સંગે આસ્તિક ને ધર્મપ્રગયણ થયા. મણિભાઈ એને પોતાનો પ્રહ્લજન્મ કહેતા. મણિભાઈની નવધર્મલાવના રૂઢિબદ્ધ Churchology ન હતી. એમનું જીવનધ્યેય પછી તો એક જ હતું કે ‘મહેને મળ્યું છે તે ગુજરાતને આપું!’ એ અર્થે એમણે એક ખ્રીસ્તીમંડળ સ્થાપ્યું, Heart નામનું એક મામાયિક ચલાવ્યું, અથાગ ભાવાન્તરો દીધાં. મણિભાઈની પરમ મનોવેદના, કંઈજમાં કંઈજ આનંદ એ હતાં કે ‘મહેને

લાધેલું પરમ સત્ય હું ગુજરાતને આપી શકતો નથી.’

પછી તો વેદોનાં ને સ્વીડનબોર્ગનાં એકવાક્યતા ને સમન્વય દર્શાવવાના અભિલાષ જાગ્યા હતા. ઋગ્વેદ થોડો વાંચ્યો—વિચાર્યો, ગાયત્રીનો અર્થસંદર્ભ વાગોળી જોયો. અન્તે ઉચ્ચાર્યું કે Please, don't put new wines in old bottles

મણિભાઈ અન્ત ઘડી સૂધી ‘સ્વીડનબોર્ગિયન’ હતા. પન્દરેક વર્ષના અખંડ આત્મમન્થનને અન્તે આયસમાળે ઉઘાડેલી શુદ્ધિની ખડારીમા થઈ પાછા હિંદુ સમાજમાં લગ્યા હતા. મ્હને એક વેળા કહ્યું હતું કે, ‘ખ્રીસ્તી ધર્મ’ મ્હને ગમે છે, પણ બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિ મ્હને એટલી જ ગમે છે. ભારતના ખ્રીસ્તીઓમા બ્રાહ્મણમંસ્કૃતિ નથી.’

૧૮૯૮ થી મણિભાઈનો જે સખ્ત સાસારિક ગઢિખંકાર હતો તે ૧૯૦૨ માં અમે એમને ત્યાં મહેમાન થયા હતા ત્યારે તુટ્યો, જે પછી ઘસાતાં ઘસાતા દસખાર વર્ષે નિર્મૂળ થયો જૂના રોહિયો પાછા આવવા માંડયા; જ્ઞાતિએ જાલકોને સ્ત્રીકાર્યો; સન્તાનોનાં જ્ઞાતિજનમાં લગ્ન થયા. લાભી સન્તોખાયાં; પણ મણિભાઈનું અન્તર્યત્થ ઉડું ઉતર્યું. એમને તો એ અખંડ ડંખતું કે ‘સત્ય જીવાતું નથી.’

‘૯૭ થી અમારે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો.’ ૯૮ માં એમણે ખ્રીસ્તશાસન સ્વીકાર્યું ને સકળ સંબંધીમંડળ ઉચ્ચ વિદાયે હતું ત્યારે ‘સત્યપ્રિય આત્માનું ઉડ્ડયન’ એવો લેખ પૂનેથી વરોદરે લખી મોકલ્યો હતો. એ લેખમાંની Sympathy એ અમારી મેત્રીનું જીજ્ઞાસુ મહારી Eclecticism

સર્વસારસંગ્રહક વૃત્તિ ખ્રીસ્ત કે ખ્રીસ્તશાસનવિરોધી ન હોય કે નહોતી. જગતના સર્વ ધર્મોને ઈશ્વરી પયગામ તરફારે હું માનતો ને આજે એ માનું છું. 'ખ્રીસ્ત શાસન શિવાય ખીજે ઈશ્વરી સત્ય નથી, Baptism વિના પ્રવ્રજન્મ નથી, ખ્રીસ્તશરણુ વિના તારણુ નથી,' એ સંકુચિતતા સ્હામે મહારો વિરોધ હતો ને છે. 'ઇશુ ખ્રીસ્ત ઈશ્વરનો એક પયગમખર છે' એ તો આજે એ માનું છું. 'ઇશુ ખ્રીસ્ત ઈશ્વરનો એક જ પયગમખર છે' એ જ્ઞકાર સ્હામે તરફારે તેમ જ આજે મહારો વિરોધ છે. મહારો એ સમભાવ ને વિરોધ બને મણિભાઈ બાણતા.

ભારતમાં ખ્રીસ્તશાસનના પ્રચારોત્સુકોએ મણિભાઈના, પ્રો. વેલિન્કરના, રાજકોટવાળા મણિભાઈ પારેખના ક્રિસ્તા વિચારવા જેવા નથી? મણિભાઈને પ્રાધ્વણસંસ્કૃતિ ગમતી, ને હિંદી ખ્રીસ્તીઓમાં એ ન દીઠી. પ્રો. વેલિન્કરે અનુભવ્યું કે Brotherhood of man એ શબ્દબળ છે; એક હેટ રેક હપર હિંદી ને ઇંગ્રેજ એ ખ્રીસ્તી બધુપ્રોફેસરોની ટોપીઓ પણ બેસી શકે નહિ. પ્રતાપચંદ્ર મજમુદારના Oriental Christ ની પેઠે મણિભાઈ પારેખ Hindu Church of Christianity જેવા કંઇકની શોધમાં છે. આં હકીકતોનો અર્થસદર્ભ શો? મહારૂં તો એ યૂરોપઅમેરીકાવાસી ખ્રીસ્ત-પ્રચારકોને કહેવાનું આટલું જ છે: ભારતે તો ઇસ્લામી ઓલિયાને એ પૂજ્યા છે—ભારત સાધુસંતોનું વિરોધી નથી. ખ્રીસ્ત અમારો યોગીન્દ્ર હતો. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, શ્રી રામચંદ્ર, શ્રી બુદ્ધ ભગવાન, શ્રી મહાવીર સ્વામી, શ્રી મૂઆ નળી,

શ્રી ઝરથુસ્ત્ર, હઝરત મહમ્મદ, શ્રી કૈનક્યૂશિયસઃ જગતના મહાધર્મોના એ સૌ સંસ્થાપકો ગૃહસ્થાશ્રમી હતા, એક ઇશુ ખ્રીસ્ત અમારો નૈધિક પ્રદ્યારી હતો. આજની પશ્ચિમની સુખપ્રધાન ને વિલાસપ્રિય સંસ્કૃતિ એ યોગીન્દ્રના યોગના કે નૈધિક પ્રદ્યારીના નૈધિક પ્રદ્યાર્યના પુણ્યસન્દેશ ન સ્હમજે કે ન ઝીલે તો ક્ષંતવ્ય ગણીશું; પણ હિન્દને તો એ યોગીન્દ્ર ઇશુ ને એ નૈધિક પ્રદ્યારી ખ્રીસ્ત આપે. પશ્ચિમનાં વિચારશણુગારોમાં સળયેલો ઇશુ ખ્રીસ્ત અમને તો Anachronism લાગે છે.

મણિભાઈના આન્તરજીવનનો અભ્યાસ એ આપણા સંસારની સૂક્ષ્મ અણીદીઠ શરધારાઓનો અભ્યાસ છે. એ ગભરૂ આત્માને આપણા સંસારે ને વિધાતાએ ત્રણ શબ્દો માયા' હતાં, ને એ નરવર ત્રિશૂળઘવાયેલો સંસારે વિથરતો. એની અન્તરૂપીડાના આત્મનિઃશ્વાસ નિકટના ઘણાઓ સાંભળતા.

પહેલું શબ્દ એમને ૧૮૯૮ માં વાગ્યું. એમણે ખ્રીસ્ત-શાસન સ્વીકાર્યું, એટલે સગાંઓ, સ્નેહીઓ, ન્યાતિલાઓએ એમનો પરિત્યાગ કીધો. ધર્મચુસ્ત પ્રાચીનપક્ષવાદી એવે અવસરે બહિષ્કાર કરે એ સ્વભાવીક ને સ્હમજાય એવું છે. પણ આ તો ઇરાનીની આરોટી સેવનારે મણીભાઈનાં મહાપૂરી તત્ત્વાં; કેરીની પેઠે ઇડાં ચૂસનારે મણીભાઈ સંગાથે એક શેતરંજીએ બેસી પાણી પીવા ના પાડી; ખ્રીસ્તીઓનાં મધમાંસની છીટ નથી એમણે મણીભાઈના ઘરનાં અન્નશાક છાંડ્યાં. સંસારનો ઢાંગ મણીભાઈને પ્રત્યક્ષ થયો. એ બહિ-

ખંડાર કરતાં સનાતનતાને નામે આપણા સંસારે પ્રવર્તેલો ઢોંગ મણીભાઈને વધારે સાલતો.

બીજું શક્ય પણ એ અરસામાં જ વાગ્યું અને તે નોકરીની ચિન્તાનો હાઉ. આજીવિકાના શ્રમ સહુને કરવાના હોય છે; અને માનવીનાં સ્વતંત્ર મનતોયો મૂકાવવા કે બદલાવવાને સંસારખેલાડીઓ એ આપને ચાંપે છે. મણી-ભાઈ ઘણી વેળા એ ભયગ્રસ્ત રહેતા. પારસી કે ઈસ્લામી આપણા વિદ્યાધિકારી હોય; ખ્રીસ્તીઓ તો આપણા ડાયરેક્ટરો, પ્રોફેસરો, પ્રિન્સિપાલો છે જ; પણ હિન્દુ કે ખ્રીસ્તી થાય તો વિદ્યાધિકારી ન રહી શકે ! ખ્રીસ્તી ધર્મને કારણે મણિભાઈને નોકરી છોડવી પડી હતી અને વળી ૧૯૦૮ પછીથી એમની Nationalism એ એ ભૂતભડકામણાપણું વધાર્યું. નિખ ધો તપાસવામાં, ઠરાવો ઉલટાવી નાંખવામાં, Confidential report કરીને, પરિપદની બેઠક પ્રસંગે કેનેટ હોલમાં પોલીસ રાખીને: એમ અનેક રીતે રાજકોટ સાહિત્યપરિપદને Political સ્વરૂપ અપાયું હતું, ને મણિ-ભાઈને પણ એના છાંટા ઉડેલા. ૧૯૦૭ ની સૂરત કોંગ્રેસ પછી ઉદ્ધામ પક્ષ દેશભરમાં પ્રજાવળી ઉઠ્યો હતો. રાજકોટ સાહિત્યપરિપદના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ દિ. બ. અંબાલાલ લોક-માન્યવિરોધી ગુજરાતબાણીતા ‘મોડરેટ’ હતા: એટલે એમની પસંદગીવિરુદ્ધતાઓ Extremists ગણાયા; ને સ્વ. રણજિતરામે ત્યારે પરિપદમંત્રીનું વચન મહને કહ્યું હતું કે “ I have exposed the extremists ”; અને ખાનગી રિપોર્ટ થયો છે. મણિભાઈ એમાંના એક. આ બધા એલ પાછા ‘પઠાણીબીઓ’ પડદા પાછળ એલે. પરમ હસવા

જેવું તો એ હતું કે અંબાલાલભાઈના પ્રમુખપદના વિરોધી મણિભાઈ મિ. નરસિંહરાવને પ્રમુખપદે નીમવાનું કહેતા ! ઠાક કહે છે કે મણિભાઈની રહામે પોલિસ રિપોર્ટ થયો હતો. મણિભાઈએ પછી રોમન આત્મશાસન અને ગુરૂ ગોવિન્દ-સિંહનાં નાટકો લખ્યાં. કલા કે કવિતાની દૃષ્ટિએ એ નાટકો ખડુંમૂલાં નથી; પણ રાખ ચઢેલાં ઇન્ધનોને એમણે સંક્રાપ્યાં. એવે એક પ્રસંગે મહારાજ ભાવસિંહજીએ તાર કરી મૂકેને ચે નહોતર્યો હતો. અસહકારના પહેલા જીવાળની વેળાએ તો ભાવનગર પ્રજાસમિતિના મણિભાઈ સલાહકાર હતા. એ બધાનો સાર એ કે બેબે ચારચાર વર્ષે નોકરીની અસ્થિરતાનો હાઉ ડોકિયું કરી જતો. આટલી ટૂંકી કથારેખા ચે એટલું ઉમેર્યો વિના એકપક્ષી જ રહે કે અધિકારીમંડળ એજન્સી સન્તોખાય એટલો ઓછામાં ઓછો ફેરફાર કરતું; મણિભાઈની Nationalism પણ પ્રધાનતઃ ચળવળકારની ન હતી, કલાકારની હતી; ને તેથી કચ્છારેક છટકતી, પણ દીર્ઘકાળ સંયમશાળી રહેતી.

મણિભાઈનું ત્રીજું શબ્દ સંસારમાંરહ્યું ન હતું, વિધિ-મારેલું હતું છેક ૧૮૯૧ ની પૂર્વેથી મણિભાઈના કુટુંબમાં ચમરાજે પગલાં ને પડછાયા પાડેલા હતા. પ્રથમ પુત્રી મેનકા ગઈ. ૯૧ માં પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ, ને' ૯૯ માં પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ થયું. ૧૯૦૦ માં કલાપીનું મૃત્યુ થયું. એ સહુ મણિભાઈના આત્મવાસી બહાલાંઓ હતાં પછી પંદરેક વર્ષને અન્તરિયાળે પાછાં ચમરાજે પગલાં કીધાં. ૧૯૧૮ માં દ્વિતીય નર્મદાનું મૃત્યુ, ૧૯ માં મહારાજ ભાવ સિંહજીનું મૃત્યુ, ૨૧ માં પુત્રી હૃદયનું મૃત્યુ થયું. ૧૯૨૦

મહર્ષિ સમા ત્યાગી વનવાસી તપોધનનું શકુન્તલાને હસ્તિ-
નાપુરે વળાવતાં દિલ રોલી ગયું હતું.

‘આજે જાય શકુન્તલા’ લહી જ એ હેયું હિલોળે રહડયું;
ઉઠતાં અશ્રુ જ કંઠ થંભી રૂધતાં, નેત્રો ય ચિન્તાજડ;
વાત્સલ્યે વનવાસી વિહવળ હું એ છું આમ ને આવડો,
તો સંસારી-ય-ને શું શું નવ પીડે પુત્રીવિરહની પીડા ?

પુત્રી હૃદયને તો મણિભાઈના હાથમાંથી ચમકેવ
ઝડપી જતા હતા. પુત્રી હૃદયનું મૃત્યુ તે મણિભાઈના
હૃદયનું મૃત્યુ નીવડયું. પછી તો એ નીલકંઠને એ મંસારનાં
ઘેર ઠઠવાં લાગ્યાં. સજ્જનો ! એવા આતમના ધા કોઈને એ
વાગશેા મા. પણ એટલેટલા જીવનભરના હૈયાધાવ વાગ્યા
છતાં એ મણિભાઈએ આવડેરોક સંસાર વહો એ એમનાં
ધર્મ ધૈર્ય ને સહનશીલતાના આતમખડકોને આધારે.

સંસારલોકયા ને વિધિમાયાં એવા આતમછેદી ત્રિશૂ-
ળને હૈયામાં સંઘરી, એને જાણે પંપાળતા હોય એમ
મણિભાઈ સંસારમાં વિચરતા.

એ સહુનું એક અધન્ય ને અનિષ્ટ ફલ ગુજરાતને
સાંપડયું; તે એ કે પેલો ૧૮૮૮-૮૯-૯૦ નો ઠલાધીશ
કાન્ત ગુંગળાઈ ગયો. પછી મણિભાઈના ઉત્તરજીવનમાં
સિદ્ધિઓના આનન્દ કરતાં અણસિદ્ધિનો વિષાદ વધારે
તરવરતો. વસન્તવિજયનાં અનુકરણો, અંજનીગીતના ચોમે-
રથી ઉઠતા ટહુકાર, ખંડ શિખરિણીની ફટાકડા શી
ફૂટતી લૂઓ, સંવાદોની રચાતી પરંપરા ગુર્જર સાહિત્ય-
દેશે પ્રચલિત થતી શેલીઓના એ વિજયટંકાર મણિભાઈને
ખ હલાવતા નહિ. મણિભાઈને નારિતક, નિરાશાવાદી કે

Cynic-માનવશુભગૌરવમાં શ્રદ્ધાહીન કદી હીઠા નથી. પણ જીવનમાંથી ઉડી ગયેલો પેલો આનન્દ એમને પાછો લાધ્યો નહિ. એમનો કાબ્યાનન્દ, રસાનન્દ, આત્માનન્દ આથમી ગયો તે ગયો, ને રંક ગુજરાતે એક સાચ્યો સૌન્દર્યકાન્ત કલાધીશ ખોલ્યો.

ગુજરાત ! તહારા સંસારને પૂછ. એના થરોમાં ઘંટીના શિલાભાર વધારે છે કે વાદળીનાં ફેરા ? કેટકેટલાંકે કલાકાન્તોને ને કલાકાન્તાઓને તહારી સંસારવિષમતાએ થગદી નાંખ્યાં છે ?

આનો અર્થ એ નથી કે મણિભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાવ મરી ગઈ હતી. કલાધીશ ગયો; પણ મણિભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો યોગલ્લી ફાલી હતી. મહારાજ ભાર્વસિં-હજી માટેના લેખ, કલાપીપ્રકાશન, ખ્રીસ્તી ધર્મગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો, અને અન્ય સાહિત્ય સેવના; મણિભાઈની સાહિત્યદીવી એમ ચાર વાટે પ્રકાશતી હતી.

મણિભાઈમાં મૂળે જ દૃઢતા કરતાં આવેગ ને પુરૂષતા કરતાં માદર્વ વધારે હતાં. મણિભાઈમાં કુરૂક્ષેત્રનું કારમા-પશુ ઓછું હતું, કૂલવાડીની સુકુમારતા વધારે હતી. એ સુકુમારતાને ચે એ ત્રિશૂળે વીંધી વધેરી વેડણી નાંખી. સંસાર ને સાહિત્ય એટલાં રંક થયાં.

સંસારના Struggles મણિભાઈએ જોયા હતા, જિત્યા ન હતા. સાહિત્યના વિજયો એમને બહલાવી શક્યા નહિ. સંસારના પરાજયોની વિપાદછાયાઓ, મધ્યાહ્નના ગાઢ ગોર-લાની પેઠે, એમના આત્માને ઘેરી રહી. મણિભાઈના જીવનમાં મધ્યાહ્ને મધરાત પડી.

મણિભાઈના જીવનનો પ્રધાન સૂર Lyric નો હતો, Epic નો ન હતો. ઘણા માને છે, ને મણિભાઈ માનતા કે Life is a Song. જગતના ઇતિહાસ જાણે છે કે ના, ના; Great or small, life is an epic. અને એથી જ Psalm of Life માં લોંગફોર્ડે જગતવીરોને સંબોધ્યું છે કે:

Be a Hero in the Strife.

મણિભાઈમાં પિતા કરતાં માતાના ગુણો પ્રધાન હતા; પણ તે ક્ષત્રિય માતાના, કુન્તા માતાના. કુન્તામાના મમી દુઃખમૂર્તિ જગત્કાલિત્યમાં નથી; મણિભાઈ સમી સાક્ષાત દુઃખમૂર્તિ ખીજ દીડી નથી. પણ હરિતનાપુરની રાજસભામાં કુરૂક્ષેત્રનો નિર્ણય થયે શ્રી કૃષ્ણદેવ સંગાયે કુન્તા માતાએ પાર્થસન્દેશ પાઠવ્યો છે એવા વીર રસના અધ્યાય વિરક્તા ગવાયા હશે. મણિભાઈને એ સૌમ્ય ઉતરી ઉગતાની કમ્હારેક જાળ ચઢતી ત્હારે અંગોઅંગમાંથી વિજળીઓ વરસતી. મહાકવિ કાલિદાસ કહે છે કે

તપોધનો સાગર શાન્તિના છે;
'રહે તેહમાં દાહકે ગૂઢ તેજ;
અડવે શીળા એ, જ્યમ સૂર્યકાન્ત;
રહામું પડયે તેજ પ્રભા ભલૂકે.

દેહકમતો એક, કાવાના રગડા જેવી રહ્યા, ખાનપાનનો શોખ, પાનની પેટી, ભાંગ, હોકલી: એ પણ મણિભાઈનાં જીવનસંગાથી રિપુઓ હતાં. શિષ્યવર્ગ કાજે એ સોટી આજ વર્ત્ય છે ત્હારે શિક્ષકોને એ મણિભાઈ ટેનીંગ કોલેજના

પૂર્ણવનના શિખો માની કચ્છારેક દડો કેનાડના. આવેગને ઘણાઓએ એમનો દોષ કહ્યો છે. ઘણી વેળા તે દીર્ઘકાળ ટકતો ને ગુણ થઈ નીવડતો. ‘હૈયું ઠાલવવાનાં ઠામે દોહડાં છે’ એ ઇન્દુકુમારનું ચરણ એમને બહાણું હતું. ભરી ભરી મેદનીમાં એ વેરાન નિર્જનતા અનુભવતા.

એ વર્ષોમાં મહારાજ ભાવસિંહજી કાંઈકે મણિભાઈનું આશ્વાસનસ્થાન હતા. મણિભાઈના ગુણ થોડાઘણા એ મહારાજે પારખ્યા હતા. પોતાનો કહે હોને તે તરછોડતા નહીં. પણ એથી એ મહોટો એ રનેહાળ રાજવીનો ગુણ હતો વસલતા. રાજગાયક ડાહ્યાલાલને બુદ્ધિમૂર્છા આવી ગઈ હતી ને થોડાક માસ ગાંઠા થયા હતા. મહારાજે ત્હારે મિત્રભાવે ડાહ્યાલાલનાં જતન કરી ડાહ્યા કીધા હતા. મણિભાઈને એ મહારાજ ભાવસિંહજી અંતરપીડાના કાંઈકે દરદી સ્કંભજતા; ને તેથી એમને વસલતાની આંખે બેતા ને ઢાલ થતા. મહારાજના એ વાતસલ્યે મણિભાઈને વશીકરણ કયું હતું. એ ન જાણનાર ઘણાઓને ત્હારે આશ્ચર્ય થતાં કે મણિભાઈ જેવો સ્વતંત્રતાપ્રિય વાઘ મહારાજને વશ કેમ વર્તે છે ! ભાવસિંહજી મહારાજ તો ચિત્તાઓને એ પાળતાને ?

નર્મદા ભાભીને સંભાર્યાં વિના આ બે દિવસની કાન્ત-જ્યન્તી અધૂરી જ રહે, આટલું એ રેખાચિત્ર અપૂર્ણ જ ગણાય. આપણે ત્હાં સ્ત્રીજનને અન્યાય થાય છે. પ્રત્યેક મહાપુરુષ કે મહાસ્ત્રીની ગ્રેરણા કે જતનનું સંસારરૂળ છે. મણિભાઈ એ નર્મદા ભાભીનું જતન કરેલું રતન હતું. ટાઢાં ટાયડાંને વાળવા જળરી લગામ ન બેઠાં. મણિભાઈના

તેવા વિક્ષરે ત્હારે મદજરતા માતંગ સરિખડાને પાછું સૌમ્ય
 સન્નવવાને જે માતાનું હેત, વીરીની વત્સલતા, ચતુરાની
 ચતુરાઈ, પ્રિયાની રાસંકતા, સુહૃદનું માર્દવ, શિષ્યનો વિનય
 ભેદએ તે સહુ નર્મદા બાલીમાં હતાં. છેલ્લાં પાંચસાતેક
 વર્ષોના મણિભાઈ એટલે બાલીધડયા મણિભાઈ. બાલીના
 પ્રિય શબ્દો હતા જે, મહત્વનું ને તૈં ચે. 'મહત્વનું' એ
 એમણે મણિભાઈ કનેથી જીલ્યો હતો. 'તૈં ચે' એ હાલારી
 શબ્દ છે. બાલી હાલારના હતાં-જામનગરનાં.-ને એમના
 વતનનો એ માન્તશબ્દ હતો. 'તૈં ચે' બાલી ! કેમ કરશું ?'
 'એ કાંઈ મહત્વની વાત નથી;' એમ એ શબ્દોની પુનરા-
 વૃત્તિઓ કરી બાલીને લાઠ કરવા, એ તો મ્હારો જાણે કે
 નિત્યનો દીયરધર્મ હતો. આપણા મનાતની જન્મ્યો ધર્મ
 બાવે માને છે કે દૂધની પૂરી મ્હામાં જોળિયે નો એઠી
 ધાય; બાલીનો ચે એ ધર્મભાવ હતો. ભાવનગરમાં નિત્ય
 જન્મ્યો મ્હા પીતાં મ્હામાં દૂધની પૂરી જોળવી, મ્હાની
 ટીપાઈ-પાયા સુદ્ધાં-ધાવશવવી, ને ટીપાઈ ઉભી હોય એટલી
 ભોંય લીંપાવવી એ મ્હારાં દીયરનાં ટીંખણ હતાં. કમ્હારેક
 એથી બાલી હસતાં, કમ્હારેક એથી ખીજતાં, પણ સદા ય સહી
 હેતાં. સજ્જનો ! 'રકાળીમાં મ્હા કહાડિયે નહિ' એવું
 સન્તાનોને શીખવતી સુધરેલી કહેવાતી સીઓને સાંભળી છે.
 રકાળીમાં મ્હા કહાડયે આરમાન તૂટી પડે કે મ્હામાં પૂરી
 જોળ્યે અલહું ધાય-હું તો જેમાંથી એકે માનતો નથી; એક
 બુદ્ધિવિરોધી પરદેથી રૂઢી છે, બીજી બુદ્ધિવિરોધી ધાર્મિક
 માન્યતા છે. પણ જરા એ જન્મે ય બુદ્ધિવિરોધી કૃત્યોના
 હેતુ-Motives, એમના પ્રેરક કારણો-Springs of Action

વિચારી જોશો ? ‘ સ્કાળીમાં ચ્હા કહાડિયે નહિ ’ એનું પ્રેરકકારણ પરદેશની રૂઢીપૂજકતા છે; ‘ ચ્હામા પૂરી બોળ્યે એહી થાય ’ એનું પ્રેરકકારણ ખરીબોટી-પોતાની માન્યતાનુસાર-સનાતન ધાર્મિક ભાવના છે. એવી પરદેશની રૂઢીપૂજક ‘ સુધરેલી ’ જોના હૃદયભાવ કરતા ભાષીની એ સનાતન ધાર્મિકતાનો હૃદયભાવ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ હતો.

પુરૂષ મિથ્યા માને છે કે કુલાધીશ-Pater Familias પોતે છે. કુળકુળમાં કુળદેવી વિરાજે છે; ને નારાયણ ભગવાન લક્ષ્મીજીને બોળે વિરાજે છે એમ કુલાધીશ કુળદેવીને બોળે જ વિરાજેલો છે. સંસારનું નાવ સીને સ્વામી છે, પણ એ સંસારનાવની સૂકાની સુંદરી છે-દાંપત્યજીવનનું એ પરમ રહસ્ય છે.

સ્વામી ચ્હારા ભવસાગરનું નાવ જો !

એ નાવે હું અજળ સૂકાની અલબેલડી.

ભાભીએ કામઠીની પેઠે નમીને મણિભાઈને વાજ્યા.

આખરે ભાભી જીત્યાં ને મણિભાઈ હાર્યા.

અને હજી પૂછો છો કે મણિભાઈની વિશેષતાઓ શી હતી ? પૂછો.

એ હતા ત્હાં સૂધી સૌગંધમાં તે સાહિત્યરાજવી હતા. કેકારવ સંગ્રહીને કલાપીને એમણે અમૃતઅંજલિ છાંટી. ઉત્તરા ને અભિમન્યુ-શાન્તનુ ને મત્સ્યગન્ધા જેવાં ખંડ કાવ્યોની મિ. નરસિંહરાવને એમણે શૈલી શિખવાડી. ટીકાથી, સૂચનથી, અનુમતિથી, ન્હાનાલાલના ગુરૂદેવ દવે સાહેબે મણિભાઈ કાજે કીધું હતું એમ, મણિભાઈએ ન્હાનાલાલના રહેવારના રંગોને બોપ આપ્યા. સમભાવથી, સહૃદ-

ચતાથી, માર્દવથી વાઘ જેવા મસ્તકવિને એ એમણે કંઈક સંયમ રીખવ્યો. પ્રો. ગજજરની ને કલાલવનની જાહોજ-લાલીના પ્રથમ હાયકાને એમણે ઉત્તવળ અને ઓજસ્વી કીધો. એના એ ગાયકવાડ મહારાજ છે, એનું એ વડોદરાનું ફેળવણીખાતું છે; પણ ગજજર કે મણિભાઈના કલાલવનનાં ત્રીસ-ત્રીસ વર્ષથી તેજ નિસ્તેજ છે.

મેઘશિખર સમી પડછન્દ પાડતી એ ભવ્યમૂર્તિ મન્મુખે ગોવર્ધનરામભાઈ બાળક લાગતા. મોતીબાગને નાંકે કે વિક્ટોરીયા પાર્કમાં મળતાં રનેહાળ મહારાજ ભાવસિંહજી ગાદી થંભાવતા, મણિભાઈની તબિયત પૂછતા. બળવન્તરાય ને રમણભાઈ ને રણજીતરામ તો શુણે ને વયે એમનાથી ન્હાનેરા તે જાગે પાંખમાં સમાઈ જતા ગાદીઉત્તરો કે ગાદીપતિ ભાવનગરમાંના દિવાનો મણિભાઈનાથી અંખવાતા કહ્યું છે ને કે સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્યતે. અધીકારીઓમાં કે સાહિત્યકારોમાં એ પ્રતાપશાળીને ખીજે નંખરે દીઠો નથી. પ્રેમાનન્દ કહે છે કે સ્વયંવરમાં પ્રવેશતાં હાક વાગી'તી કે 'ઓ નળ આવ્યો રે!' અમદાવાદમાં મુંબઈમાં કે ભાવનગરમાં એ કે સલામન્દિરે પ્રવેશતા તો સાલજનની દ્રષ્ટિધારાઓ એક જ શબ્દ ઉચ્ચરતી કે 'મણિ-ભાઈ આવ્યા.' એમની દેહમુદ્રામાં પ્રતાપ હતો, એમની આત્મમુદ્રામાં શુણ્ણગૌંવ હતા. ટહેરખડા લેતી એમની ગજ-ગતિ ભાવનગરવાસીઓને સ્મરાવવી પડે એમ નથી. એમના અક્ષર જાણે મોતીના દાણા: એમના શબ્દો જાણે મેઘનાં ફેરા મણિશંકર એટલે સુધડતા, સુજનતા, સુકુમારતા ને સુન્દરતાની સાક્ષાત મૂર્તિ.

કાશ્મીરની સૌન્દર્યકુંજોમાં પર્વતઘેરની વચ્ચે એક ઝરણુ છે; નિર્મળ શીતળ થાકહારક. પાએક માઈલ માંડ લાંબું હશે. કુંડલાની નાવલી નદી એ એનાથી વધુ લાંબી-પ્રહોળી. એને તીરે મહેલ હતો; મહેલનું નામ પરિમહેલ. દેહલી-આગ્રાથી જઈને જહાંગીર-નૂરજહાન એ મહેલમાં વસતા, એ જળઝરણુનું પાણી પીતા. આજે એ ભારતવર્ષને જન-સમાજ એ જળઝરણુને ચરમે શાહી-બાદશાહી ઝરણું એ નામે ઓળખે છે. ત્યારે હતા એવાં આજે એ જાણે હિમાલયના અંગુઠામાંથી પ્રગટતા એ બાદશાહી ઝરણુના નીર સ્ફટિકસ્વચ્છ હિમશીતળ શ્રમહારક છે. ગુર્જર કવિતાની સૌન્દર્યકુંજે પણ મણિભાઈની કવિતાનું એવું બાદશાહી ઝરણું છે: સ્વચ્છ શીતળ પ્રેરણાપૂરક/મણિભાઈની કવિતા એટલે ચરમે શાહી: થોડીક, પણ યુગયુગના અમૃતઝરા જેવી. ‘રંગનાં તો ચટકા’ એ લોકોકિતને સન્માનતા જાણે મણિભાઈ કવિતાના કુવારા ઝીણી ધારે ઉઠાવતા. શુજરાતમાં કાવ્ય પ્રત્યે આદર છે, ગુર્જર નરનારનાં હૈયામાં ને નયનોમાં કવિતા ચમકે છે, ગુર્જર ગૃહકુંજોમાં રસકલાસૌન્દર્યનાં પૂજન થાય છે ત્યાં સૂઝી દૂર-દૂરના સૌન્દર્યતરસ્યાં જહાંગીરો ને નૂરજહાંઓ એ બાદશાહી ઝરણુનાં પૂજને આવશે ને પાણી પીશે, ફૂલ વીણશે ને સંસારથાક ઉતારશે, આરે મહાલશે ને પ્રેરણા ઝીલશે. કુન્દનને ને કવિતાને કાટ ચ્હડતા નંદી: મણિ-ભાઈની કવિતાકલા ને સૌન્દર્યભાવના કળના કાટથી પર છે.

મસ્ત કવિ

કલાપીના વિરહનો ઉપોદ્ધાત

ઇસ્વી ૧૯૧૩

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિણુઃ; શુભી જનોના શુભ શુભી
જન જ ગાય, ને સ્નેહી જનોના સ્નેહને સ્નેહી જન જ
સંભારે. એમ હલપતરામે ઇ સ ૧૮૬૭-૬૮ માં કારખમ-
વિરહની સ્નેહકથા ગાઇ તે પછી અનેક ન્હાના ન્હાના વિરહ
રચાયા, પણ આજ ૪૫ વર્ષ સૂધી એ શુભગાથા જોડી
વગરની રહી. આપણા શુજરાત જેવા સુકોમલ હૃદયવાળા
દેશમાં લાભો કાળ એ સ્નેહકીર્તન અદિતીય રહે એવો
સંભવ તો હોય જ નહિ. આજે એ વિરહને યે દીપાવે એણે
શુજરાતી સાહિત્યના નવયુગનું આ ભુલંદધ્વનિ કાવ્ય પ્રગટ
થતાં ક. દ. ડા. ના આત્માને સવિશેષ આનન્દ થશે.

૨, કલાપીસાહિત્ય

રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે દશેક વર્ષ પૂર્વે કેકાર-
વમાનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારથી કલાપીસાહિત્યનો
ખગીચો રોપાયો, ને ધીરે ધીરે ત્હેના પરિમળ દેશમાં પ્રસરવા
લાગ્યા. કલાપીના સવાદો, કારમીરનો પ્રવાસ, સ્વીડનખોળના
ધર્મવિચાર, સાગરનું લખેલું ભાવગ્રાહી વિસ્તૃત અવલોકન,

માલા ને મુદ્રિકા નામની નવલકથા, હુનીર કાવ્યના ચાર સર્ગઃ એ અને એવી ન્હાનીગ્હોટી વિવિધ લેખાવલિ પ્રગટ થઇ. કાન્તે એ વડલાનું મૂળ થઇ રાખ્યા પછી અનેક વડવાઈઓની ઘટા કૂટીને ફરતી પથરાઈ રહી છે, અને એ વિશાળ ઘટાઘેરાવ નીચે કલાપીના અક્ષય કીર્તિમન્દિર રૂપ આજ આ વિરહ પણ રચાયો હવે કલાપીના જીવનચરિત્રની પરખ એક મંડાવી અધૂરી છે, કે જે વિસામે જગતના યાત્રાળુઓ થાક ઉતારે, ને સદ્બોધનાં જળ થી નવચેતના પામે એ ઉજ્જવ પૂરવી તે કલાપીના વિશાલ રસિક ને સંસ્કારી મિત્રમંડળનું ધર્મકર્મ છે. કલાપીનું જીવનચરિત્ર કલાપીસાહિત્યમાલાનો ખૂટતો મણકો છે, અને કલાપીના સ્વજનમંડળમાથી કોઈક સર્જન એની જોટ પૂરશે એવી ગુજરાતને આશા ને આસ્થા છે.

૩, કલાપી

રાજવીકવિ કલાપીનું ચિરંજીવ નામ ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ અભ્યાસીથી અજાણ્યુ નથી. સંસ્થાન લાઠીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર સાહેબ શ્રી મુરસિંહજી, પ્રભાતના શુકની પેઠે, થોડું આયુષ્ય લોગવી લરચૌવનમાં જ વિદેહ થયા, પણ પોતાના એ તખ્તલસને ગુર્જર ગિરાના અંગમા જ ગૂંથી દઈ એ વાણી જેટલું આયુષ્ય અર્પી ગયા છ કલાપી આ યુગના ગુજરાતના મજનુ હતા; અને એમના કાવ્યો પણ મ્હોટે ભાગે વિપ્રલંભ શૃંગારની પરિદેવનાનાં છે સનમને દૂંઢવાને જ બાણે ત્હેમણે જન્મ લીધો હતો. એ મજનુની ધરકલાવના મોહની હતી કે સ્નેહની ? કે પાથે

નિમાએ જૂકતી મયખાનાની બાગ સમી એ કવિતાનું સત્ત્વ શું અને કેટલું? અથવા સંયોગશૂગારની ઝાતુ જીવનમાં એસતા એમની કવિતાવેલણી કેવાં રંગસુગન્ધનાં ફળફૂલપત્રે પાગરત? કલાપીના સાક્ષરજીવનના કે કાવ્યશૈલીના આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય કે વિચાર પણ કરવાનું આ રચાન નથી, અહીં તો એટલું જ પરતું છે કે શુર્જર સાહિત્યની રસ-વાટિકામાં એમની યે એક રસદેરી છે, અને એ દેરીમાના એ રમુદેવ છે, અને એ દેવ ને એ દેવની દેરી ઉભય પોતાનાં તેજોબળ ને પ્રતાપપ્રતિભાથી સુપ્રખ્યાત છે.

૪, મસ્તકવિ

આ વિરહના રચનાર કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરનું નામ દોઢવર્ગમાં એટલું પરિચિત નથી, જો કે સાક્ષરવર્ગમાં તો સુવિદિત જ છે દેવભુવન ને દેવવિહારથી શોભતું, માન સરોવર સરિખડું ન્હાનકડું, સૌન્દર્ય અને રસના નીરથી છલકાતું, મીઠી મીઠી પણ લાળી લહરીઓએ લહેરાતું લહેરાતું વિભાવરીરવમ નામનું એમનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારથી શુર્જર કાવ્યના રસિકોમાં સત્કાંગ્યુ છે ધણે અંશે કવિતા તો કવિનો જીવનપ્રવાહ છે, અને એ પ્રવાહની ંહેણુદિશા બદલાતા એના જળના રંગે બદલાય છે. આરસના આરાઓમાં થઈને વહેતી નર્મદાની શોભા અને કરનાળીના ઉચ્ચ તીર્થઘાટોની છાયા હૈયામાં ધારી વહેતી, ઊડા ઘેરા નીરની, ગલીરતા બિન્ન જ હોય. ત્રિભુવન કવિની કવિતાનો ઇતિહાસ એવો છે. રનેહની ચન્દ્રિકા એમના જીવનમાં ઊગી હતી તે આયમી ગઈ, અને

જીવનની એ જ્યોતના ખરેખર રાત્રિનું સ્વપ્ન જ થઈ ગયું. પછી નવું ચોઘડિયું બેઠું, નવો દિવસ ઉઘ્યો, નવીન મિત્રમંડળી આશપાશ આકર્ષાઈ આવી, અને કવિતાએ પણ નવો સ્વાંગ ધારણ કર્યો. સ્વરૂપપુષ્પાંજલિ નામનો રહસ્ય-ભર્યો લજ્જનસંગ્રહ છપાયા પછી આ તહેમનો ત્રીજો અને આત્માનાં પૂરથી ઉભરાતો ગ્રંથ છે. કવિ પોતે સંસારી સાધુ જેવા છે, અને જીવનભર કાવ્યમસ્તીમાં જ ઉન્મત રહ્યા છે. યોગ માર્ગના ચે કવિ પ્રવાસી છે, પણ સમાધિનાં અગાધજલ શાન્તિતીર્થ હજી એમને લાધ્યા નથી. અનન્તા-તાના આકાશમા ઉચે-ઘણે ઉચે વલખાં મારતા એ ગરૂડ રાજ છે. પગની પાનીને અડકે એવો લાંબો અંત્રણો, વિશાળ ને ઉપસેલા મકના માતંગના જેવા કુંભસ્થળ, તેજની જવા-લાઓ ઝબકતા તહેમના લોલવિલોલ નેત્રખિંબ, મેઘગર્જના સમોવડ ઘેરો શબ્દટંકાર, સત્ય કાળેના રણસંગ્રામમાં ચડા-વેલા પિનાકયુગલ સમા બુકુટિઆપ, ખાંધી દહીનો કઠું ને સ્નાયુબદ્ધ ખડક સમોવડો દેહદુર્ગઃ એ સહુ શરીરસમૃદ્ધિ તે મસ્ત કવિની આત્મવિભૂતિઓ ગણાવતા મંત્રો જ છે. આજ તો એ કેસરીને કાળજે ચે વજ્રગાણુ વાગ્યું છે, ને કહાડનાર કાંઈ નથી. એ હૃદયવેધી શત્રુ હૃદયમાં નિશદીન સંઘરીને જ ભવાટવિમાંનું અવશેષ ભ્રમણ એમને ભ્રમવાનું છે.

૫, કવિ-કલાપીની મૈત્રી

દુનિયાના ઇતિહાસમાં રનેહસૌભાગ્યવન્તાં આદર્શ દંપતી દુર્લભ છે, તેમ મિત્રસ્નેહની ચે મૂર્ત બેલડી મુલલ નથી. ઉચ્ચતાનાં શિખરો તો વિરલ જ હોય. કેકાવલિ લલકારતા

રાજવીકવિ અને મર્મવેધી આ વિરહ પોકારતા મસ્ત કવિ રસનાં શિખરો છે, અને એમની સ્નેહકથા એ વિરલ ‘જ’ હતી.

ભારત યુદ્ધનો ભાર હું—પારથનો જે ઉપરે
સારથી સરજનહાર સુર વિષ્ણુ સૂનો કવિ.

એ કૃષ્ણ પણ મરદાની ચળદમન્ત્રમા ગત કાલનુ પોતા-
નું જીવનઅવલંબન અને સૂનકારભરી વર્તમાનદશા વિરહકારે
વર્ણવી છે. ગાંડીવધન્વા અર્જુનના એ કુરૂક્ષેત્રમાં સંગ્રામનેતા
શ્રી કૃષ્ણ હતા, તેમ આ વિકટ સંસારસંગ્રામમાં પોતાના
જીવનઆધાર રૂપ કવિ કલાપિને જણાવે છે. ‘હું-પાર્થનું’ એ
જ્ઞાન સુર એ ! કૃષ્ણ-તું જાતાં ગયું.’ શ્રી કૃષ્ણની ઉત્તર-
ક્રિયા કરી ઇન્દ્રપ્રસ્થ વળતા કાળાઓમા જેવી સવ્યસાચીની
બાણવિદ્યા ઓસરી ગઈ, કલાપી જતા તહેવું જ જ્ઞાનવિશ્મ-
રણ કવિને ઘડીભર લાગે છે. પુત્ર પિતા મિત્ર રાજવી સફ-
ગૃહસ્થ કવિ ચિન્તકઃ એમ, એક મણિના અનેક પહેલ જેવાં,
કલાપીના એ ઘણાં દર્શન છે, ને એ સહુમાંથી આ કાવ્યમાં
માત્ર મિત્રદર્શનનું જ પ્રગટીકરણ છે. કવિકલાપીની મૈત્રી
અદ્ભુત હતી. કલાપી પ્રત્યેના કવિના ભાવનું તે આ વિરહ
લાગવત છે. અને કલાપીનો સ્નેહભાવે એટલો જ
સરપૂર હતો. એ મિત્રયુગલ કૃષ્ણસુદામાના અલૌકિક મિત્ર-
યુગલને સ્મરાવે છે. શ્રી દ્વારિકાધીશની પટરાણીઓએ સુ-
દામાજીના ટોળને સેવા ઉભય કીધા હતાં, તેમ મસ્ત કવિને
એ ઓછાંવધતાં બન્ને મળ્યા છે. દુનિયાના ધનમા રંકે પણ
આત્મિક ધનમાં મહાશ્રીમન્ત કવિ ભણી કલાપીના રાજકુ

દુઃખની મમતા હતી. મૈત્રી એ પરસ્પરના ગુણો પ્રત્યેનો પૂજ્ય ભાવ છે, ને એ જન્મે ગુણીજનો એકબીજાના ગુણોથી આકર્ષાઈ રહ્યા હતા. દર વર્ષે બેચાર માસ કવિકલાપી સત્સંગમાં ગાળતા. દલપતરામે ભાખ્યું છે કે કારણસની કબરનો હું સુઝાવર છું; મસ્ત કવિ બાંગ પુકારે છે કે 'હું દુહાગી ફરીર શહેનશાહ સુરસિંહનો.' કલાપીના અવસાન પછી કલાપીના મિત્રો કવિને સાહાય્ય આપતા રહ્યા છે, અને ગોહેલકુલભૂષણ ભાવનગરના નરેશે તથા વડિયાના દરબાર સાહેબે કવિને નોધારા ન રહેવા દેતાં વર્ષાશન બાંધી દીધાં છે. મસ્ત કવિ સમા અવધૂત અને કલાપી સમા રાજનૃનો સ્નેહયોગ કેા ધન્ય પળની જ પ્રસાદી હતી. કવિની પ્રકૃતિ સુદામાજીના જેવી સુશીલ નહિ પણ તેજસ્વી છે, અને એનાં ઉમાજવાળ ઝીલી નિભાવી લેવામાં કલાપીની મહાતુલાવિતા હતી. કવિની વાગીશ્વરી પણ ત્રીચૂળધારિણી છે, અને તેનાં તીખાં ત્રિફળાં બાણ પણ કલાપી હસતે મુખડે હૈયામાં સંઘરતા. રાજદરબારની સુઘડ સંસ્કારિતામાં કુદરતની ભાત હોય તેમ કવિની અસંસ્કારિતાને કલાપી વધાવી લેતા. જઠલ-રતના વંશજ સમા કવિ ગોરખનાથ કે ઓઘડનાથના ચેલા જેવા છે, છતાં રાજરમણીઓમાં પૂજ્ય ને વંદ્ય હતા. કવિની નિસ્સ્પૃહા ને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉત્તમ છે; પણ એ ગુણો ચે અવગુણ ગણાય એટલી એમની જવાલા કદી કદી દાખવતા. છતાં કુદરતના રસિયા કલાપીને તો એ કુદરતનું બાલક દેવ જેવું લાગતું. ઉભય કવિઓની આત્મપ્રભા ચન્દ્રિકા ને સૂર્યતેજ જેટલી વિશિષ્ટ છતાં મહાવૃક્ષોનાં પાંદડાંઓની

પેઠે એમનાં કિરણવૃન્દ ગૂંથાઈ જીવનબળ રચાઈ હતી. માટીનાં, થર નીચેનાં રત્નો સમોવડાં આ રત્નોની જીવનકથાનો સત્પ્રકાશ વધારે જણાશે તેમ વધારે સત્કારાશે. કૃષ્ણ સુદામાના પુરાણપ્રસિદ્ધ સ્નેહયુગલને ભૂતકાલમાં સ્મરી સ્મરી ગુજરાતે સાચવ્યું; દલપતશરણસની મિત્રબેલડીને વર્તમાનમાં પરખી ને વધાવી; તેમ કલાપી ને મસ્ત કવિની પ્રીતિવાતો યે લવિષ્યમાં લાવથી જણાશે ને સંભારશે.

૬, રૂપરેખા

બ્રહ્માંડવ્યાપી અને બ્રહ્માંડપર પરબ્રહ્મના ભેદ ઉઘાટવા મથતું આ મહાકાવ્ય ત્હેમાંના વિષય જેટલું અટપટું નથી. મંગળાચરણમાં ‘ગજાનન પુત્ર ગવરીના’ નું સ્તવન કરતાં કરતાં જ, સાગરતીરની ખાડીમાંથી કેા નૌકા એકાએક મહાસાગરનાં મહાજલમાં ઝૂકાવી દે એમ, કવિ બ્રહ્મવાર્તાનું મંડાણ માંડે છે. ગણપતિનું પૌરાણિક સ્વરૂપ વર્ણવતાં ‘એ રાગી-વિરાગી મૂરત’ ને ‘હુંમાં ને બ્રહ્માંડે રે બ્રહ્માંડપાર બેહદમાં,’ પરમાત્માની પેઠે, વ્યાપેલા કવિ નિરખે છે, ને ‘પ્રાણ સહુના પોપે રે તરવેા પૂરી જીવનના’ એમ પરબ્રહ્મની જ કૃતિપ્રકૃતિના વાધા કવિ ગણપતિને ધારણ કરાવે છે.

સુરસિંહ જાતાં સૂનકાર વ્યાખ્યો છે, અને એ સૂનકાર અનુભવતાં વિરાગની ઉર્મિ ઉઠે છે; ને એમ કાવ્યની શરૂઆત થાય છે. સહુને સ્નેહીની ચિંતા સન્મુખ જન્મે છે તેવી આ વિરાગની માત્ર પહેલી ને આછોતરી ઉર્મિ જ છે. પૂર્વ સ્મરણો ખડાં થતાં જગીચો ને જગીચા મંહીને બોધ સાંભરે છે, ને કવિ પોકારી ઉઠે છે કે:—

પૂરાં હજી મુખથી ના તવ વાક્ય છૂટયાં,
તહાં તો ચરે ! જીવન એ તુજ ચાલી ઉઠયાં.

ઉડી જતા મિત્રઆત્માને સલામી ભરી સ્વાર્પણમાં જ પોતે
હોમાયા, ને એમ હોમાવું એ પરાપૂર્વનો ક્ષત્રિયધર્મ છે
એમ કહી પાછા કવિ વિરાગવાર્તામાં ઉતરે છે. પરિશ્રદ્ધમાં
જીવ જોડ, જગત અને જગના સંબંધો માત્ર 'કલ્પના' છે,
વિશ્વ એટલે તો માત્ર અહમ્પદનો ગળારો, માટે માલેક
સાથે લગની લગાડો; એ ભક્તિ દ્વારા દેવભક્તવું અદ્વૈત
સંધાશે. આમ છતાં ચે

ઓ સુર ! તુજ સમ નથી સૂરો, 'દેવ તું-હું' માનવી.
કવિ કહે છે કે હું તો દુઃખદૂખો છું, મહારી વૃત્તિઓ તો એક
ધારી તુજમાં જ છે; હંસ તો સદા મોતી જ ચરે. લૌકિક
મુગટ ઉતારી 'હે' કીચો અલૌકિક મુગટ ધારણ કર્યો છે તે
મહેને કહે, એટલી એધાણી આપ, એટલે તહને દૂંડું ને
ઓળખું. એમ પોકારતા કવિ વિરહની અશ્વધારાઓમાં
પ્રવેશે છે

બીજા ભાગમાં કવિ અશ્વનાં પૂર છટાં મૂકે છે. સુહૃદ-
સ્નેહભ્રમ કૂટી જવાથી સૂનાં નગરમાં હજીતાળો પડી, ને
ભર્યાં પ્રદ્વાંડમાં પોતે એકાકી હોય એમ ભાસ્યું. રિસામણે
ચહેરા મિત્રને અલૌકિક સામગ્રી સમર્પી કવિ મનાવવા
મથે છે, ને થાકી છેવટે પોકારે છે કે

અમે રે વિયોગી યોગીઓ, બેઠા ધૂણી ધખાવી.

પૂર્વ સ્મરણે ખડાં ચર્ધ સન્તાપે છે, પંખીઓની મુદ્રતદેલિ.

ગમતી નથી, અવશેષ રહેલા સ્નેહીનામધારીઓનાં સ્નેહ
 ઝહર જેવાં લાગે છે, ને કવિને લાન થાય છે કે 'હંસલાના
 જેવા અમારા ચે હાલ.' જગતના સ્નેહને પોતાનો ચારો
 માનતા નથી, ને સંસારની ફૂંકપટની ચોપાટમાં દેવ નહિ,
 મનુષ્યો નહિ, પણ કવિને પછી ભૂતડાં જ ખેલતાં લાસે છે.
 સંસારીઓનાં હૃદયજલ છિલ્લરજલ જેવાં દેખાય છે, પૃથ્વી-
 ના કંઈ કંઈ મહેલો ખાટકીખાનાં જેવાં લાગે છે. દુઃખની
 સન્ધિકામાં સર્વત્ર ઝાંખુ દર્શન કરતાં કવિ ત્યાં અટકે છે, ને
 ગીતા સંભારી લાખે છે કે અવળું થતાં ચે માનવી તો
 નિમિત્ત છે, અને સદાસર્વથા સર્વની શુદ્ધિ કાળે તો પ્રભુની
 દયા જ વરસે છે, પ્રહ્લાંડમાંની પ્રહ્લવ્યવસ્થાનો વાંક નથી.
 વળી જીવાત્માને શોકની ઉર્મિ ઉડી, ને દિલે તહેવું દુનિયામાં
 નિરખાવા લાગ્યું. સુહૃદ્દેવને કાળે ધરણીને, ગોપી પેઠે, તલ-
 સતી નિહાળી, શાન્ત મુનિ સમ પહાડના ચે ઉરમાં અભિ-
 જવાલા ભેઈ, ને દાહમળના પરસદરસનું ગુણકીર્તન કીધું.
 પછી ગજરાજ જેવી ગલરામણ થઈ, દ્રૌપદી પેઠે ધાવ
 નાંખ્યા, સૂકાની જતાં જીવનખેડલી ખૂડવા લાગી, તહો ચે
 જગજીવન ભેતો નથી એમ ફરિયાદ પુકારી. વળી ઉર્મિ પત્ત-
 ટાઈ, ને ધીરજથી વીનવવા માંડ્યું કે

આણુ આણુ પ્રભુ ! તિમિર તણો અન્ત.

વળી મનને સફળોધથી સંજોધે છે કે 'વારંવાર વિદેશે નવ
 ખનીએ વઢેલા.' વળી એક વાર મિત્રસ્નેહ ને પોતાની સ્નેહ-
 પરવશતા, મિત્રશોધ ને જગતની સાક્ષી પ્રત્યક્ષ થાય છે,
 પણ દિલ એક સાક્ષી પૂરતું નથી. અશ્રુવર્ષા વરસી રહી હોય

એમ ઘડીક સચેત થાય છે, વિવેકવિચાર જાગે છે, ને રાહ પણ જાગૃતિના ગવાય છે; પણ તે ઘડીક. ફરી સફળરૂ સાંભરે છે, ને અવિચિત્ર પ્રવાહ આંસુનો છોડી મૂકાય છે. વળી વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થતાં પ્રપંથપાસલાથી છૂટવા નિશ્ચય કરે છે, સાચો સંબંધ પરિવ્રજાનો કવિ માને છે, સુખ તો મોહપ્રમાદ વધારનારું છે, વિપત્તિનાં વાદળને તૂટી પડવા નહોતરે છે, અંતરની વિભૂતિઓ-ઉન્હાળામાં આંખા મોરે તેમ-વિપત્તિની ઝાળમાં જ ફેળે છે, એમ જીવની આસનાવાસના કરતાં કરતાં ને એ એક દીનના રાજહંસનું સ્મરણ સ્મરતાં સ્મરતાં બીજો ભાગ સમાપ્ત થાય છે.

પ્રકાશ નામના ત્રીજા ભાગમાં ધીરે ધીરે રાત્રિ મટી દિવસનાં કિરણો જામતાં જાય છે. શાંકર સિદ્ધાન્તના કેવલા દ્વૈત વાદનું સાંપ્રદાયિક દર્શન આમાં હથે કે નહિ, પણ તે પ્રાચીન સત્યના ઉદ્ઘાટનમાં એ એક અવનવી તાજગી તો આમાં છે જ. વિરહમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન વેદાન્તશ્રદ્ધામાંથી ઉપાડી લઈ કવિતામાં નથી ગૂંથ્યું, પણ પ્રત્યેક મુમુક્ષુને ન્હાનામોટા અશ્રદ્ધાનાં ને સંશયોનાં વનોમાં થઈને છીધેલા પ્રયાણને અન્તે અનુભવ ને વિચારનું મન્યનનવનીત મળે છે, તે આ વિરહમાં છે; ને તેથી જ પુરાણો છતાં આમાંનાં સત્યોનાં અમૃતગિન્દુ તાઝા જ તાઝા નવ જ નવ વરસતાં હાગે છે. કર્મલોગ લોગવવાના છે, મન જાગે, એમ સ્કંમજાવતાં એ જટીલ યોગમાં તે ગળતું નથી. પિશાચોને રૂખસત દેવા મથે છે, ને પ્રવૃત્તિની પાઠશાળામાં સત્શાસ્ત્ર નથી જડતાં. એ ઉપાધિરૂપ પ્રવૃત્તિનો પરાજય કરવાનો વિધિ

શોધતાં કાંઇક જડે છે. પ્રવૃત્તિના ત્યાગીને જ દેવનાં દર્શન થાય, તે જ આત્મદર્શી છે, તે જ ચરા સાધુ છે એમ સંભજાય છે. પણ હજી ચુરનો પ્રેમખંભે કવિને ઘરાબર પાગ્યો નથી, માલિકજામનો નિશો હજી પૂરો ચડયો નથી, ને બ્રહ્મસાગરની ઉમિંચોમાં ડોલાતું નથી. ધૂમ્મસ ઉઘડયા પછી સૂર્યકિરણ સ્પષ્ટ થાય તેમ મનની અમૂલ્યો વિખરાતાં માર્ગનો પટ કંઈક પ્રગટ થાય છે, દર્શનના અધિકારીનાં લક્ષણની ઝાંખી ખૂલે છે, ને બ્રહ્મ તથા બ્રહ્મના બ્રહ્માનાની પતમાં વિશ્વાસ વિરામે છે, ને કવિ શ્રદ્ધાથી પોકારે છે કે

અલખના તારામાં તારો મિલાવી તાહરા તું દે.

જન્મમૃત્યુ તો નવાંબૂનાં પાદકાં જેવાં છે, ને મૃત્યુ તો માત્ર ચમારપણાનું વિનાશક છે. જીવાત્માની યાત્રા અને તહેલો કરેલાં અનેક જન્માન્તરનાં તીર્થનું અફૂલત વર્ણન કરી કવિ કહે છે કે એ સહુ છતાં કેસરીને બન્ધન છે જ નહિ, સાધુ તો જીવનમુક્ત જ છે, ને નિજ દેશમાં જ જશે. એને અર્થે સોહમ સાધો; અન્તરની અનહદ સમૃદ્ધિ બહોરો, બ્રહ્માંડલીલા તો કદિપત છે. સર્વ વિશ્વો ને વિશ્વોના એક એક જ જ્યોતિનાં અજવાળિયાં છે. હવે કવિ ખરેખર સાવધાન ને સચેતન થાય છે. એ પ્રાણી સ્થિતિનું દર્શન થતાં લાવણીના મરદાની પદ ગાવા માંડે છે, ને મદમસ્ત ફકીર અલખ નિરંજનના બૂના અખાડાની ધુનમાં એકધુન થાય છે. પછી જ્ઞાનસ્મૃતિ લાધતાં સાધુ દિલમાં દીપક કરતો જાણે છે, અને અનન્તતાના અંશ અનન્તતામાં ભેળવી, વિરલા કેા માણે એ વિધે, મસ્ત કવિ પોતે અખંડ પ્રકા-

જ છે, અને તેની વાણીતાણીની જૂંથણી સુઘટ્ટ ને પોતદાર છતાં ખડખડી છે. વિલાવરીસ્વમ્, સ્વરૂપપુષ્પાંજલિ, કે કલાપીના વિરહમાંની છન્દમાલા નરસિંહમીરાંથી માંડીને હલપતનર્મદ સૂધીના કેાઈ પણ કવિવરની છન્દસામગ્રીથી પ્રધાનપણે અનેાખી જ છે. ઘણાં ભજનો, કેટલીક ગઝલો, ઘોડાક સોરઠા, ને જૂજ વૃત્તોમા આ વિરહની રચના છે. વૃત્તોની અછતનો અર્થ એવો હશે ખરો કે કવિને કે કવિની આમાંની કવિતાને પિંગળની સુનિત્યદ્દ ગણ્યમદ્દતાની નિયમિતતા ફચિકર નથી ? સોરઠાને સૌરાષ્ટ્રમા ફૂડા કહે છે, અને કર્ણુરસની જમાવટની તે સચોટ સામગ્રી છે, એમ હલપતનર્મ પણ ફારબસવિરહમા સિદ્ધ કયું છે. તીખાં શ-

રસમસ્તીની જાગૃતિ, આનન્દની પરમ પ્રતીતિ, અભયમંડપમાં રમતા અમરાધુરના વાસીના રાસ, પરબ્રહ્મની સર્વવ્યાપી ને સર્વજ્વલન્ત જ્યોતિમા દિલભરનાં દર્શન, બ્રહ્મના વિરાટદેહનાં અંગેઅંગમાં એ મુહૂર્તદેવની સાક્ષી, અને એ દિવ્ય લોચનિયાં ઉંચે ચ્હડતા ચ્હડતા, મન્દિરના શિખર ઉપરના દ્વજપટમાંની મૂર્તિની પેઠે, એ ઉંચા ઉંચા આલમા પણ નકલકે-મિત્રની નિષ્કલક મૂર્તિના દર્શન વાચનાર ! કવિતા કે તત્ત્વજ્ઞાનને આથી ઉંચે કેટલેક ઉડતાં જોયાં છે ? સત્યદાયનાં સત્યો કરતા માનવહૃદયમાથી, પ્રેરણાની પેઠે, ઉછળતી સત્યધારાઓ ઝોર છે. કવિના આત્મામાથી જે તેજસ્વિતારા આ વિરહમા ઉડ્યા છે તેના જ પ્રતાપે આ વિરહ હુનિયાના સાહિત્યમા એ ઉંચ સ્થાન લોગવશે. રૂઢન છે, પણ એ રૂઢને બ્રહ્માડના પડદા ફાડવા મથન કીધું છે, ને બ્રહ્મદર્શનની અદ્ભુત ઝાંખી કીધી છે. મનુષ્યાત્મા એટલે ઉંચે ઉડતો થાય તો એ ઝોછી અવધિ નથી.

૭, ગુજરાતી વિરહો

ગુજરાતી ભાષાના રસિકોમાં ફારબસવિરહ મર્વશાત છે, પણ ગોવર્ધનભાઈની રનેહમુદ્રા એ વિરહ છે એ વાતો ઘણાને નવી જેવી લાગશે. રનેહમુદ્રાનું મૂળ સ્વરૂપ સંસ્કૃતમાં આદરાએલી રૂરુદિષા, અને તેમાંના કેટલાક ભાગનું ભાષ્યસ્વરૂપ તે, સરસ્વતીચન્દ્ર જે કે સરસ્વતીચન્દ્રમાંનાં પાત્રોની પેઠે રનેહમુદ્રામાંનાં એ પાત્રોની ઐતિહાસિકતાની રેખાઓ સ્પષ્ટ નથી, છતાંએટલું તો નિર્વિવાદિત છે કે મૃત્યુર્ત

શની લોભમાં અખંડ સુરસત્સંગ માણતા થાય છે.

પણ એ સહુથી અળગો ચોથો ભાગ, આનન્દ, આ વિરહમન્દિરનું શિખર ને ધ્વજ છે. અલખઉપાસીને પ્રેમને! અજર ખ્યાલો પીવાના આમંત્રણથી તેનું પગરણ મંડાય છે. પછી રટનની સમાધિમાં વિત્રીન થઈ, ઉપાધિની ખાખ ઉડાવી દઈ, પરમ પદની પ્રાપ્તિ અને ખુદાઈ જામ પીવાની મજા ઠવિ ગાય છે. અવધૂત પોતાની શહેનશાહીનું સૂચન સૂચવી રસમસ્તીમાં મશગૂલ વહે છે. તે પછી એક ખંડ-પોડશીમ. પરમ મેઘવૃષ્ટિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. સહુ સુર નાચકને વાંચતા સ્પષ્ટ જ થાય છે કે મેઘનું તો માત્ર રૂપક છે, અને સૂચન કાંઈક અનેક જ છે. છન્વીશમા ખંડમાં ઠવિ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે

પ્રહ્લ વરસ્યો પ્રહ્લાંક, વિશ્વને તૃપ્તિ થઈ અંગાંગ;
ત્રિભુ આત્મતૃપ્ત ઉભા અંહી;

બહાલિડા રે ! શું. સ્હમળપું ?

એ પ્રહ્લવૃષ્ટિ પછી સૃષ્ટિ શાન્તિખોળે સુપુષ્ટ થાય છે, અને ધીરે ધીરે અનેકરૂપલીલા દાખવતો ચંદ્રરાજ આકાશમાં ઉગે છે. ઠવિનું કહેવું એવું છે કે એ અનેકલીલાસ્વરૂપી ચન્દ્રદર્શનનાં વર્ણનોમાં હૃષિકેશના કેટલાક મહાત્માઓનાં. વર્ણન પોતે ચોજેલાં છે, અને એમ કર્યું હોય તો એ યથાર્થ જ છે. પ્રહ્લવૃષ્ટિ પછી અમૃતકુંભવન્તા શીતાંશુ યોગીરાજેની સુકાદશાનાં દર્શન સુલભ અને સુગમ જ થાય. અન્તે ‘પ્રહ્લ-રસલીલો ચન્દ્ર ઉગન્તાં’ ઠવિને અદ્ભુત દર્શન થાય છે.

રસમસ્તીની બાગૃતિ, આનન્દની પરમ પ્રતીતિ, અભયમંડપમાં રમતા અમરાધુરના વાસીના રાસ, પરબ્રહ્મની સર્વવ્યાપી ને સર્વજ્વલન્ત જ્યોતિમા દિલભરનાં દર્શન, બ્રહ્મના વિરાટદેહનાં અંગેઅંગમા એ સુહૃદ્દેવની સાક્ષી, અને એ દિવ્ય લોચનિયા ઉંચે ચ્હડતાં ચ્હડતા, મન્દિરના શિખર ઉપરના દ્વજપટમાંની મૂર્તિની પેઠે, એ ઉચા ઉંચા આભમા પણ નકલંક-મિત્રની નિષ્કલંક મૂર્તિના દર્શન વાંચનાર ! કવિતા કે તત્ત્વજ્ઞાનને આથી ઉંચે કેટલેક ઉડતાં જોયા છે ? સંપ્રદાયનાં સત્યો કરતા માનવહૃદયમાથી, પ્રેરણાની પેઠે, ઉછળતી સત્યધારાઓ ઓર છે. કવિના આત્મામાથી જે તેજકુવારા આ વિરહમા ઉડ્યા છે તેના જ પ્રતાપે આ વિરહ દુનિયાના સાહિત્યમા એ ઉંચ સ્થાન લોગવશે રૂઢન છે, પણ એ રૂઢને બ્રહ્માડના પઠકા ફાડવા મથન કીધું છે, ને બ્રહ્મદર્શનની અદ્ભુત ગાંધી કીધી છે. મનુષ્યાત્મા એટલે ઉંચે ઉડતો થાય તો એ ઓછી અવધિ નથી.

૭, ગુજરાતી વિરહો .

ગુજરાતી ભાષાના રસિકોમાં કારખસવિરહ સર્વજ્ઞાત છે પણ ગોવર્ધનભાઈની રનેહમુદ્રા એ વિરહ છે એ વાત ઘણાને નવી જેવી લાગશે. રનેહમુદ્રાનું મૂળ સ્વરૂપ સંસ્કૃતમા આદરાએલી રૂરુદિયા, અને તેમાના કેટલાક ભાગનું ભાષ્યસ્વરૂપ તે સરસ્વતીચન્દ્ર જો કે સરસ્વતીચન્દ્રમાનાં પાત્રોની પેઠે રનેહમુદ્રામાનાં એ પાત્રોની ઐતિહાસિકતાની દેખાઓ સ્પષ્ટ નથી, છતાંએટલું તો નિર્વિવાદિત છે કે મૃત્યુનું

ખાણુ વાગ્યે જ સ્નેહમુદ્રાની કાવ્યગંગા કવિહૃદયમાથી પ્રગટી નીકળેલી છે. એ બે શુર્જર વિરહ અને આ કલાપીના વિરહને કેટલુક સામ્ય ને કેટલીક ભિન્નતા યે છે. હલપતરામ અને મસ્ત કવિના નાયક લોકમાન્ય છે. હલપતરામ તેમ જ ગોવર્ધનરામ બન્નેમાં સ્નેહીના મૃત્યુપ્રસંગમાથી સંસારશાસ્ત્ર તારવવાની, લોકહિત અને લોકસેવાનાં નવનીત ઉતારવાની પ્રધાનતા છે, જો કે સ્નેહમુદ્રામાં તત્ત્વજ્ઞાનની ધૃત્યવણુભરી ભૂલભૂલામણી યે થોડી નથી. ત્રિભુવન કવિનો પ્રયત્ન બ્રહ્મના ભેદ ઉકેલવાનો છે, સંસાર તો તેમને મતે મૃગવારિની વાડી છે. હલપતરામે તેમ જ ત્રિભુવન કવિએ જે કષ્ટ રસની હૃદયવેધી જમાવટ કરી છે તેના પડઘા શુર્જરાતણરમાં પડ્યા છે ને પડશે; પણ તે કષ્ટણુરસ સ્નેહમુદ્રામાં નથી. ક્ષરણસવિરહ, એકાનેની પેઠે, પ્રેરણા જ છે, બીજ છે, સ્વભાવજન્ય શોકોદ્ગાર જ છે, ક્ષયકૃદ્યુ વૃક્ષ નથી, તત્ત્વચિન્તાનનાં જલસીંચનથી ઉછેરવામાં આવેલું નથી. સ્નેહમુદ્રા અને કલાપીનો વિરહ ઉભય પ્રકૃત્ત્વ વૃક્ષરાજ છે, અને વિવેકબુદ્ધિના પાણી પાત્ર તહેમને કોળાવેલાં છે. પૂર્વપશ્ચિમનાં ફિરણો ગૂંથાય છે—ઘસાય છે તે વર્તમાન યુગમાં ક્ષરણસવિરહ ઉભય પક્ષે વાંચી વિચારી સ્હમજવા જેવો છે, દેશહિતનાં સેવાકટ્યાણના ચક્ષુના યાત્રિકે સ્નેહમુદ્રામાંના આશઅભિલાષ ઊંડા અન્તરમાં આવોયવા જેવાં છે, ને સંસારની ઠાંચળી ઉતારી એક બ્રહ્મન્યોત નિરખવા મથતા યોગમાર્ગી અદ્વૈતતીર્થના યાત્રાળુએ આ મસ્ત કવિવિરચિત વિરહ અભ્યાસ કરવા જેવો છે.

૮, ઈંગ્રેજી વિરહો

ઈંગ્રેજી ભાષામાંનાં પણ બે શશરવી કવિઓના બે વિરહ સુપ્રખ્યાત છે. ક્રીટ્સ કવિના મૃત્યુપ્રસંગે શેલી કવિએ લખેલો એકાદો, અને ઈતિહાસકાર હેલામના પુત્ર આરથરના દેહઅવસાન પછી રાજકવિ ટેનિસનનો લખેલો ઇન મેમોરિયમ; એ બંને ઈંગ્રેજી ભાષામાં ઉત્તમ કાવ્યો છે, અને ઉભયના આ વિરહ સાથે સામ્ય તેમ જ સિન્નતા છે. એકાદો તેમ જ કલાપીનો વિરહ ઉભય કાવ્યોના નાયક ને લેખક કીર્તિવન્તા કવિઓ છે. એકાદોનેમાનો ઠરૂણુ રસ કારણમ્વિરહ સમો જાંડો ભરપૂર ને લોકપ્રતિધ્વનિત છે, અને ઇન મેમોરિયમમાંનો, સ્નેહસુદ્રામાંનાની પેઠે, તત્વજ્ઞાનના થર નીચે દબાઈ ગયેલો છે આ વિરહમાંનાં રસનાં ભાવનાં અને કલ્પનાનાં ઉડડયન એકાદોનેમાના જેવાં છે, પણ તવચિન્તનની પ્રણાલિકા ઇન મેમોરિયમના જેવી છે. શૈલીમાં સમાનતા છતાં ટેનિસનની ફિલસુફી Christ to be-આગામી ખ્રીસ્તમાં શ્રદ્ધાવન્તી ખ્રીસ્તી ધર્મની છે, અને ત્રિભુવન કવિનું તત્વજ્ઞાન કેવલાદ્વૈતના શાંકરવાદનું છે. કવિઓનાં કાવ્યોનાં જીવન હિમનાં સાંપ્રદાયિક તત્વજ્ઞાન નથી, પણ હિમનામાંની બ્રહ્મવર્થસ્થિતી કવિતા છે, અને તેથી જ આમ તત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયલેહ છતાં ટેનિસન તેમ જ મસ્ત કવિ ઉભયના કાવ્યો ચિરંજીવ છે. ઉભય કવિઓની કવિતા વિચારતાં ચે ઇન મેમોરિયમમાંની ટેનિસનની સૂક્ષ્મ કલા મસ્ત કવિના આ વિરહમાં નથી, તેમ જ આ વિરહમાં 'અમરાપુરના વાસી'ના જે 'રાસા હઠ બેહદના' છે તે ટેનિસનના ઇન મેમોરિયમમાં

નથી. શેલીના અને મસ્ત કવિના વિરહ, કૌયલ કૌયલને કાળે ટહુકે એમ, કવિના કવિને માટેના ટહુકાર છે, પણ એકોનેના સુર ઝીણા છે, ને કલાપીના વિરહના સુર ખુલ્લું છે. પદાર્થશાસ્ત્રની સમકાલીન પ્રગતિમાં ટેનિસન રસ લેતા તે રસ ત્રિભુવન કવિને નથી, પણ વિશ્વવ્યાપીને વિશ્વપર અનન્તતાનાં ચિરંજીવ સત્યોના મહાસાગરમાં જે ડૂબકી ત્રિભુવન કવિ મારવા મથે છે એવી નિર્ઘંધ ને નિરવધિ યોગીની સાહસિકતા ટેનિસનમાં નથી હૃદયમાંથી નિર્ઝસ્તું એકોને મધુર ઝરણુ છે; વનઉપવનના તીર્થઘાટ આગળ થઈ વહેતો ધન મેમોરિયમ મહાનદ છે, અને કલાપીનો વિરહ ઉછળતો ધૂધવતો મહામસ્તાની મહાસાગર છે.

ત્રણ ગુજરાતી અને બે ઈંગ્રેજ વિરહોની સરખામણી બહુ બોધક આનન્દદાતા અને અણલીલાં અનેક જ્ઞાનરસ્મિ પાડનાર નીવડે, પણ અહીં એને માટે કાળ કે સ્થાન નથી. છતાં અભ્યાસેશ્વર્યોને એક સૂચન કર્યા વિના નથી રહેવાતું કે એ વિરહપંચાયતનની પૂર્ણાવૃત્તિમાં પાચે કવિવરોએ નિજનિજના કાવ્યના સારરૂપ જે જે દર્શન વર્ણવ્યાં છે તે દર્શનોનું જ પૃથક્કરણ ને સરખામણી કર્યે કંઈ કંઈ અજવાળાં ઉઘડશે

૯, આ વિરહમાંના ઢાળ

મસ્ત કવિનું વ્યક્તિત્વ કાવ્યના રસભાવકેહપનાવિચારના પ્રવાહમાં જેટલું પ્રગટે છે એટલું જ તહેમની છન્દરચનામાં એ સુસ્પષ્ટ છે. કવિના છન્દપ્રબન્ધનો વણાટ દેશ-

જ છે, અને ત્હેની વાણીતાણીની મૂંઝણી સુઘટ ને પોતદાર
છતાં ખડખડી છે. વિશાવરીસ્વમ, સ્વરૂપમુખ્યાંજલિ, 'કે
કલાપીના ચિરહમાંની છન્દમાલા નરસિંહમીરાંથી માંડીને
હલપતનમ્હ સૂધીના કોઈ પણ કવિવરની છન્દસામગ્રીથી
પ્રધાનપણે અનેખી જ છે. ઘણાં ભજનો, કેટલીક ગઝલો,
થોડાક સોરઠા, ને જૂજ વૃત્તોમાં આ ચિરહની રચના છે.
વૃત્તોની અછતનો અર્થ એવો હશે ખરો કે કવિને કે કવિની
આમાંની કવિતાને પિંગળની સુનિત્યદ્ધ ગણ્યમદ્ધતાની નિય-
મિતતા ક્યારે નથી? સોરઠાને સૌરાષ્ટ્રમાં ફેલા કહે છે,
અને કર્ણવરસની જમાવટની તે સચોટ સામગ્રી છે, એમ
હલપતરામે પણ કારબખવિરહમાં ત્રિદ્ધ કયું છે. તીખાં શ-
બ્દબાણુ જેવાં તે મર્મવેધી છે, અને સૂત્રાત્મકતાના તેમ
જ વગ્ધવેધકતાના અર્ક ત્હેના કૃષ્ણને ચ્હડાવેલા હોય છે.
મસ્ત કવિની મસ્તી અને ઉછળાટ ઝીઝી પ્રમદાવવા માટે
ગઝલો અનુત્તમ સાધન છે. ફારસી કવિઓએ અને ત્હેમના
શુજર અનુયાયીઓએ જે વેગ ધૂધવાટ ને તરંગમયતાનાં
પ્રચંડ તોફાન ગઝલોમાં ભર્યાં છે તે ઠાવ્યરસના ભકતોને
તો સુવિદિત છે. હરિગીત છન્દની માત્રામેળના ગઝલના
એક રૂપાન્તરને મળતી છે, ને તેથી-આણ્યેઅત્રણ્યે-તે છ-
ન્દની પસંદગી થઈ હશે. કવિ કહે છે કે ત્હેમની મિત્રમં-
ડળી આ ચિરહમાંની ગઝલો બિહાગ અને સ્ત્રીમપલાશીના
પ્રલંબ સુરમાં બહુ હૃદયંગમતાથી ગાય છે. પણ આ કાવ્યમાની
છન્દરચનાનું વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ તો ત્હેમાંનાં ભજનસમુચ્ચયમાં
જ છે. એ સંપ્રદાયચૈત્રીનું પ્રગટીકરણ અન્ય એક પ્રસંગે કરેલું

છે, ને તહેમાથી કેટલોક ભાગ અહીં ઉતારવાથી સવિશેષ સ્પષ્ટતા આવશે.

“ આ ગ્રંથમાંના ભજનોનો રંગ ખીજાં ભક્તિરસનાં ભજનોથી અનોખી જાતનો જ જણાયો. આ દેશના કે પરદેશના ભજનિકોનાં ભજનથી આ પ્રથા જૂદી જ છે. નરસિંહમીરાનાં ભજનોને શુકવંશી સંપ્રદાય છે, અને હથા-રામનો વલ્લભવંશી છે, પણ આ સંપ્રદાયમાંનાં કીર્તનોની પરંપરા તો ગોરખવંશી સંપ્રદાયના જેવી છે. જો કે છવ્વે સાહેબ અને મેનાર સાહેબનાં અને ખીજાં કેટલાક પદો નરસિંહમીરાનાં પદોની જાતનાં છે, છતાં જેમા તહેમનું પોતાપણું ઉભરાય છે તે પદો તો નિરાળી જ રીતનાં છે. આ અળખૂતોની વાણી અને વિચારનો મરદાની મરોડ આર જ છે. એમની પરિભાષા યોગની છે, એમની કહેણી શૂરવીરની છે. એ સંપ્રદાયનાં ભજન ‘ શબ્દ ’ કહેવાય છે, અને સૂત્રોના જેવા તહેમના સચોટ શબ્દવેધી પ્રયોગો છે. ઘણે ભાગે તેઓ પોતાના જ અનુભવ ગાય છે. ‘ પ્રેમે વીધાણુ મારા પ્રાણ રે, સદ્ગુણે અમને મારેલ શબ્દોનાં બાણ. ’ એમનાં ભજન તો ‘ શબ્દોનાં બાણ ’ છે, અને સાબળનારનાં પ્રાણ તે પ્રેમથી વીધે છે. એવા પ્રેમે વીધાઈ તેઓ હરિનાં દર્શને સંચરે છે. ‘ જ્ઞાનગરીખી, ’ ભક્તિ, ભજન, કીર્તન, વૈરાગ્ય એ એમનાં સાધન છે. જ્યતપ એમને ગોણુ છે, યોગ જ એમને પ્રધાન છે. એ સાધનો વડે ‘ જ્યાં પરમ ધામ પરમેશા, કેઈ ચલો હમારે દેશા. ’ એ દેશમાં તેઓ વિથરી અલખ નિરંજનનાં દર્શન લહે છે. આ અળખૂત

યોગીઓને તો એ પરમ દર્શન મોક્ષથી એ વિશેષ છે
 ‘સદ્ગુરુ નિરવાણી, નિરવાણી, બૃહદા મુક્તિ ભરે છે પાણી’
 એ દર્શનની વેળાએ આત્માપરમાત્માની જે લગની લાગે
 છે, એકદ્રષ્ટિ થાય છે, તે યોગ અને એ યોગની એક
 દ્રષ્ટિ દીર્ઘ કાળ ટકે તહેજુ નામ સમાધિ એ યોગ અને
 એ સમાધિના આ ભક્તજનો પોતાના ભજનોમા વર્ણન
 વર્ણવે છે તે યોગદશામા નિરખેલ ઝળહળ ન્યોત અને તે
 સમાધિદશામા સુષોલ અનહદ નાદના અનુભવ તેઓ લોકને
 જણાવવા મથે છે એ અલોકિક અનુભવને લૌકિક વાણીમા
 ઉતારવા મથતા એમની વાણી ફૂટે રહે છે, અને ભાવે
 કેટલીક વાર અદ્ધર અટકે છે અખો જેને જાવનપર ત્રેપ-
 નમે કહે છે, તહેને જાવનમા ઉતારવો અઘરો છે, એ
 વાતની પ્રતીતિ આ ભક્તોનાં ભજનોમા પણ છે એ પરમ
 દર્શન અને પરમાત્મયોગ થતા પરમ અર્થ એમને પ્રાપ્ત
 થાય છે ‘આનન્દકો ઘડ પાયો, અખ મે આનન્દકો ઘર
 પાયો’ અને વાણી પણ મૂક થતી લાગે છે ‘કયા બોલે?
 અખ કયા બોલે? મન મગન લયા, અખ કયા બોલે?’ એ
 સમાધિદશામા સુષોલા અનહદ નાદના એમના અનુભવવર્ણનો
 એ કવિત્વમય છે ‘બૂબોને ગગના હેરી, ત્યા બંસરી
 બાજે ઘેરી.’ ‘દેખંદા કોઈ આ દિલ માય, ઝણુ ઝણુ
 ઝણુ ઝાલરી વાગે’ ‘ગગનમંડળમાં ગડ ગડ અનહદ
 વાગે રે છ’ ‘અખધૂ! રણ રણ રણ વાગે રે, ગગનમ-
 ઠળ ઘર માય રે છ’ ‘વાહ વાહ! મેરા દિલ મગન
 લયા ગગનાચન્દ સુનકે.’ અનહદ નાદનો પોતાનો અનુભવ
 એ અખધૂતોએ એમ ગાયો છે ‘અધર તખત ઉપર જે

કુદારા હોઈ રહ્યા, કર બીન વાળ વાળે રે,
ધરીને તમે સાલળો, ધૂન ગગનમા ગાળે રે લવણ-
રતમુરતની સાધના પ્રેમી જન કોઈ પાવે રે,
અધારે ટળે એની આખનુ, નૂર નજરે આવે રે, લવણ.
સ દેશે સતલોકનો, ભીમ સાહેબે લેજ્યો રે,
પત્ર લખ્યો શુરેએ પ્રેમનો, લવણ ! લગનેથી લેને રે, લવણ "

યોગવેદાન્તભજનભંડારની મહારી પ્રસ્તાવનામાંથી,

આ વિરહમાની વાણી અને છન્દરચના એ જોમવન્તા
મપ્રદાયની જ્વલન્તા પદ્ધત્યનુસાર છે. મસ્ત કવિનો કઠ્ઠણા-
રસ મરદાની છે, વૈરાગ્યની ચોટ પણ જાંડી ઉરવેધણ છે,
પ્રકાશનો પ્રચંડ જ્યોતિ પણ ઝળહળ ઝળહળ ઝળહળે છે,
અને આનન્દનો દેશ જ્યાં ઉઘડે છે ત્યાં પણ રસમસ્તીનો
ઉત્સાહ ને ઉલ્લાસ અજબ છે. એ શાન્તદર્શી જલમા ચે
અન્તર્વાસી જિડી ધ્રુમાધ્રુમ છે.

૧૦, આ વિરહમાંની ફિલસુફી

આ વિરહમાના તત્ત્વચિંતનના મુખ્ય લક્ષણ એ છે,
૧ તે ફિલસુફી વેદાન્તશ્રન્ધોના અભ્યાસજન્ય નથી, પણ
અન્તરના અનુભવજન્ય છે, ૨. તે ફિલસુફીનો કવિની કવિતા
માથે ગગાયમુના સમો ઓતપ્રોત સંગમ થયેલો છે. છતાં
કોઈ પણ પટના ફેરેરી તાણા ને સોનેરી વાણા ઉભય સિદ્ધ
સિદ્ધ પારખી શકાય, તેમ કવિની કવિતા ને ફિલસુફીનાં
ચે નિરનિરાળાં દર્શન કરી શકાય. હિમાલય એકલશૃંગી
નથી, તેમ હિન્દમાંની ફિલસુફી પણ અનેક શિખરવન્તી

છે. ૫૬ દર્શનકાર, ચાર ભાષ્યકાર, અનેક સંપ્રદાયપ્રવર્તકોઃ એ સહુના પ્રવાહ, એક બ્રહ્મસાગર ભણી વહતા અનેક નદ સમા, એકલક્ય ને એકદષ્ટ છતાં, જૂજવા છે. એ સર્વમાંથી મસ્ત કવિ શાંકર મતના કેવલાદ્વૈત સંપ્રદાયના અનુયાયી ગણાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપના વિષયમાં કવિ Transcendental-બ્રહ્માંડઅવશેષ બ્રહ્મવાદી છે.

જગી રહી એ જ્યોત હુંમાં તુંમાં આભમાં;
પૃથ્વીમાં જ્યોતપ્રોત, બ્રહ્માંડ પાર, બેહદ બધે.

બ્રહ્માંડઅવશેષ બ્રહ્મ, કવિને મતે, માત્ર ‘દર્શાંગુલ’ જ નથી, પણ ‘બેહદ’ છે. સુષ્ટિના અસ્તિત્વની બાબતમાં કવિ અજાતવાદી છે. જગત અસત્ય છે, લેમને મતે, માત્ર કદપના જ છે, વન્ધ્યાપુત્રનો વિસ્તાર છે. ‘એ દશ્ય લેહારી દષ્ટિનું નથી માન્ય થયું સાચાં વિશે.’ છતાં જીવાત્માના પુનર્જન્મ ને જન્માન્તરની યાત્રાઓ વિશેના કવિના સિદ્ધાન્તો પ્રકાશ ભાગના ૨૭ મા ખંડમાં ઉચ્ચ રસિકતાવાળા કવિત્વથી વર્ણવાયેલા છે. એ યાત્રાને અંતે, મુક્ત અવસ્થામાં, આત્માપરમાત્માનું કવિ અદ્વૈત માને છે. પરમાર્થ અને સ્વાર્પણની ભાવનાઓ યે આ વિરહમાં છે, છતાં To live in God-બ્રહ્મજ્યોતિમાં જીવન એ ભાવ ઉપર નેટલો ભાર મૂકાયો છે, તેટલો To live for God-બ્રહ્મપરાયણ જીવન ઉપર મૂકાયો નથી. ઉપરાંત

સુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી, લહી મનથી પૂરું, કિસ્મત !
કવિતા આ બકાવાનું કર્યું લેં દૈત કાં ? કિસ્મત !

દેવતાદેવ વાદના આપણા સમર્થ ઉદ્બોધકને જે એ ઝીણી ને રસિક દેવશંકા હયાઈ હતી એવી એ કાંઈ દેવ-શંકા કવિને પડી લાગતી નથી. સકલ ને સમગ્ર ચિન્તન-વ્યાપારના સનાતન આધારરૂપ, કવિને મતે, અદેવ એ એક જ સ્થંભ છે.

૧૧, આ વિરહમાંની ખામીઓ

આવા રસભરપૂરને મનોવેધી કાવ્યમાં એ ખામીઓ નથી એમ નથી. અમૃતસ્રોતરવી ચન્દ્રસજ્જમાં એ લાંછન છે; નકલ'ક નામ એક પરબ્રહ્મનું. સહુ કલાવિધાયકના કલા-વિધાનમાં મુખ્ય એ વાનો જોવાની હોય છે: ૧. સમગ્ર ચિત્રની ભાવના: ૨. એ ભાવના પ્રત્યક્ષ કરવાની આલેખન-કલા. કેટલાક કલાવિધાયકોની કલ્પનાકલા, હાથીની સૂંઠની પેઠે, સોયથી માંડી તફવર સૂધી 'હાનું મોટું' સર્વધારક હોય છે; ને બીજા કેટલાએકની એ કાવ્યશક્તિ, આમતાંની પેઠે, આકાશઉદરમાં જ રમનારી હોય છે. ત્રિભુવન કવિની કાવ્યપ્રતિભા બીજા પ્રકારની છે. ભાવનાની વિશાળતા છે, કલ્પનાનાં પૂર ને વેગ ઉભય મોટા છે, છતાં ઈર્ષિજ કવિ ટેનિસનની કલામાં જે જડિયાની ઝીણવટ છે, પ્રત્યેક ચર-જુમાના શબ્દમણિને પહેલ પાડવાનો-ઓપ આપવાનો જે કાવ્યવિવેક છે, તે ત્રિભુવન કવિમાં નથી. એમની કવિત-વિદ્યુતના ચમકારને બ્રહ્માડ આરપાર વીંધી માપવા મથવું, કે નિરવધિ બ્રહ્મોદધિમાં અંપલાવવું, સુગમ ને પરિચિત છે; પણ તે પ્રયતાત્મન નથી થઈ, ને તેથી જગત્ભવનોમાં હતરી જનવાસના ખંડખંડને નથી અજવાળતી. મહાકાશ-

માં વિચરતી તે મહાશક્તિ અણુઆકાશમાં ઉતરવાની ના પાડી દૂર જ ઉભી રહે છે. મહાકાવ્યની વિસટભાવના મરત કવિની મરત પ્રતિભાને અગમ્ય નથી; પણ શબ્દશબ્દને, મોતીના દાણાની પેઠે, ઉજ્જવળ કરી કાવ્યપંક્તિઓમાં પરી-વવાની, અર્થેઅર્થના અણુપરમાણુમાંનાં અન્તર્વાસી તેજ પ્રગટાવવાની કલાસૂક્ષ્મતા ત્રિભુવન કવિમાં નથી. આ કાર-ણથી કવિ પોતાના કવિત્વના તપોબળથી જે રસભવન સ-રજે છે તે સર્વાંગસુંદર રાજમહેલ જેવું નથી, પણ પ્રમુ-ખઅંગસુંદર ને ભવ્યદર્શન પર્વતશૃંગ જેવું છે. ત્રિભુવન કવિ સ્થપતિ છે, પણ શીલ્પી નથી; ને તેથી તેજસ્વી આરસની છતાં ચે, એમની શબ્દશિલાઓ ખડખડી રહે છે, અને કાવ્યના ચોક, પ્રભાવન્તા ને મનોહર છતાં ચે, કેટલેક સ્થળે ખૂંચે છે. કવિની છન્દરચના પણ આવા જ પ્રકારની ખડખડી છે. કવિતા તો કવિના ભુવનપ્રકાશનું પરાવર્તન છે, અને અહીં પણ કવિની પ્રકૃતિ જ પ્રગટી વિકાસ પામેલી છે. મૂળ સ્વભાવે મહામૂલ હીરલો છતાં સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારના પાસા કવિને જ પડેલા નથી, ને એ અસંસ્કારિતા હોમની પ્રતાપવન્તી કવિતામાં પણ પ્રવર્તે છે. કવિમાં અને કવિની કવિતામાં કુદરત છે, પણ કલા નથી.

૧૨, ઉપસંહાર

ગયા શતકમાં દિશાકાલના અન્તર ઘટવાથી, ને ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા સાથેનો સંબંધ ઘટ્ટ થવા 'પછી આર્યોવત' સરોવર મટી ગયું છે, અને અનેક પ્રજાસરિતાથી

યોષાતો મનુષ્યજાતિનો જે મહાનદ અક્ષોદધિ બાણી વહે છે
 તે નદના મહાપ્રવાહમાં આર્યસંસારસરિતાનો યે સંગમ
 થયો છે. જગતના રંગ હિન્દને ચ્હડતા જાય છે, તે હિન્દનાં
 રંગછાંટણાં જગતને યે છંટાય છે હિન્દના સાધુઓ
 અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, હિન્દના રાજનીતિવેત્તાઓ અને પદાર્થ-
 વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, તેમ જ ચિત્રકારો અને કવિઓની પ્રતિ-
 ભાની પણ પરીક્ષા, હિન્દના હીરામોતીમાણેકનાં પાણીની
 પેઠે, જગતના ઝવેરીઓ સન્મુખ જ હવે થશે. મનુષ્યજા-
 તિના જીવનવ્યાપારની એકતાની અસર આપણા સંસારની
 સર્વ દક્ષાઓમાં દર્શાય છે, અને સાહિત્યપ્રદેશમાં યે એ
 લેવડદેવડ શરૂ થઈ ગઈ છે. સાધાન્તરેથી વિશ્વસાહિત્યની
 આયાત અને મૂળ ગ્રન્થોથી આપણી યત્કિંચિત આત્મસ-
 મૃદ્ધિની જગતના બાઝારમાં નિકાસ થવા માંડી છે. એ
 જગતપ્રવૃત્તિની ગતિમાં ગુજરાત પણ વહેવા માંડ્યું છે
 એની સાક્ષી-ભેદતી હશે તો-ફના ઘઉંના કાપડના ઝવેરા-
 તના ગુર્જર વ્યાપારીઓ પૂરશે. ગુજરાતને કઠિ મોતી પાકે
 ત્હેની જગતના ઝવેરીઓ આજ કીમત આંકે છે, તેમ આ
 વિરહનું યે માત્ર આપણે જ મૂલ મૂલવવાનું નથી. મહા-
 કાવ્યો કઈ નિત્ય નિત્ય નથી નીપજતાં, તેમ આ કાવ્યે
 કાંઈક દેવચોધડિયાની ગ્રેરણામાંથી જન્મેલું છે. સહુ સંપ્ર-
 દાયીઓની પેઠે વેદાન્ત સંપ્રદાયના સંપ્રદાયીઓ પણ એમ
 જ માને છે કે જગતનો આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર પોતાના સાંપ્ર-
 દાયિક તત્ત્વજ્ઞાનથી જ છે. સાંપ્રદાયિક મર્યાદાસત્યોની પેઠે
 એ મતમાં જે સત્યાસત્ય હો તે હો, પણ એટલું તો છે
 જ કે શંકર ભગવાનનાં પ્રાચીન સત્યોને ત્રિજુવન કવિએ

પોતાની તેજસ્વિની કવિતાના રસજ્યોતિથી ફરી જ્યોતિવન્તાં કીધાં છે. મસ્ત કવિની કવિતામાં જોમ છે, કદ્યનામાં વેમ છે, ભાવનાં પૂર વિશાળ ને ઉંડાં છે, રસનાં મસ્તી અને તોફાનની ધુમાધુમમાં એ પરમ શાન્તિની ઉત્કંઠા ને અભિ-
 લાપા છે. કોઈ કેસરીને હૈયામાં બાણ વાગે, ને પછી હૃદ-
 યશોહિતથી આંકડા આવેખતો વનમાં વિચરે, એમ કવિએ
 આ વિરહ હૃદયના રૂધિરને અક્ષરે આવેખેલો છે. આત્માને
 નિયોવી નિયોવી એ નિયોવણનાં અમૃતથી આ વિરહની
 અશોકવાટિકા કવિએ સીંચી સીંચી ઉછરેલી છે. કાળજના
 ઘા જેમને વાગ્યા છે, હૈયાનાં ઢંડં જેમણે દીઠાં છે, આત્મા-
 ની ઉદ્ધારક વેદનાઓ જેમણે અનુભવી છે, તે અનુભવરસના
 રસિકો તો આ વિરહની દાહમળામાં પરમાનન્દ જ
 માણ્યો, અને જેમ અગ્નિશિખા હવિષાત્ત દેવલોમમાં લઈ
 ભય તેમ, એ અગ્નિની શિખાઓ ઉપર ઉડતાં ઉડતાં એ,
 કવિની પેઠે, દેવભૂમિનાં દિવ્ય દર્શનની પરમ પ્રાપ્તિ સાધ્યો.
 ફિલસૂફી કવિતા કે ધર્મની સકળ પ્રવૃત્તિપરંપરાનું એ જ
 પરમ વિશ્રાન્તિભવન છે, ને સર્વ પ્રયતાત્મનું મુમુક્ષુઓને
 ત્હેની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થયો.

કવિ જુલાબી

કવિજન્મોત્સવ, શ્રી ઉદ્દીચ્ય આદર્શ મંડળ

સં. ૧૯૭૬, આસો વદી ૧૦, રવિવાર, અમદાવાદ

જતાં જુલાબી ગુજરાત ગ્રાંખી.

સાહિત્યરસિક પ્રદાસન્તાનો અને અમદાવાદીઓ !

ઠંડારેક ઠંડારેક અમદાવાદને સાહિત્યદેશ સાંભરી આવે જ ખરો. આજ આટઆટલે વર્ષે, અવસાનતિથિ પછી ૩૭ મી દીવાળીએ, કવિ જુલાબીને અમદાવાદ સંભારે છે એ જોઈને આનન્દ છું. અમદાવાદ પોતાનો ભૂતકાળ ને ભવિષ્યકાળ જરા વધારે ગ્રાંખતું થાય તો સારું. અમદાવાદે વિસારતું ઘટતું નથી કે વ્યાકરણમાં થે ત્રણ કાળ છે, ને મંસારમાં થે ત્રણ કાળ છે.

મહારા કરતાં આપણા સાહિત્યના અધિકા અધ્યાસી આજ પ્રમુખપદે હોત; પણ તે ળીમાર છે. પ્રભુ એમને આરોગ્ય ને દીર્ઘાયુષ્ય આપે. કેશવ હર્ષદ મુખ આજ કહી શકેત એ મહારે અશકય છે. સાહિત્યદેશે કેશવ મુખ આપણી રત્નખાણ છે.

આજના ભાષણકર્તાને ગદ્યારા ધન્યવાદ છે. એમના શબ્દો બોલે છે એથી એ ભાષણમા વધારે છે. ખંત અભ્યાસ સંશોધન વિચારણાવન્તું, લક્ષિતભાવભર્યું, સાક્ષર-શોભતું એમનું વ્યાખ્યાન છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ હંમણાં હંમણાં આછોતરો થાય છે. સરકારમા એણે હથે-પરદેશી છે. પણ સ્વદેશી અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાને નીકળેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એ ગુજરાતી સાહિત્યના નીરક્ષરો કુલપતિ કુલનાયક ને આચાર્યને સ્થાને છે ।

શા શાં સ્મરણો જગાડે છે આજનો સમારંભ । આજ દલપતશિખ્યનો સાહિત્યોત્સવ છે, પા પગલી ઠરી ઠરી કવિતાદેશે ગૂઢને પ્રથમ પગલીઓ ભરતાં શીખવનારનો આજ સ્મરણસમારંભ છે. દલપતશિખ્ય કવિ ખુલાખીએ કાવ્યકલાની ગૂઢને પ્રથમ પ્રેરણા પાઈ હતી. આજના સાહિત્યોત્સવમાં મહારે તો જમણી દહાણ છે.

ધરવી ૧૮૭૫ ની આસપાસ મુંબઈની શારદાપીઠનો પ્રથમ ફાલ ગુજરાતે ઉતર્યો; મણિલાલ નભૂભાઈ, છગનલાલ પંડ્યા, હરિ હર્ષદ ને કેશવ હર્ષદ દ્રુવ, ગોવર્ધનરામભાઈ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, મનઃસુખરામભાઈ ત્યહારે નડિયાદના સાહિત્યાચાર્યો હતા. અમદાવાદમાં મહી-પતરામ ને ભોળાનાથ હતા. સૌના ઉપર આભની પેઠે સાહિત્યતેજ ત્યહારે પાથરતા હતા દલપતરામ. એમનાં ખાલકોનાં ખાલકોના ખાલકો આજ ગણાવાયાં.

અમદાવાદના સાહિત્યઈતિહાસનું એક ન્હાનકડું પ્રકરણ આજ વંચાયુ. મહેં એ યથાવત પૂર્વે ન્હોતું સાંભળ્યું-

જો કે બાલ્યકાળમાં કંઈક કંઈક લઘુકાંસ સાંભળ્યા હતા ખરા.

કવિ જુલાખીને ને મહારે અનેક રીતનાં પૂર્વસંગ્રામે છે. કવિનો જન્મ અમદાવાદમાં સારંગપુરની તળિયાની પોળમાં મોસાળમાં થયો હતો. દલપતનિવાસ બન્ધાયો ને દલપતરામ દલપતનિવાસમાં રહેવાને ગયા તે પૂર્વે આઠેક વર્ષ એ પોળમાં રહેતા.

જુલાખી કવિનું કાવ્યકૌસ્તુભ ન્હાનપણમાં મહેં બહુ વાંચેલું; જુલાખી કવિના અનુકરણે ઇસ્વી ૧૮૬૨ ના વસન્તમાસોમાં મહેં પણ ચિત્રકાવ્યોથી કવિતા લખવા માંડેલી. કવિનાં એ ચિત્રકાવ્યો કાવ્યો છે; મહારાં એ ચિત્રકાવ્યોના લીંટા હતા.

મહારા પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયેલા ‘પત્રવાંચન’ નામના કાવ્યની પ્રેરણા જુલાખી કવિના એક શ્લોકે અર્પી હતી.

ખ્યારા તણો પત્ર પ્રદેશનો લઈ,
ચાંપી હૃદે, મન્દિરમાં લઈ જઈ,
ને બહાલ આણી પછિ જ્યાંહિ વાંચશે,
કેવા વિચારો કરવી પ્રિયા હશે ?

જુલાખી કવિના એ રસિક પ્રશ્નના ઉત્તરનું માનસચિત્ર આલેખવાને મહારા કાવ્યમાં મહારૂં ચતુર્કિંચિત કાવ્ય શું જન છે.

કવિ જુલાખીનાં નિકટનાં સગાંઓ મહારા વડિલ અને આળપણના મિત્રો હતા.

વળી ખુલાખી કવિ હલપતરામના શિષ્ય. હલપત-
રામની વિસ્તાર ત્હારે ગુજરાતભરમાં હતો. ગુજરાતી
સાહિત્યે નામ મૂકી ગયેલા ને ગુરુકીર્તિને વધારી ગયેલા
ત્રણ પ્રધાન શિષ્યવરો અત્હારે સાક્ષર છે; કવિ ખુલાખી,
અધિરાયજી, અને 'પ્રતાપ નાટક' વાળા કવિ ગણપતરામ.

ખુલાખી કવિના પ્રધાન જીવનપ્રસંગો મિતાક્ષરીમાં ને
સંક્ષેપે કહું છું. ખુલાખી કવિની આયુષ્યયાત્રા જ સંક્ષેપરૂપ હતી.

ઇસ્વી ૧૮૫૨ માં કવિનો જન્મ થયો હતો; ઇસ્વી
૧૮૮૬ માં કવિ દેવલોક પામ્યા. માત્ર ૩૪ વર્ષની એમની
જીવનલીલા હતી.

કવિના પિતા ચક્રભાઈ હવે લોખાનાયભાઈને ત્હાં
ગુમાસ્તી કરતા. પછી ત્હાં મ્હોટપણે કવિને કેટલોક સર્જ-
નસમાગમ થતો. પાંચેક વર્ષના જ મૂકીને પિતા વિદેહ થયા.
કવિ મોસાળની ગાદીએ બેઠા હતા, ને માતા ફકિમણીની
પાંખમાં ઉછર્યા હતા. કુદરતદર્શનના કવિ રસિયા હતા,
ને આધેડવયે સાતપૂઠા સિંહાદ્રિ અમરકંટક પાવાગઢ આ-
ર્જુનાચળ વિગેરે 'કુદરતના કીર્તિસ્થલો'ની દર્શનયાત્રા કરી
આવ્યા હતા. કવિની કાવ્યશક્તિ કુદરતબક્ષી હતી, ને
બાળપણથી જ કવિ જોડકણું જોડતા. અફસુસનાં એમને
આઠર્ષણ આવતાં, એટલે કવિ બાળપણમાં બાળગરના
એલો પણ એલતા. અમદાવાદની મેઈલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં
ભણતા મિત્રોદ્વારા કવિને હલપતરામનો ને મહીપતરામનો
સાહિત્યસમાગમ થયો. કવિની કુદરતી કાવ્યશક્તિ પછી

હલપતસમાગમે ખીલી નીકળી. કવિ કવીશ્વરના શિષ્ય થયા, અને ગણપતરામ રાજારામ, ઋષિરાયજી, ને હરિ હર્ષદ પ્રવના હલપતધેર સહાધ્યાયી થયા. નિજ કાવ્યશુર વિશે કવિ લખી ગયા છે કે

હીપાબ્યું શુજરાતનલ દિનકર હલપતરામ;
કાવ્યશુર એ કવિશ મુજ, વર વિબૂધવિદ્યામ.

કવિ બહુશુભ હતા. સામળની વાર્તાઓ, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનો, નરસિંહનાં પદો, નિષ્કુળાનન્દનાં ને બ્રહ્માનન્દનાં કીર્તનો, દયારામની ગરબીઓ, અને છેલ્લા દાયકામાં નોકરીઅર્થે નવસારીવાસ થયે નર્મદની ઉખાની અસરો કવિએ ઝીલી હતી. પણ મૂળ કવિત્વઉછાળો તો કવિને સ્વયંબૂ હતો.

કવિનો પ્રથમ ઘરવાસ મુખી ન હતો, બીજો સંસાર પરમ મુખિયો હતો. શુરુવર હલપતરામની શૃંગારરસની વ્યાખ્યા કવિને હૈયે વસી હતી, એટલે દામ્પત્યરસની ને સ્વકીયા નાયકાના શૃંગારરસની કવિતાઓ કવિ રચતા. કવિ-વર જ્યદેવની એ પદ્માવતીલક્ષિ કવિ ખુલાખીમાં પણ ઉતરી હતી

ત્હારના જમાનાના મુધારાના વાયુવટોળ કવિએ ઝીંઘ્યા હતા, પણ તે હલપતરાવૈલીથી, નર્મદશૈલીથી નહિ. અમદાવાદની ઉદિત્યહિતેન્દ્ર સભા ને ઉદિત્યહિતેન્દ્ર માસિક તે કવિની પ્રેરણાનાં ક્ષણ હતાં. એ ઉદિત્યહિતેન્દ્ર સભાએ પછી અખિલ ભારતવર્ષીય બ્રહ્મસમાજ બયો.

કવીશ્વર દલપતરામ, ગોપાળ હરિ દેશમુખ, મહીપત-
રામ, અંબાલાલ સાકરલાલના પ્રમુખપદે અમદાવાદની
હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં કવિ પોતાનાં કાવ્યભાષણો લલકારતા.
બત્રીસાની રેલે અમદાવાદને નહવડાળ્યું ત્યારે કવિએ ગાયું
હતું કે

સામ્રમતી શ્રીપુરમાં કોપી, ગુસ્સે અધિક ભરાણી;
ફરી વળ્યાં સહુ કોટ જ કેરા પથર ઉપર પાણી.

કવિમાં સ્વદેશીની પ્રેરણા દલપતરામની હુન્નરખાનની
મહુડાઈએ પ્રગટાવી હતી. અંબાલાલભાઈને પ્રમુખપદે
એકદા કવિએ સ્વદેશી વિશે ભાષણ કીધું; અંબાલાલભાઈ
એ ભાષણ સાંભળી કવિ ઉપર પ્રસન્ન થયા; કવિને નોકરી
અર્થે નવસારી લઈ ગયા. પછી તો નોકરીપ્રસંગે ગાયક-
વાડીના ત્યારના અગ્રેસરો ત્રંબકરાયભાઈ, લાલજીભાઈ,
હરગોવિન્દલાલ કાંટાવાળા, મણિભાઈ જસભાઈને કવિને
સમાગમ થયો. કવિની કવિતા ત્યારે, એમના જોખનની
ચેઠે, પૂર બહારમાં ખીટી રહી હતી. ભરતીનાં મોજાં આવે
એમ કાંચો પછી કાંચો રચાતાં. પણ પછી એકદા પૂર્ણ
નદી પૂરે મહડી; જગન્નાથ કવિને નહરાવવાને ગંગા સો
પગથિયાં મહડી હતી તેમ પૂર્ણ કવિના ઘરમાં ફરી વળી;
ને કવિની કેટલીક કવિતાઓ લઈ ગઈ !

નોકરીવશાત્ કવિને કેટલાક કડવા અનુભવ થયા
હતા; અને કવિના નીંડર સ્પષ્ટવક્તાપણાને કારણે એ કડવાશ
કટુતર થઈ હતી. ત્હો પણ જ્યાં જતા ત્યાં કવિને સા-
હિત્યમિત્રમંડળ મળી રહેતું, ને કાવ્યાનન્દમાં કવિ મસ્ત રહેતા.

કવિજીવનનો છેલ્લો પ્રસંગ અતિકરૂણ છે. જીવ્યા હોત તો વડોદરાના રાજકવિ થાત તે કવિ ઇશ્વરી દરબારમાં રાજકવિ થવાને સિધાવ્યા.

ઈસ્વી ૧૮૮૬મા કવિનો ને મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનો સાહિત્યસમાગમ થયો. પછી મહારાજ નવ-સારી પ્રાન્તમા રાજમુસાફરીએ નીકળ્યા ત્યારે શ્રીમન્તે કવિને રાજસ્વારીમા સંગાથે રાખ્યા હતા કવિએ નિજ કવિતાથી શ્રીમન્તને હલબેહલના રીઝમ્યા મહારાજની ઉગતી જીવની હતી, કવિ થે જોખનજોધકવિ હતા બુલાખી કવિને વડોદરાના રાજકવિપદે સ્થાપવાનું રીતસરનું ટિપ્પણ થયું. સયાજીરાવ મહારાજના ઘણા થે 'રીતસરના ટિપ્પણ' ટિપ્પણ જ રહ્યા છે, અને વડોદરાના રાજકવિનું થે ટિપ્પણ જ રહ્યું વડોદરાના ભાગ્ય નહિ હોય કે સ્થાનને રાજકવિ સાપડે. મહારાજ વડોદરા પાછા પધાર્યા ને કવિ નવસારી ગયા. તે જ રાત્રીમા અકસ્માત કવિ પડી ગયા, ને પડતા જ અવાચક થઈ ગયા કવિની વાચા પછી ઉઘડી જ નહિ અમદાવાદથી સગાંહાલાઓ દોડી આવ્યા, ને ભરમન્દવાડમાં કવિને અમદાવાદ લઈ ગયા. ત્યાં, વતનને જોળે, કવિએ સંસાર સમેટી લીધો ને દેહ છોડ્યો કવિના અધૂરાં રહેલાં કાવ્યો પછી મિત્રોએ પૂરા કીધાં. આઘાત પામેલા મુઠ્ઠાએ ગાયું કે 'જતા બુલાખી ગુજરાત આખી' એ જલ્લને ખોટ અણપૂરી રહી, એક કવિપત્ની વીજકોરને, અને બીજી સયાજીરાવ મહારાજને. સયાજીરાવ મહારાજને પછી આજ અધીં સદી સૂધી રાજકવિ સાપડ્યો નથી મહારાજનું પેરું

ટિપ્પણ તે ટિપ્પણ જ રહ્યું છે.

પહેલી પચ્ચીસી પૂરી કરતા એ રાજવીનો અને દલપતનર્મદના ગુણાંકિત જોગનહિજનતા કવિનો સુયોગ થયો હોત તો-પણ આસની ગુફા સમી કાળની ગુફા ઉત્તર આપવે મૌન જ છે.

કવિ ખુલાખીની કાવ્યખિલાવટ પૂરેપૂરી થઈ ન હતી. પાત્રીસમે વર્ષે કવિનું દેહાવસાન થયું હતું. ત્યો ય કવિની કવિતા જોમકાર, તેજસ્વી, અન્તરના ઉછાળા ભારતી, હતી. અન્યોના વાંચનમાંથી કવિની કવિતા નહોતી જન્મી; વીરમ-ગામના પેલા પાતાળકૂવાની પેઠે, કવિની કવિતધારાઓ અન્તરમાંથી ને અન્તઃકાંઠામાંથી ઉછળતી.

અમદાવાદમાં દલપતશાળામાં ખુલાખીરામે કવિજીવન આરંભ્યું હતું. પછી નવસારી કઠોર મહુવા-એમ સૂરત લાણી-ના નોકરીવસવાટથી નર્મદની અસરો પણ કવિ પામ્યા હતા. પછી કવિ શૃંગારની ને વીરરસની કવિતાઓ લખતા. પણ નર્મદઅસરે કવિની શુરુપ્રસાદીની દલપતપવિત્રતા ધોવાઈ ગઈ નહોતી. ખુલાખી કવિનો શૃંગારરસ સ્વકીયા નાયકોનો છે.

કવિના એ કાવ્યવિકાસમાં વ્યક્તિવિકાસનું ને પ્રભ-વિકાસનું સાચું સૂત્ર છે. એક જ શૈલીના કિલ્લાકોટમાં પૂરાઈ ન રહેતાં નિરન્તરનો વિકાસ એ તો ઉત્તમતાનું ને ઉદારભાવનું લક્ષણ. અને અનેક દેશે ભ્રમતાં છતાં મૂળ પવિત્રતા ન ધોવાઈ જાય એ કવિનો પાઠો જીવનરંગ હતો.

જીવનની' પાંખ સમી પવિત્રતાને ખોવી એ પુરૂષની ઉન્નતિ નથી, અવનતિ છે.

Evolution એટલે અખંડ વિકાસ; અને Excelsior એટલે અનન્તની ઉર્ધ્વયાત્રા. પ્રજાઓ ને વ્યક્તિઓના એ કલ્યાણપન્થ છે.

હમણાં હમણાં સાહિત્યની ક્ષિતિએ એ શુભ ચિહ્નનો અંખાય છે. એમના ઉદય અવરોધાશે નહિ ત્યાં ત્યાં સાહિત્યનો મધ્યાહ્ન તપશે.

એક તો એ કે આપણે ત્યાં સાહિત્યપૂજા વધતી જાય છે,' ૨૦ માં હલપતશતાબ્દિની નગરસભાઓ, પછી સૂરતમાં નર્મદચિત્રસ્થાપન, વડોદરે પ્રેમાનન્દજયન્તી, મુંબઈમાંની કાન્તઅવસાનના અવસરે મળેલી સાહિત્ય-વિલાસીઓની સભા: એ સહુને હું તો સાહિત્યદેશનાં શુભ ચિહ્નનો માનુ છું.

ખીલું Bureaucracies ના વિરોધના આ જમાનામાં સાહિત્યની Bureaucracy ના કિલ્લાકોટ પણ પડી ભાગ્યા હાગે છે. અમુક Clique નો ઈજારો કચ્છારનો સમેટાઈ ગયો છે. નહિ તો અમદાવાદમાં કવિ જુલાબીની વળી આ સ્મારકસભા કેવી ?

અવહીય રાજ્યોને ઇતિહાસનું એક સ્મરણ કરાવી સમાપ્ત કરીશ

આજથી હજારેક વર્ષ ઉપર ગુર્જરાધિપતિ મૂળરાજ મહારાજે ઉત્તરાવસ્થામાં યજ્ઞસમારંભ આદર્યો, અને આપના

વડિલોને ઉત્તરમાંથી નહોતયાં. ગંગા યમુના ને સરસ્વતીને તીરે-
થી અને પ્રદ્યાવર્તમાંથી સહસ્ર ઋષિઓ ત્યહારે ગુજરાતે પધાર્યા.
એ ઋષિવરોનાં સન્તાન ત્હમે અવદીય સહસ્ર. ગુર્જરપૂજ્ય
ને ભારતપૂજ્ય એ ઋષિવરો વારસામાં ત્હમને ત્રિકાળ-
પ્રશસ્તિ બક્ષતા ગયા છે કે ઉદિચ્યાઃ ક્રપયઃ સર્વે.

ક્ષણેક અન્તર્યામીઓ અન્તરમાં વાળશે ? ઋષિવંશભે !
પોતે પોતાને જ પૂછોઃ આપણામાંથી કેટકેટલાક આજ
ઋષિઓ કે ઋષિકુમારો છે ? એ વિદ્યતા ને એ પવિત્રતા,
એ જ્ઞાનપારંગતતા ને એ ધર્મપરાયણતા, એ અખંડ અ-
ભિહોત્રના અભિદેવ આજ કેને કેને ત્યાં છે ?

સિદ્ધપુર, સિંહપુર, સ્તંભતીર્થઃ એમના ઇતિહાસો
ઉકેલો. અવદીયો જઈ વસતા ત્યાં તીર્થ મંડાતાં.

આજ કેટકેટલાને પગલે તીર્થ મંડાશે ?

પ્રાદ્યણો ! એક જ પ્રદ્યણેણ સાષ્ટુ છુંઃ હતા ત્હેવ
ઋષિવરો થાવ.

પ્રાદ્યણત્વના ઉદાર વિના હિન્દુ સંસારનો ઉદાર નથી.

ગીતકવિ લલિતજી

એમના બે કાવ્યસંગ્રહોની પ્રસ્તાવનાઓ

૧૯૧૨ અને ૧૯૩૨

૧

‘લલિત’ નું નામ કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતને પરિચિત છે અને તેમનાં કાવ્યો ઘણાંને પ્રિય છે. બહુ વાટ જોવરાવ્યા પછી આજે એમનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયેલો નિહાળી ઘણાંને આનંદ થશે.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ-લલિતનું એક કાવ્ય ‘સુદર્શન’ માં પ્રથમ છપાયું. ત્યાર પછી આજ સૂધીની પંચદશીમાં જૂદાં જૂદાં માસિકો-માં તેમનાં ઘણાં કાવ્યો છૂટાં છૂટાં વેરાયેલાં છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં લવજૂતિના ઉત્તમશમચરિતની છાયાવાળું સ્ત્રીતાવનવાસ નામનું એમનું લખેલું નાટક કાઠિયાવાડમાં લજવાયું હતું, અને તેમનાં ગીતો છપાયાં હતાં. ગોવર્ધન-ગમલાઈની અને પ્રો. ગજ્જરની સૂચનાથી રનેહમુદ્રા ઉપર એમણે એક વાર્તિક લખવા માંડ્યું હતું. એમનો અપ્રમિદ્ધ કાવ્યલંકાર તો મોટો છે, તેમાંથી આ પુસ્તકમાંની તો મોટે ભાગે ગીતમાલા જ છે.

સદ્ગત સાક્ષરોમાં ગૌવર્ધનરામભાઈનો તથા કલાપીનો લલિતને પ્રસંગ પડ્યો હતો, અને તે સાક્ષરોની છાયા લલિતનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં તરે છે. ભગવતી મીરાંના ભજનોની પ્રેરણા પણ કેટલાંક ભજનોમાં છે. ભૂતકાળનું ઋણ સૌને માથે હોય છે, ને લલિતને માથે પણ છે. કવિતા દેવીના પૂજનાર્થે જતાં, સરસ્વતીમંદિરનાં પગથિયાં ચઢતાં ચઢતાં, પગથિયે પગથિયે બેઠેલાં કંઈ કંઈ માળી અને માળણીની છાબોમાંથી પુષ્પો અને પુષ્પોના પરાગ, સૌની પેઠે, લલિતે પણ લીધાં છે, અને પોતાને ઘેરથી લાવેલી કુંકુમઅક્ષતની પૂજનસામગ્રી ભેગાં દેવીને ચરણે અર્પ્યા છે. લલિતના કાવ્યછોડ ઉપર આશપાશના તરુવરોની છાયાઓ પડેલી છે, છતાં તે છોડનાં ફુલડાંઓનાં રંગ ને સુગન્ધ તો પોતાનાં જ છે. તેમના કવિતપરાગનું લલિત ને મનોહર વ્યક્તિત્વ આ સંશ્રદ્ધમા તરવરે છે જ.

લલિતના આત્મતત્ત્વનો પ્રથમ અંશ આ સંશ્રદ્ધના અર્પણના કાવ્યમાં સુરપદ છે.

જનની ! તાત ! ને ઝહેન ! બન્ધુ હો !

સહચરી ! સખા ! બાળુડાં અહો !

ગૃહ કુટુંબ ને દેશ વિસ્તર્યા :

પ્રિય જનો ! ત્હમે અન્તરે વસ્યાં.

માતા પિતા બન્ધુ ભગિની ધર્મપત્ની મિત્રો બાળકડાં :
એમના મૃદુ અને સુંદર ગૃહભાવ લલિતનાં ઘણાં અને સારાં કાવ્યોનો આત્મા છે. ‘પ્રિય જનો’ લલિતને મન

‘દેવદેવી શાં’ છે. પ્રિયજનોને જ ‘નયનને અમી’ લલિત-
ના ‘પ્રાણ પોષાયા’ છે. એકદેશી રનેહનાં કાળે અને નવ-
લકથાઓના આ યુગમાં ‘ખેનના બોલ,’ ‘ખેનના આંસુ,’
‘મા તે મા,’ ‘માબાપની સેવા,’ ‘સાઈ ને ખેન,’ એ
અને એ કેટલિનાં કાળે વિશાળ અને ઉદાર કુટુંબવાત્સલ્યનું
સ્મરણ કરાવે છે.

આવી રૂઢી લીલૂડા લીમડાની છાયા;

એવી મહારા માવતરની માયા.

લોકગીત.

લલિતને કુટુંબનિંબની લીલી ને મીઠી છાયા શીત-
ળતા અને આશોચ્ચવર્ધની મળ્યાં છે, તેમ જ હિતકર કડવાશે
મળી હોય એમ લાગે છે. નહિ તો સમર્પણનો ઉદ્ઘાસ
લલિત છન્દના પ્રલંબ સૂરોમાં ન ઉતરત. મીઠાશની જ
મત્રિ ન હોય. કડવાશ અનુભવ્યા છતાં એ હૃદયઉભા
ઓસરે નહી, એ દર્શન વિરળ ને વંદનીય છે.

અને એ લલિતનાં કાળેનો બીજો સત્ત્વશ છે.
“ધા સુધિયે દુઃખિયાંની” એવા દુઃખના અનુભવ ને
પોષાર છે, “કુમળાં દિલને ન દૂલવજો રે” એવી આરતી
છે, છતાં ઉરનો ઉમળકો તો જેવો ને તહેવો જ છે. લલિતને
મન “આંસુઠાં તો કેસુઠાં” છે. ‘સન્તન મનસરિયાં
મળજો રે અંતરને મંદિર’ એવી વાંછા એમને સદા રહે છે, અને
“કુમકુમને પગલે પાવનિયાં એવાં પ્રભુજનિયાં” ને ચરણે
હૃદયનાં ફૂલ નહિ તો “ફૂલની પાંખડી” યથાશક્તિ અર્પવા
તે હમેશાં સજ્જ છે

લલિતના આત્મતત્ત્વનું ત્રીજું કિરણ ઉજળું છતાં સૂક્ષ્મ છે. કોઈને મહાભારતરામાયણના હુંદુભિનાદ રૂએ છે, તો કોઈને કાલિદાસની મનોહારી સુંદરતા કે ભવભૂતિની સૂક્ષ્મદર્શી સુકુમારતા ગમે છે. સિતારની રમઝટ જામી હોય તોમાં કોઈ આનન્દ માને છે; તો જેમ સિતાર ધીમે વાગે, જેમ તોના તાર મન્દ ને કુમળા બોલે, બાણે જળનાં કણ ટપકતાં હોય એવો કુમાશવાણો શબ્દ, પવનની ધીરી લહરી સમો, રહેરે : એ કોઈને પ્રિય હોય છે. લલિતનાં કાવ્યોમાં હુંદુભિનાદ નથી, સૂરાવલિની રમઝટ જામી નથી, પણ રહેરના શ્વાસોચ્છવાસ સમી સુકુમારતા છે. વનઘટામાં જાંડી ઘેરાયલી ઠાકિલા ધીર-અતિધીર- સુકોમળ ટહુકે, એવો લલિતનાં કેટલાંક કાવ્યોનો ટહુકો છે. ૭ પર્વતમાંથી નિચોવાઈ નિચોવાઈ જળધારા ટપકે તેમ એમની શબ્દધારા ટપકે છે.

લલિતનાં કાવ્યોનું લાલિત્ય શબ્દોને લડાવવામાં, લય કે ધૂનની પસંદગીમાં, અને ભાવપ્રદર્શનની શૈલીમાં છે. જેવાં ભાવનાં ઝરણુ કુમળાં છે તોવાં ગીતલય અને ગીતો-માંની પદાવલિ પણ સુકુમાર છે. લલિતનાં વ્યક્તિત્વવાળાં કાવ્યોમાં લાલિત્ય પ્રધાન ગુણ હોવો જોઈએ અને છે. ‘ના, હો નાથ ! ના હો ના હો’ “શાંત થાવ, સ્વરથ થાવ” “વસમી એક વિદાય” એ પદોની કુમાશ ચોર જ છે.

પણ લલિતના ગુણોમાં જ એમની સીમાઓ રહેલી છે. એમના ભાવનાં ઝરણુ સૂક્ષ્મ છે, પણ વર્ષાકાળનાં પૂર સમાં વિશાળ નથી; એમનો પ્રિય શબ્દ “લગીર” છે-મહા નથી;

વામન અને વિરાટ ઉભય સ્વરૂપ હજી તે ધારી શકતા નથી. એમનું હર “આશુ” છે ને મન “મોશુ” છે. આ ગીતસંગ્રહમાં હરની ઉમદા ઉર્મિઓ છે, છતાં વિચારની તો ઉણપ જ છે. Poets are the heralds of philosophy એ વર્ડ્સવર્થનું સૂત્ર, “જ્ઞાન એ કવિતાનો આત્મા છે” એ ગોવર્ધનરામભાઈનો સિદ્ધાંત, કે કવિ એટલે દૃષ્ટા એ ગીતાઉપનિષદમાંનું અર્થરહસ્ય: હજી લલિતની દૃષ્ટિમાં ઉતર્યાં લાગતાં નથી. લલિતની નૌકાને શઠ સ્ફુટ્યા છે, પણ મંદી નીરમ નથી. લેખને સંસારના અતુલવ થયા છે, મન્યન ચાલે છે, પણ માંખણ હજી ઉતર્યાં નથી.

લલિતના આ કાવ્યમંગ્રહનું આરંભ સ્વરૂપ છે. અધુરા પણ-ને ઠાણ અધુર નથી?—છે, છતાં લલિતનાં કાવ્યો શુ જરાતે સતકાર્યાં છે અને સતકાર્યો; કારણ કે તેમાં શુજરાતને ગમતા ગૃહભાવ, કામળતા, લાલિત્ય અને લાઠ છે. શુજરાત એમની ભણી આશાની આંખે જોતું આવ્યું છે ને જૂવે છે. આવી રૂડી સૌરભવન્તી અન્ય પાંખડીઓના લેમ જ પ્રપુલ્લ પુષ્પોના ચે હજી શુજરાતને અભિલાષ છે.

મ. ૧૯૬૮, ચૈત્રી પૂર્ણિમા; રાજકોટ

૨

કવિ લલિતલએ આ સંગ્રહનું નામ “લલિતનાં બીજ” કાવ્યો ” રાખ્યું છે, પણ આ એમનો ત્રીજો કાવ્ય-સંગ્રહ પ્રકટ થાય છે. પ્રથમ સંગ્રહ ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં છપાયો હતો. બીજો સંગ્રહ ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં છપાયો

હતો. આજ ઝઢારે વર્ષે એમનો આ ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ છપાય છે. પોતે એમ કહે છે કે એમનાં પત્નીના દેવ થવા પછીનાં દશેક વર્ષ એમનાં મૂર્છામાં ગયાં છે.

૧૯૧૨ ના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના મેં લખી હતી. લલિતજીની કવિતાનો શુણ્ણવિસ્તાર પણ ત્યારે કહ્યો હતો ને સીમાઓ પણ કહી હતી કાવ્યવિવેચનાની તુલાનાં પદલાં સમતોલ રાખ્યાં હતાં એમ આજે ઘણાં કહે છે. વીશી વીત્યે લલિતજીનાં કાવ્યોનું પુનરાવલોકન આ લખું છું.

ઇંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થે એક જ વિષયનાં ત્રણ કાવ્યો લખ્યાં છે; Yarrow Unvisited, Yarrow Visited, and Yarrow Revisited. ઇંગ્લાંડ ને સ્કોટલેંડના સીમાડા સમીપની હમણગંગા જેવી એક ચેર નાનકડી નદી છે. પ્રખ્યાત નવલકથાકાર સ્કોટે કાવ્યોમાં એનાં શુણ્ણવર્ણન ગાયાં છે. વર્ડઝવર્થ પછી જોવાને ગયા. જોતાં વેંત બોલી ઉઠ્યા Is this the Yarrow? દ્વરથી ગિરનારનાં પ્રથમ દર્શને મ્હને પણ એમ જ થયું હતું કે આ ગિરનાર! લલિતજીનાં કાવ્યો વાંચીને એવું ઉચ્ચરનારાં પણ છે : અહો ! આજ લલિત ને ! એમનામાંના કંઈકને Yarrow Visited લખવાવારો આવ્યો છે, કે આવશે.

એવી ભૂલથી મેં પગરણ નહોતાં માંડયાં. પ્રથમ દર્શને શુણ્ણ જોયા અને કહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૪ના એપ્રિલનું એ છેલ્લું અઠવાડિયું હતું. ગોંડલ પહેલવારકું જોયું, અમલદારોએ ભાવથી ખતાવ્યું. વસંત ઉતરવી હતી, અને શ્રીમ

મેસતી હતી. ગોડળમાં ત્હારે ઘણું ભેયું, પણ સર્વોત્તમ દીકું ને સુણ્યું એ ત્હાંનું લલિતમંડળ ને લલિતમંડળનું વૃન્દસંગીત. એક રસિકજન નરઘાં વગાડતા; બીજા રસિકજન મંજરા રણકાવતા; ત્રીજા રસિકજન તાલીશબ્દ બોલાવતા; ચોથા રસિકજન ખંજરી ઝણકાવતા; ને પાંચમા રસિકજન ગીત ઝીલાવતા. નગરઅતિથિઓનો એમ આતિથ્યસત્કાર થયો હતો. કલાવત રસિકોની પરમ નીરાતથી બધું ધામાં થતું હતું. એમ મહેલ લલિતજીનું પ્રથમ ગીત સાંભળ્યું. આજે તો સારા શુજરાતે એ ગીત સાંભળ્યું છે ને ત્હીને મીતરત્ન કહ્યું છે. સારા શુજરાતને આજ લાગે છે, એમ ત્હારે મ્હને એ ગીતરત્ન લાખ્યું હતું એ પછી અનેક વેળા ગોંડળ હું ગયો છું, પણ લલિતમંડળનું એ વૃન્દસંગીત ફરી મહેલ સાંભળ્યું નથી કે મદ્દલીના એ કાવ્યરણકાનું સ્વાગત પામ્યો નથી. લલિતજીનો ને લલિતનાં કાવ્યોનો મ્હારો એ પ્રથમ પરિચય. ત્હારે જ અનુભવથી મહેલો જાણ્યું હતું કે લલિતના ગીતો તે કાવ્યો છે.

નદી કોને કહેવી ? નીલ કે ગંગા, સિંધુ કે બ્રહ્મપુત્રાના તીરવાસીને ટાઈબર કે ટેઈમ્સ ઝરણાં ભાસે. પણ ઇતિહાસ કહે છે કે ટાઈબર ને ટેઈમ્સના એ ઝરણાં કેટલીક નદીઓથી યે મ્હોટેરા છે. એમ કાવ્ય કોને કહેવું ? ભાગવત કે કાઉસ્ટ, પ્રામીથિયસ બાઉન્ડ કે પ્રામીથિયસ અન્બાઉન્ડ ના વિહારીઓને હરિલાલનું “ચિત્રદર્શન” કે કાંતનું “વસંતવિજય” ઝરણાં ભામે; પણ એ કવિતઝરણાં છે એ ખરું છે કે પ્રત્યેક જળઝરણું એ નદી નથી; પણ એટલું

જ એ પણ ખરું છે કે પ્રત્યેક સ્વચરણું એ કાવ્ય છે.

અને જરીક્ષક થનારા બીજી પ્રશ્ન પૂછે છે તે એ છે કે છેલ્લી વીસીમાં લલોતજનો કાવ્યવિકાસ કેટલો થયો છે ?

આ પણ સાચો તુલનાનિયમ છે ? ૧૮૮૯ માં કાંતે

“ વસંતવિજય ” લખ્યું. પછીનાં પાત્રીસ વર્ષોમાંનું કીયું

એમનું એવું કે એથી અધિકું કાવ્ય ? રોકેટે વેવલી લખ્યા

પછી આખી વેવલી માળા લખી. આજે એ કેટલાક વેવલીને

રોકેટની સર્વોત્તમ નવલકથા માને છે. નાટકને-કે નવલને

કે કાવ્યને પાત્રોના વિકાસથી પારખવાની પ્રથા આપણી નથી

કે ખરી નથી. મહાભારતમાં ભીષ્મપિતામહને આદિપર્વમાં

દ્રુપદે છીએ એવા કુરુક્ષેત્રમાં નથી જોતા ? વિકાસની વાંછના

જોડી નથી, કુઠરતી છે. પણ છે ત્હોને ન પારખવાને

એ પડદાએ વપરાય ત્હારે તો જોડી ઠરે છે. છે ત્હોવા

લલિતજને પારખો. ૧૯૦૪ માં એમણે મદૂલી લખી;

૧૯૦૬ માં “ રસિક ચતુર રમણી ” નું ગીત લખ્યું;

૧૯૧૭ માં નારીને નારાયણી લાખી; ૧૯૨૩ માં એમણે

“ વિજેગણ વાંસલડી ” ના લઘુકારા સાંભળ્યા. મદૂલીમાંથી

પગલાં માંડી સ્વજનના શુદ્ધ સાચા રનેહની કુંજોમાં થઈ

વિચરી, જય સ્વદેશનો મંત્ર પોકારી, સમસ્ત ગુજરાતમાં

ધૂમતાં ગુજરાતજમાં નારાયણી સ્વરૂપ નીરખી, મુંઝાઈના

સાગરતીરે હિરણની વિજેગણ વાંસલડીના સૂર એમણે

સાંભળ્યા, અને ગુજરાતને અંભળાવ્યા. લલિતજની ભાવનાઓ

વિકાસને શું નથી પામી ? વલુવિકસ્યું રહે તે કાં તો જડ

હોય કે કાં તો કાંઈક હોય. ગોંડળના ગામડામાંથી એથી

(ચૌદસોની) મુંબઈમાં કે ચાળીશોક ગણા વડોદરા રાજ્યમાં આવી વસે એમનો વિકાસ ન થાય તો કુદરત ખોટી પડે. ગોંડળથી મુંબઈ આવેલાં કંઈ કંઈ એની સાક્ષી પૂરશે. વિજેગણ વાંસલડીનાં મૂલ લલિતઉપહાસતા મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુર્જર અગ્રણીઓને પણ આંકવાં ને ઉચ્ચ-સ્વાં પડ્યાં છે.

લોકપ્રિયતા શુણ છે કે અવશુણ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પરીક્ષાપ્રશ્નના ઉત્તરથી અઘરો છે. એમાં ચે સંતપરીક્ષા ને કાવ્યપરીક્ષાના પ્રદેશમાં એ પ્રશ્ન કારમોક થઈ પડે છે. છતાં ચિરસ્થાયી શુણવંતું જ લીધાંકાળ લોકપ્રિય થાય; ને કંઈક શુણવંતું જ ઘડીકે લોકપ્રિય થાય. નરસિંહરાવ સાક્ષરપ્રિય હતા ને લલિતલ લોકપ્રિય છે; એ એમના શુણવંતપણાને લીધે. સ્વરચિત ગીતો ગાય છે માટે લલિતલ લોકપ્રિય છે એમ કહેવું ખરું નથી. લોકમેદનીમાં કેણે આજ સ્વરચિત ગીતો ગાયાં નથી ? સંગીત મહેશ્વી-લોમાં આપણા કવિવર દયારામ ગરબીઓ ગાતા ને નગર-ચોક વચ્ચે મહાકવિ પ્રેમાનંદ નિજસ્થાંઆખ્યાનો લલકારતા. હલપતરામ કહે છે તેમ માધુર્ય ગાનારાના કંઠનું છે, પણ આતુર્ય તો કલાકારની ચતુર્ધનું છે.

કવિ લલિતલ વિરૂદ્ધની આવી આવી ટીકાઓ રસશા-સ્ત્રની ટીકાઓ નથી ત્યારે ખરું શું છે ? મને ખરું લાગ્યું છે એ કહ્યું છે ને ફરીથી કહ્યું છે.

ઘણાખરા કવિઓના જીવનમાં એવી સ્તુ આવે છે જ્યારે તેઓ નાનકડાં કાવ્યો ગાય છે. શેલી ટેનીસન વર્ડ-સ્વર્થનાં ઇંગ્રેજ દ્રષ્ટાંતો વિદ્વદ્વિદિત છે.

પણ કેટલાકની તો Genaps-સ્વભાવે જ એવી હોય છે. કોયલ કે મોરને કહો કે જળપૂરના જેવું એકાદું પ્રલબ્ધ ગીત તો ગા. કોયલ ને મોર તો છવનસર ટફકા જ કરે. બન્ને ને કાત ને લલિતજી એ પ્રકારના કવિઓ છે. ખરૂં છે કે લલિતજીએ “વસંતવિનય” નથી લખ્યો, “હૃદયત્રિપુટી” નથી લખી, કે ચંદા નથી લખી, કે વસંતોત્સવ નથી લખ્યો. પણ ત્હારે કાંતે કે કલાપીએ, નરસિંહરાવે કે ન્હાનાલાલે “મદ્દલી” ચે નથી લખી કે “ભૂલ ભૂલી તો ભૂઓ” ચે નથી લખ્યું; વિ-
ભેગણ વાંસલડી નથી લખી, કે “નારી ! તું નારાયણી” ચે નથી લખ્યું. લલિતના ચિરંજીવ કાવ્યો લલિતશૈલીનાં છે; અનુકરણિયાં નથી, મૌલિક છે.

વળી કોક સૂર સંભળાય છે કે લલિતે ઘણું લખ્યું છે ને બધું એવું નથી ખરૂં. વર્ડ્સવર્થે પણ ધણું લખ્યું છે, પણ મોટો ભાગ પોતાનાં જ ઉત્તમ કાવ્યો જેવો નથી. લલિતજીનું બધું ચે ઉત્તમ હોત તો તો તે આપણા સર્વોત્તમ ગીતકવિ થયા હોત. લલિતજી એ નથી. પણ લલિતનું સર્વોત્તમ છે તે સર્વોત્તમ ગીતકવિની હારનું છે.

ગુજરાતને લલિતજી આજ ઓળખાવવા પટે એમ નથી. કંઈક વર્ષોથી સમસ્ત ગુજરાતે લલિતજીને પારખ્યા ને નાણ્યા છે. સિદ્ધપુર પાટણ ને હારીજથી અમદાવાદ ને વડોદરા, સુરત ને નવસારી, ચોરવાડ ને જૂનાગઢથી રાજકોટ અમરેલી ઈંગોરાજા ખાંભા કેડિનાર, ચાણોદ કરનાળી પાવાગઢ વાંસદા ને ધરમપુરનાં વન વચ્ચે લલિતજીનાં ગીતો ગવાયાં છે.

ચૌદસોની વસ્તીના ગામડામાંથી માંડીને ચૌદ લાખની વસ્તીસમૃદ્ધ મુંબઈની મહાનગરીમાંના ગરીબોએ, ધનાઢ્યોએ, રાજકુમારોએ, અમલદારોએ, વ્યાપારીઓએ, ખેડૂતોએ, શિક્ષકોએ, પ્રોફેસરોએ, નિશાળિયાઓએ, કૌલેજિયનોએ એ ગીતો હર્ષથી સાંજળ્યા છે, ભાવથી સત્કાર્યા છે. એક ગરજે ગળાયલા પાણીમાં મેલ હોવા સંભવ છે. ગુજરાતની જનતાના જૂઠા જૂઠા ધરોના ગરજાંમાં લલિતજીનાં ગીતો ગળાયા છે એટલે એટલાં અર્વાચીન કોક જ ગુર્જર કવિના ગીતો ગળાયાં હશે. ગુજરાતની અણુધડ ને ઘડાએલી, વિચારક ને ભાવભરી જનતાના મુલ્યઆંક કાંઈ ટીકાકારને અમાન્ય હોય તો એનો ફિયલેક; પણ મહારે તો, અને મહારા જેવા હજારોને તો, ગુજરાતનો એ લોકનાદ સાદર સન્માન્ય છે.

અને છતાં સરવાળે તો લલિતજી એટલે લલિત જ; લગીર પણ મુંઢર, મોટાં કાળ્યો નહિ, નાના ગીતો; મેઘ જેવાં મહોટાં પગલાં નહિ, પણ કુમકુમની નાની પગલીઓ; રસઓધ નહિ, રસનાં છાંટણાં. લલિતજી એટલે સારંગી ચે નહિ ને વીણા એ નહિ આજ તો લલિતજી એટલે મંજુરાનો રણકો ને કોમલનો ટહુકો.

ને ભગવાને તો જાણેલું જ છે ને કે જે કાંઈ તેજસ્વી છે, ઉર્જિત છે, ગુણવંતું છે, આત્મવંતું છે તે સૌ મુજ લક્ષ્મીવંતું છે. લલિતજી પણ ભગવાનની લક્ષ્મીવંતા આપણા કવિ છે. નારી તું નારાયણી ગાનારને ગુણ્યોશિંગણ ગુજરાતણો ગાઈ ગાઈને ચિરંજીવ રાખશે. માથેરાન; એ ૧૯૩૨

આપણા પંડિતપ્રવર
દી. બ. કેશવ હર્ષદ કુવ
વિદ્વત્પૂજા

૧૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૪
પ્રેમસકિત મંડળ, ગુજરાત કૅલેજ, અમદાવાદ

ઝોરે ધન ધોર, ધોર રજની ધોરે, વમાલો ધૂણે,
જોહ ભાત મુકેન્દ, સંગ લઈ જા રાધે ! ગૃહે એકને.
જોયાં વેણુધી નન્દનાં વિચરતાં સાનન્દ વૃન્દાવને,
કંઈ કુંજ મચેલી કેલિ હરિ ને રાધાની જે, ધન્ય તે.

મેઘાડંબર શો ગડગડતો, ઝડીની ઝરમર જેવો ટંકારવ કરતો, મંહી મંહી કોયલના કલરવે મીઠડો, શબ્દ-ગાંભીર્યનો ઘટાટોપ અન્તરિક્ષે ઘડીક રચતો, એ સ્ત્રોત કોનો? જ્યદેવનો, કે કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનો? એ સાહિત્ય કોયડો ઉકેલશે ને સહમજશે તહેમને આજના આ આપણા વિદ્વત્પૂજના શારદસમારંભનાં શુભગૌરવ સુગમ થશે.

એ સ્ત્રોતમાના અર્થ ને આત્મા છે જ્યદેવના. એ સ્ત્રોતકર્તુ શુજરાતી કાવ્યકલેવર અને સુધાટીલાં કલેવરઅંગો છે કેશવ ધ્રુવના ગિર્વાણુ ગિગમા જ્યદેવના ભાષાલાલિત્યની કંઈ કમીના નથી, પણ કેશવ ધ્રુવનું શુજરાતી ભાષાલાલિત્ય જ્યદેવના સમોવડિયુ છે. શુજરાતીને ગિર્વાણુ સમોવડ સિંહાસને સ્થાપનારની, જ્યદેવ, વિશાખદત્ત, અમરુ, ને ભાસ સમોવડા શુજ્જ્વલ ભાષાસ્વામીની, વિદ્વત્પૂજ કાળે આપણે આજનો આ શારદસમારંભ છે.

લલિત લવંગલતા સ્પર્શીને મધુર મલયવા વાયે,
અલિકુલ ને કોકિલના કલરવ કુંજે આવ ઉભરાયે;

નટવર મહાનર સલૂણીસમાજે

વિહરે ત્હાં વિરહીને વિધુરા કરતા આ ઋતુરાજે.

મણિતોરણુમા જાણે વાયુલહરીઓ ઝોલી, ફૂલની જાણે ફારમો રફૂરી, ચન્દનીની જાણે ફરફર વરસી એ કડી લખાઈ સંવત ૧૯૫૦ માં, આજથી ૪૦ વર્ષો ઉપર. ફૂલપાંદડી સમી એની સુકુમારતા ત્રણેક હાયકાથી એ અધિકી રમરણોમાં ફેર્યા કરે છે. આજે ય એવુ થાય છે કે એવું સુમધુર

લખું. એ મેઘમન્દ્ર હુંદુલીનાદ અને એ ચન્દનીસુકેમળ શબ્દસિત્કાર ગિર્વાણુમાંથી ગુજરાતે ઉતારી ગુજરાતીને સમૃદ્ધ દીધી, ગિર્વાણુની એ કાવ્યપ્રેરણા ઝીલનારનો આજ આ સન્માનસમારંભ છે. માતાએ દાયજો દીધો, ને પુત્રી લક્ષ્મીવન્તી થઈ; એના રસાચાર્યને આજ આપણે સન્માનિયે છીએ.

વિદ્યાર્થીજન-ધુઓ ! આજ ત્હમે વિદ્યતપૂજા માઝી છે. કેશવલાલ ધ્રુવ એટલે વર્તમાન ગુજરાતની ભૂર્તિમન્ત વિદ્યતા. ત્હમારા પૂજનવિધાનમાં મ્હારી અધ્યોજાતિ અપવાને મ્હને -હોતયો; છે એ માટે આભારી છું. ત્હમારી વિદ્યતપૂજા ત્હમને ફલવતી થશે !

જગતમાં લક્ષ્મીપૂજા છે, અધિકારપૂજા છે, વિદ્યતપૂજા છે, દેવપૂજા છે. સહુસહુને સ્થાને સહુ શોભે. આ શારદમહાલયમાં વિદ્યતપૂજા જ અગ્રસ્થાને હોય. ભક્તિ-યોગવિવરણમાં નારદજીને ભગવાને કોલ દીધો. એ કે

મદ્મક્ષા યત્ર ગાયન્તિ, તત્ર તિષ્ઠામિ, નારદ !

સરસ્વતી દેવીનો પણ એવો જ કોલ છે ' કે જ્યાં જ્યાં વિદ્યતપૂજા છે ત્યાં ત્યાં સરસ્વતી સ્વયં વિરાજમાન છે.

હું આજે ગુણુ ગાવાને નથી આવ્યો; પોણોસો વર્ષના દીર્ઘાયુષ્યનો સરવાળો કહેવાને ચે નથી આવ્યો; વિશાળી કે સાહિત્યમીમાંસા ઉચ્ચસ્વા પણ નથી આવ્યો. આજ તો કંઈક ઇતિહાસ કહેવાને આવ્યો છું. ઘેડિયે ઘેડિયાનો કાંધરો મળે ત્યાં જીમું શું હોય ? વટાવીને આવ્યા એ

જીવનવાટની વાતો જુ ને ? પણ જીવાનિયાઓ ! ઇતિહાસ) એટલે મહાકાળની ઝગમગતી મથાલ, મહાપ્રભાઓનો અનુ-સવવારસો જોખનજોદાઓએ જગતનાં અન્ધારામાં જીવન ખેડવાનાં નથી. અનુભવની મથાલને અજવાળે ચાલશે એ અધોર વનમા ચે જૂલા ઓછા પડશે.

મહાકવિ પ્રેમાનન્દની પેલી પ્રખ્યાત કપ્રી તો વાંચી છે ને ? વાંચીને વિસારાય એવી નથી એ દમયન્તીના દર્શન ને દ્વત્વા કરીને હંસજો વિદલંચી પાછો વળ્યો છે, ને નૈવધનાથને વૈદલીતું રૂપદર્શન વર્ણવે છે :

ભૂપ ! મહેં દીઠી અર્ધચંદ્રી,
સખી બે મધ્ય ઉભી અલમેલદી;
ઠંડળીસ્તંભ જુગલ સાહેલદી;
વચ્ચે વૈદલી કનકની વેવડી.

હંસે સાહેલીઓની સૌન્દર્યત્રિપુટિ નિરખી હતી, ને પુષ્પસ્ત્રોત્ર નૈવધનાથને તે વર્ણવતો હતો. મહોર્વાપ્રકુદ્ભયા આશ્રવણે સંમી મહેં એકદા વિદ્રવત્રિપુટિ નિરખી હતી, ને ત્હમને એ કથા કહું છું. આજથી સત્તાવીશક વર્ષ ઉપરની વાત છે : ઇસ્વી ૧૯૦૬. ત્હારે ગુજરાતના, બે વિદ્વદ્વરોની વચ્ચે મહેંને આ ત્રીજી વિદ્વદ્વરનું દર્શન થયું હતું. નહિ-યાદ ત્હારે ગુજરાતનું સાહિત્યતીર્થ હતું, ને એ વિદ્રવ-ત્રિપુટિ ત્હાં દીઠી હતી. ત્રણેય હતા, આપણા સમર્થ વિદ્વાનો. એક પડખે હતા પ્રો. ત્રિભુવનદાસ, ગર્જર અને ખીજે પડખે હતા ગોવર્ધનરામભાઈ, ને એ બે વિદ્વદ્વક્ષરા-ઓની વચ્ચે હતા કેશવ કુવ. નહિયાદની હાઈસ્કુલમાં એટલે

વિદ્વદ્ભંડાર ફરી એકઠો થયો કચ્છારેક જ હશે. એમણે અર્ધી અર્ધી સદીભરના જ્ઞાનભંડાર ભર્યા હતા. નવો, ઉગતો, ત્રણ દાયકા પછી પૂરા નહિ કરેલો, સન્મુખે ઉભો હતો હુન્મહારા એ કાવ્યઅન્ય ત્ય્હારે છપાયા હતા; અને જાણ્યું કે બન્ને થ કેશવલાલભાઈએ રસથી વાંચ્યા હતા. સહજ ભાવે પ્રો. ગજ્જરે ગ્હારી ડાલનશૈલીની વાર્તા કહાડી. કેશવલાલભાઈનો સમજાવ ઉઘાડો હતો, અમે મળ્યા એ પૂર્વેનો હતો. ગીતગોવિન્દના ભાષાન્તરકારને ઝડઝમક ને પ્રાસાનુપ્રાસી, મીઠડી ને મંજુલ મંજુલ રણકતી, દલપતશૈલી સન્માન્ય હતી; પિંગળપર પ્રાચીન આર્ષ છન્દરચનાના અભ્યાસીને ડાલનશૈલી એ સત્કાર્ય હતી. જોયું કે કેશવલાલભાઈ જૂનાને પરિહાસતા નથી, નવાને ઉવેખતા નથી. જૂનું ને નવું બન્નેયનો એમને તો શુભસત્કાર હતો. જૂનાનું એ શુભગર્વિલાપણું અને નવાનો એ આદરસત્કાર અર્ધી સદી વીતાવેલા કેટકેટલાએકોમાં વાસ કરી વસે છે આજ! વિદ્યાર્થીબંધુઓ! સાહિત્યદેશે તેમ જ અન્યત્ર કેશવલાલભાઈ પ્રાચીનપૂજક છે એટલા નવસત્કારક છે.

પછીનો અમારો સમાગમપ્રસંગ છે તે પછી બેત્રણેક વર્ષ પછીનો. ગ્હાઈ ગીતાભાષાન્તર પૂર થયું હતું, અને કુટુંબમાંના લમપ્રસંગે હું અમદાવાદ આવ્યો હતો. એ સંસ્કૃત કાવ્યરત્નનું ભાષાન્તર અરોધાવતું દેખી કને ? વિચારી જોયું તો અમદાવાદ શહેરમાં એક વિદ્વન્મણિ દેખાયો, ગીતગોવિન્દનો ભાષાન્તરકાર. હસ્તલેખનો ચોપડો લઈને ગોટીની ચેરીએ ગયો. જઈને કહ્યું કે આ લાખ્યો છું, બૂલો જોઈ આપશો ? અમે જીવાન લેખકો તો સદા

માનતા જ આવ્યા છીએ કે વડિલો તો નવરા જેવા જ છે ! મ્હને કહ્યું : બધું તો નહિ જોવાય; કામમાં હોજો છું. પણ મૂકી જાવ, જનશે એટલું જોઈશ. ચોપડો મૂક્યો, અને અઠવાડિયેકે જઈને ઉઘરાણિયાની પેઠે ઉઘરાણી કીધી. સાતઆઠેક શ્લોક માંડ જોયા હતા, અને તે ય તે ગીતાજીના ઉપડતા જ સાતઆઠ શ્લોક : રહેલામા રહેલા, વર્ણનાત્મક, દ્વિલસુશીની ગહનતા વિનાના, શંકર ભગવાને તો જેનું સાબ્યવિવરણે નથી કીધું. હું તો ભગ્નાશ થયો. સાતસેંભાથી સાતઆઠ જ શ્લોક, અને તે આ ? પછી મ્હને પોતાની નોંધનું, કુલસ્કેપ તાના આઠમા ભાગનું, પતાકડું આપ્યું. મંહી છસાત સૂચનાઓ લખેલી હતી. પાચેક તો આજ પચ્ચીસ વર્ષેં થે સાબરે છે :

૧, આખ્યાનોના સાગર મહાભારતમા ગીતાપ્રસંગ એક ઉપાખ્યાન છે, ભગવાને અર્જુનને બાંખેલી એક કથા છે. શાસ્ત્રીઓ એને ગીતોપાખ્યાન કહે છે. ગીતાભાષાન્તર મૂળની આખ્યાનશૈલીમાં થવું ઘટે.

૨, જ અને તુ પણ ખડવા દેવાના નથી; કહીને ચકારની વાર્તા કહી સંભળાવી.

૩, આપણામાં દલપતભાષા સહેલી છે એમ મંસ્કૃતમાં, પંચમહાકાવ્યોને પડછે, ભારતરામાયણની ભાષા મહેલી છે. દલપતકવિતા જેવું ગીતાભાષાન્તર મૂળ સમું રહેલું ને સરળ થવું જોઈએ

૪, એકાદશમે અધ્યાય વસન્તતિલકામાં ઉતાર્યો છે; એથી એમાંની લવ્ય Rugged શબ્દોષણ્ણા અલોપ થાય છે.

મૂળ અધ્યાય આર્ષ છન્દોમાં છે. વિરાટદર્શનનો અધ્યાય એવા આર્ષ છન્દોમાં ઉતારો.

અને છેલ્લે છેલ્લે શીખામણુ દીધી કે પ્રેરણાદેવીના લાડકવાયા કૃપાપાત્રે ભાષાન્તરમાં પડવું નહિ.

વળી વળીને પછી વિચારી જોયે સૂચનાઓ સાચી લાગી ને સ્વીકારી. ને અને પછી તથા તો ય પશુ સદા વળી એવી શબ્દછાંટણી ભાષાન્તરમાં છાંટીને આખ્યાનશૈલી સાધી લીધી. ખડી પડેલા ચ અને જુ બનતા પાછા આવ્યા. કક્કશ કાંકરિયાળા શબ્દપ્રયોગ વીણી કહાડી મહારાથી બનતું ભાષાન્તર સહેલું ને સરળ કીધું વિરાટદર્શનના એકાદશમા અધ્યાયને આર્ષ છન્દમાં ઉતાર્યો. કેશવ દુવની એક છેલ્લી શીખામણુ નથી માની, આજ સૂધી નથી માની, ને ભાષાન્તરો કર્યા કીધાં છે. એનું ખરું કારણ કયું? ભલભલા સમર્થોની પાતાળપાણી પ્રેરણા ચે, નવસરવાણીઓ ન નિર્જાદે તો, સૂક્ષ્મ જતી હશે : મહેને તો એ અનુભવ થાય છે. એક કાવ્યગ્રંથમાં સર્વસ્વ ઠાલવી રહે ત્હારે તો વીજળી-ખાલી લેડન જાર જેવા થઈ રહેવાય છે. કુદરતમાથી, જનતાની વાડીઓમાંથી, અન્તરના ઉડાણોમાંથી, પૂર્વોચાર્યોના મેઘાડ-બરોમાંથી વીજળી પાછી ન પૂરાય તો સૌની ખાલી ખરણી વીજળીખાલી જ રહેતી હશે. કેશવલાલભાઈ! મહારાં ભાષાન્તરોએ વીજળીખાલી થયેલી મહારી લેડન જારને વારંવાર ને સભર ભરી છે. એ નવસરવાણીઓએ મહારા ધરા પાછા પૂર્યા છે. ત્હમારે એ કહ્યું નથી માન્યું તેથી પૂર્વોચાર્યોના અને આપનો એટલો જાણી છું.

તે પછી શાકુન્તલનું મ્હારું ભાષાન્તર થયું તે દાખવ્યું. નહિ ગમ્યું હોય. મીઠપથી મ્હને કહ્યું કાલિદાસને ઉતારવે. જ અઘરો છે. કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યના મ્હારા સાત કાંડ છપાયા છે, એ સાતે કાંડ કેશવ દ્રુવે અર્થઘટિત બોયા છે, ને પાસ કીધા પછી છપાયા છે. પ્રાચીનતાની પરીક્ષા મ્હેં સદા કેશવ દ્રુવને આપી છે.

અને પછી રચાઈ મ્હારી સઘમિત્રા; ઇસ્વી ૧૯૩૧મા.

કેશવલાલભાઈને મળવાનો અનુકૂળ સમય છે અપરા-
હુતને—ત્રણચાર વાગ્યાના સુમારને, ઉતરતા પ્હોરની મ્હા
પીધા પૂર્વેનો કલાકેક ને મ્હા પીધા પછીનો કલાકેક. સંઘ-
મિત્રા એટલે સંસ્કૃત શૈલીનું શ્લોકમદ્ધ મ્હારૂં સમાક્રી નાટક.
અંકો અને અંકોના પ્રવેશો નહિ, પણ અંકો અને વિષ્કં-
ભકો. સંસ્કૃત શૈલીમા મ્હારો એ પ્રથમ પ્રયાસ. નાટકની
વસ્તુસંઘલનાનો કાળ પણ ઇ. સ. પૂ. ૨૫૭ વર્ષ પૂર્વેનો.
મ્હારું એ કાળદર્શન ખરૂં હતું ? સંસ્કૃત નાટકશૈલીમાંની
મ્હારી એ યાત્રા સફળ હતી ? સહેજે મ્હને એ પ્રશ્નો
થયા. પૂછવું કેને ? કેને જઈને પરીક્ષા આપવી ? વળી
વળીને પાછી નજર ઠરી ત્હા ને ત્હા. એવું પૂછયાઠામ
શુજરાતે તો એક જ છે—કેશવ દ્રુવ, વિદ્રતાની આ મૂર્તિ. એક
અપરાહુને હસ્તલેખનો ગુટકો લઈને ચાલ્યો વળી ગોટીની
શેરીએ. ચાર માળનું ને સુઘડ એ ઘર. સત્કારવાને ચોકમાં
હીંચકો હીંચકો હોય. નોકર નવો હતો, મ્હને ન બોળ-
ખ્યો; અને તેથી તો ઘડીકે ગમ્મત લાગી. કેશવલાલભાઈ
છેક ઉપલે માળે હતા ત્હા જઈને નોકરે કહ્યું કે કોઈક

આવ્યું છે. સરળ ભાવે ઉત્તર દીધો કે ઉપર મોકલ. પહેલાં
 ને બીજા માળખા ખંડોમાં ફરતો ફરતો હું છેક પાછલે ચોથે
 માળે ગયો. મહેને દેખતાં જ બોલી ઉઠ્યા, અહો ! ત્હમે
 છો ? મહેને ખબર નહિ, નહિ તો હું નીચે આવત એક
 વિદ્યાર્થી અત્થાદે આવવાનું કહી ગયો હતો; તે આવ્યો
 હશે એમ ધાર્યું. મહેં કહ્યું હું ચેઆજ વિદ્યાર્થીભાવે આવ્યો
 છું, પરીક્ષા આપવાને આવ્યો છું. બોલ્યા : ના, ના; એવું
 ના બોલો. ત્હમારે હવે પરીક્ષા આપવાની કેવી ? કહ્યું, ખરેખર !
 ખોટું નથી કહેતો; આજ પરીક્ષા આપવાને જ આવ્યો છું.
 સર્જિનો ! પરીક્ષાની તારીખ, પરીક્ષાનો સમય, પરીક્ષાનો વિષય,
 પરીક્ષક સ્વયં, ને પરીક્ષાની પ્રશ્નમાળા—એ બધું આ પરીક્ષા
 આપનારે નિર્ધારેલા હતાં ! આખરે ધારણાબોલ મળ્યો કે
 કહો, શું છે ? પછી મહેં કથા કહી કે મૃત્યુની વિરહવર-
 ઘોમાં અશોકકુંવરી સંઘમિત્રાનું આ નાટક લખ્યું છે. સંસ્કૃત
 શૈલીમાં મહારો છે પ્રથમ પ્રયાસ. બતાવવાને આવ્યો છું.
 બે વાતો મહારે પૂછવાની છે : શૈલી સફળ ઉતરી છે કે
 કેમ ? અને પ્રાચીન યુગદર્શન ખરું છે કે નહિ ? સપ્તાંગી
 નાટક છે; કહો તે વાંચું. તરત આદેશ મળ્યો કે ચોથો
 અંક વાંચો. હું વિમાસણમાં પડ્યો, ને કહ્યું : ના, ચોથો
 નહિ વાંચું. કેશવલાલભાઈ હસીને બોલ્યા : ઘડીકમાં કહો
 છો કે કહો તે વાંચું; ને ચોથો અંક વાંચવાને ઠરું છું તો
 ના પાડો છો ! મહેં કહ્યું : ખરું. હું માનું છું કે ચોથો અંક
 મહેં સારો લખ્યો છે; શુદ્ધ ભગવાન પ્રેરણા પામ્યાનો એ
 અંક છે. સારો લખ્યો અંક વાંચી સંભળાવી પાસ થવા

આવ્યો નથી. તત્કણ ઉત્તર મળ્યો: જૂવો, ત્હમારા એક પ્રશ્નનો તો નિર્ણય થઈ ગયો. યુરોપી નાટકશૈલીમાં Climax અંતે આવે છે, આપણી નાટકશૈલીમાં Climax મધ્યે આવે છે. ત્હમે કહો છો ત્હમારો ચોથો અંક છે બોધી સત્તનાં પ્રેરણાઅવતરણનો; ત્હમે મધ્યાકે પતાકા રાપી. શૈલીમાં ત્હમે સફળ ઉતર્યા છો. ત્હારે હવે ત્રીજો અંક વાંચો. 'હે' ત્રીજો અંક ઉઘાડ્યો ને તક્ષશિલા ને પાટલીપુત્ર એ બે મહાનગરીઓની સરખામણીનો ઉપડતો શ્લોક વાંચ્યો.

ગિરીન્દ્રજ તક્ષશિલા કયહાં ! ને
કયહાં પાટલીપુત્ર ત્રિવેણીતીર્થ ?
કૈલાસની જોગણી પાર્વતી એ,
આ રાજગણી સખિ મૈથિલીની.

શ્લોક સાંભળી કેશવલાલભાઈ ચિન્તનને મ્હડયા. સામાન્યતા: કેશવ મુવ થોડું બોલા છે, સોનારૂપાના રતિમાસાએ તોળી તોળીને શબ્દો બોલે છે. એમ કરતાં કરતાં પગથિયે પગથિયે રાજધિ' અચોકદેવના વૈતાલિકનો ચોથો શ્લોક આવ્યો:

સીમાદેશે પાથયો મ્હાડ જેવા,
મધ્યે બેટા નીરઘેરા નહો શા;
ગોરંભાયે આભને ચોભા દેતા;
ન્યહાજો રાજન ! મૌર્યના મન્ત્રીઓને.

એ શ્લોક સાંભળીને ચિન્તવતા યે થંભી ગયા, ને મ્હને યે થંભાવ્યો. શ્લોક ફરીથી વંચાવ્યો; ઘડીક વાગીવ્યો; ને પછી બાદ્યા: નાલીકમળમાંથી-સારા દેહદેશમાંથી શબ્દો

આવતા હતા: સંસ્કૃત શ્લોકશૈલી તાદ્દશ્ય ઉતરી છે. આ શ્લોક તો મુદ્રારાક્ષસને પણ-વિ. વિ.

અને પછી નિરનિરાળા બે અંકો વંચાવીને સાંભળ્યા.

મહારા ગ્રન્થોના પૂર્વપરીક્ષક મહારી જીંદગીમાં ચતુર્મુખ પ્રજ્ઞા સમા મને આર મળ્યા છે: બે મહારાથી મહોટેરા ને બે મહારાથી ન્હાનેરા. ધર્મને કાંટે સાચાં મૂલ્ય અંકાવવાને જમ્યે એમ ચારેયને ઘેર સહામે પગલે આલીને ગયો છું. બહાર પડતાં પૂર્વે ટંકશાળમાં રૂપેયાને પારખ પારખે છે, એમ છપાતાં પૂર્વે મહારા ગ્રન્થોને એમણે પારખ્યા છે. પૂર્વ-કાળમાં મહારા સાહિત્યપારખો હતા રણજીતરામને મણિશંકર, ઉત્તરકાળમાં મહારા સાહિત્યપારખો છે પ્રો. દાવર અને કેશવ ધ્રુવ.

વિદ્યાર્થીબંધુઓ! તહમે તો પહેલી વીશી હજી પૂરી કરો છે, આશુબ્યના ઉંબરામાં છો. છટ્ટો હાથકો ચે અડધે-રોક વીત્યા પછી અને ૩૯ ગ્રન્થો છપાવ્યા કેડે મહારા ૪૦ મા ગ્રન્થનાં મૂલ્ય અંકાવવાને હું તો આ વિદ્વન્મણિ કને ત્હારે ગયો હતો. વિદ્વત્તાના મહારાં સાહિત્યક્ષણ કાચાં છે કે પાકાં, ખાટાં છે કે મીઠાં છે, એની પરીક્ષા છેલ્લી પા સદીમાં અનેક વેળાએ મહેં તો કેશવ ધ્રુવને આપી છે.

સર્જનો! ઉપોદ્ધાતમાંજ મહેં તો કહ્યું છે કે હું આજ શુભ ગાવાને નથી આવ્યો, ઇતિહાસ ઉચ્ચરવાને આવ્યો છું.

અણચિન્તવ્યા કચ્હારેક કચ્હારેક કેશવલાલભાઈ મહારે ત્હાં આવે. રૂબરૂ માર્યા જોવો હું ઉઠો

ધ્યાનલીન લખતો બેઠો હોઈ. મિનિટો સૂધી માંડી ટશે નિહાળતા બારણામાં મૌનશાળી ઉભા રહે. ઉંચું જોઈ ને આંખો મળે એટલે હસી પડે કચ્છારનાકે આવ્યા 'હા ?' ઉભા રહેવું પડ્યું; એવી પ્રશ્નમાળાના ઉત્તરમાં કહે કે બેત્રણ મિનિટ થઈ હશે: આ જોવાનું કચ્છાં મળત ? આદરસત્કારની ઉણપ એમ સ્વયં પૂરી લે. સજ્જનો ! સ્વમાનના આજના યુગમાં કેશવલાલ ધ્રુવ નિરબિમાનની મૂર્તિ છે.

હલપતરામના એ શિષ્ય: ને હલપતશિષ્ય થવામાં ગૌરવ ગણે છે. કહે છે કે કાવ્યમન્દિરે કવિતાદેવીનાં પ્રથમ દર્શન ક. દ. ડા. એ કરાવ્યા હતાં શુરભક્તિભાવથી હલપતપિંગળને આજતુ સ્વરૂપ એમણે આપ્યું છે. હલપતપિંગળ ભણી ભણીને આપણા કંઈ કંઈ કવિઓ કાવ્યકલા શીખ્યા છે, કવિતા રચતા થયા છે. કેશવ ધ્રુવને હાથે હલપતપિંગળ મુધારાયુ છે એ ઇતિહાસ એટલો અવિદિત નહિ હોય.

અમરેશતકેની પ્રસ્તાવનામાં કેશવલાલભાઈ ! આપે કહ્યું છે ભારતના પ્રાચીન યુગમાં ઉર્જિનીમાં કવિમહોત્સવ ઉજવાતા, પાટલીપુત્રમાં વિદ્યનમહોત્સવ ઉજવાતા. બ્રહ્મસભા ભરાતી, શારદા પુત્રને ષટ્પન્થ બન્ધાવાતો, સરસ્વતીપુત્રનો બ્રહ્મરથ નગરીમાં ફરતો. પ્રાચીન ભારતની પાટનગરીઓ એમ વિદ્યપૂજા ઉજવતી. પૃથ્વીમાં આજ એટલી વિદ્યપૂજા રહી નથી. છતાં ધન સરજનહારી આ અમદાવાદ નગરી વિદ્યપૂજા છેક વીસરી ગઈ નથી એવું આજના સમાચારો કહે છે.

મહારા પિતાના શિષ્યવર, મહારા વડિલ સાહિત્યખન્ધુ, ગુર્જરાષ્ટ્રના વન્દનીય પંડિતપ્રવરને સન્માનતાં કંઈક કૃત-કૃત્યતા અને સાત્ત્વિક આનન્દ અત્કારે અનુભવુ છું. આ ઘડીને મારા આયુષ્યની એક ધન્ય ઘડી માનું છું.

વિદ્વત્તાની તારકજોડણી સમી ખાન્ધવબેલડી હતીઃ હરિ હર્ષદ ધ્રુવ ને કેશવ હર્ષદ ધ્રુવની. હરિલાલભાઈનાં તેજ ઝળકાટ અનોખાં હતા, કેશવલાલભાઈની ગુણગંભીરતા અનોખી હતી. દી. જ. મણિભાઈ જસભાઈની વિદ્યાચતુરતા સમી વિદ્વદ્દીવાનગિરિના જમાનામાં હરિલાલભાઈ હતા ગાયકવાડીમાં પ્રાન્ત સરન્યાયાધીશ. ચન્દ્ર નામનુ સાક્ષરી માસિક ચલાવતા. કવિતાને ધોધ વહેવડાવતા. કુંજવિહાર નામનો એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. યુરોપી શાસ્ત્રીવરોની Oriental Congress માં યુરોપે જતા. મુઘાવબોધ નામનો પ્રન્થ સંશોધતા. સ્ટોકહોમના પી. એચ. ડી હતા. The Indian National Congress ના જન્મયોગના સાક્ષી હતા, પ્રથમ અધિવેશનમાં હાજર હતા આયોત્કર્ષ લખતા. રીપન મહારાજે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષ્યુ ત્કારે સ્વરાજ્યગીતાવલિ ગાઈ હતી. હરિલાલ ધ્રુવ એટલે ક્ષણેક્ષણે ને ગ્યજેસ્થજે યનગનતા તરવરિયા તોખાર.

અને કેશવ ધ્રુવ એટલે શરમાળ લાનળ Retiring માનવમૂર્તિ. Self-assertion નો હક્ક હોય તે ય ન ભોગવે. હરિલાલભાઈના ભાઈ લેજે કેશવલાલભાઈને ત્કારે જનતા જાળખતી હરિલાલભાઈ કવિતા લખે, ફરી ત્હેની સ્હામું લાગ્યે જૂવે, સ્હડયો ઉભરો કાલવી નાંખે. કેશવ-

લાલભાઈની નવી આવૃત્તિ એટલે નવું પુસ્તક ઉત્તમતા સાધવાનો કેશવ ધ્રુવને ધરવ જ નહિ. ચન્દ્રમણિએને ઘસી ઘસીને નવનવા પહેલ પાડે, ને મંહીથી અવનવા રંગો ઉઘાડે. હરિલાલનો થોડોક ચનગનાટ કેશવલાલમાં હોત ને કેશવલાલની કેટલીક ગંભીરતા હરિલાલમાં હોત તો શુજરાતને મળ્યો છે એથી જમણો સાહિત્યવારસો મળત.

ગિવોધુમાંથી શુજરાતી ભાષાન્તરો ઘણાં થયાં છે, કેટલાંક સારા થયા છે. અને ભાષાન્તરભાષાન્તરના ચે પ્રકાર-લેહ છે. કેશવ ધ્રુવનાં ભાષાન્તર એટલે રસગ્રાહી ભાષાન્તર. એ ભાષાન્તરશૈલીનું પરમ દષ્ટાન્ત તે ગીતગોવિન્દ. ઉત્તર-રામચરિતમાં મણિલાલે શ્લોકોનું ભાષાન્તર ઉછળતી શુજરાતી લાવણીઓમા કીધું તે તરત લોકઝીલાતું થયું.

પ્રિયે રે ! ને તે કયમ વિસરાય ?

ગિરિથી જમજમ ઝરણાં વહી જાય;

ગાન ત્હાં કુંજકુંજમાં થાય. વિ.

એ રસગ્રાહી ભાષાન્તર. કેશવ ધ્રુવની અષ્ટપદીઓમાં જ્યદેવનો અસલ મંબુલ મંબુલ રણુકાર, ચન્દનીના તાર છલગલતા હોય એવો ઝીણો-અતિ ઝીણો સુમધુર શબ્દસિત્કાર, સળંગ છવળલે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યચાર્યો-ભાસ વિશાખદત્ત અમર જ્યદેવ-ની કાવ્યપ્રેરણા ઝીલવી, અને એ ઝીલીને સ્વરવ્યંજનના કિલકિલાટ સહિત સાગોપાંગ એ સંસ્કૃત કાવ્યપ્રેરણા શુજરાતીમા ઉતારવાની સાહિત્ય-દલા સહુ ભાષાન્તરકારોને સુલભ નથી સર્જનો ! આ સાહિત્યસેવકે ચે સંસ્કૃતસાહિત્યચાર્યોનાં શુજરાતી અવ-

તરણી કીધાં છે; મેઘદૂત ને શાકુન્તલ, ગીતાણ ને ઉપ-
નિષદો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે; અને એ અનુભવો માણીને
આ ઉચ્ચાર છું. મણિલાલની થોડીક લાવણીઓમા, ખાલા-
શંકરની થોડીક ગઝલોમા રસગ્રાહી ભાષાન્તરની કાવ્યકલા
છે, સમગ્ર અન્ય ગીતગોવિન્દમા એ ભાષાન્તરકાવ્યકલા છે.
સારાં ભાષાન્તરો મૂળની છબિ પાડે છે; રસગ્રાહી ભાષાન્તરો
માત્ર છબિ નથી પાડતાં, Oil paintings ચીતરે છે.
જયદેવની અષ્ટપદીઓના કેશવ ધ્રુવે ગુજરાતી વર્ણોમાં
Oil paintings ઉતાર્યાં છે.

વારંવાર કેશવલાલભાઈ વિનયવાક્ય બોલે છે કે ‘હું
તો માત્ર ભાષાન્તરકાર છું;’ વિ. વિ. ખડ્, કેશવ ધ્રુવ
ભાષાન્તરકાર છે, સફલ ભાષાન્તરકાર છે અને ઇલિયડના
ભાષાન્તરકારને સબોધીને ઇંગ્રેજ કવિ ક્રીડસે કહ્યું હતું કે
એ ભાષાન્તરકારે જલ્દી આવવો કે પાસ્ટીફિક મહાસાગર
દર્શાવ્યો! કવિવર ક્રીડસનો એ કવિતબોલ કેશવ ધ્રુવ
પરતે બોલતાં કહી શકાય કે કેશવ ધ્રુવે ગુજરાતને રસના
અવનવા દરિયાઓ દાખવ્યા.

કેશવલાલભાઈએ ગુજરાતને ભાસની ભાળ લીધી, ને
ઇતિહાસ ઉચ્ચાર્યો કે કાલિદાસની પૂર્વે એ સંસ્કૃત નાટકો
લખાતાં. કેશવ ધ્રુવની પ્રસ્તાવનાઓ એટલે ઇતિહાસમાં
ડોકિયાં મહેં તો એ પ્રસ્તાવનાઓનો નિચોડ તારવી લીધો
છે. એ પ્રસ્તાવનાના સંગ્રહાય, શૃંગલાળદ્વ વ્યવસ્થિત
કરાય, એમાં પડેલી કાળની ખીણો ઉપર પૂરો બન્ધાય,
તો આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના કંઈ કંઈ ચર ઉકલે.

કેશવ દુવના છેલ્લા સાહિત્યમહાપ્રયાસનો ગ્રન્થ છે ' પદરચનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના ' : મુંબઈ શારદા-પીઠે અપાવેલા ને છપાવેલા વિદ્વદ્વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ. સૈકાઓની નહિ, હજારો વર્ષની પિંગળશાસ્ત્રની દુનિયા એમાં પોતે ઠહોળી વળ્યા છે વૈદિક કાળથી વીસમી સદી પર્થાન્તની એમાં છે પદરચનાનો ઇતિહાસ. ખામીઓ છે, આર્ષછન્દોની વિચારણામાં એ અધિકારે છે, અધુરપ છે- દ્રષ્ટાન્ત લેજો ' લેખ ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય ' ના, ના; સંસ્કૃતમાં, લેટિનમાં, અરબીમાં, ઇંગ્લીશમાં, ફ્રાન્સમાં, અમેરિકામાં, અને આપણા ગુર્જરાષ્ટ્રે પણ, લળમણીની પાંદડીઓના જેવું, જગતસાહિત્ય ગદ્ય ને પદ્ય એમ દ્વીકૃત નથી રહ્યું, શિવજીના બીવીપત્ર સમુ જગતસાહિત્ય ત્રીકૃત વિકાર્યુ છે -ખામીઓ છે, અધુરપ છે, પણ કાળની અવધિ જેટલો એ શાસ્ત્રીય ગ્રન્થમાનો ગુણલંકાર અમુલ્ય છે. સોએક સૈકાઓ ભરી પથરાઈ પડી સાહિત્યની અમરવેલનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કેઈ વિધે થવો ઘટે એનો એ ગ્રન્થ વિદ્વન્મંડળ સમક્ષે મૂકાયેલો નમૂનો છે છન્દસ્શાસ્ત્રના આપણા અભ્યાસીઓએ કેશવ દુવનું એક વાક્ય સાબળવા જેવું છે ' શ્રુતિસાહિત્યની પદરચનાની એક વિશિષ્ટતા નોંધવાની જરૂર છે મુકરર કરેલો વર્ણસખ્યા કરતા એકાદ વર્ણ પદમાં ઓછો હોય અથવા એકએ વધારે હોય, તે નિભાવી લેવાય છે ' ઇસ્વી ૧૮૫૫ માં, શુદ્ધિપ્રકાશમાં દલપતરામે પિંગળ લખવા માડયું ત્યારે પણ, આજથી એશીક વર્ષ ઉપર, આર્ષ છન્દોની ના ઐતિહાસિક વિશિષ્ટતા

ક. દ. ડા. જે ત્યાં ઉચ્ચારેલી છે. દલપતરામની નેં કેશવ ધ્રુવની સાક્ષીઓ પછી હજી પણ આપણા છન્દશાસીઓ પ્રાચીનતાને નામે કહેશે કે અક્ષરની વધઘટ તે છન્દો-ભંગ છે ?

કેશવ ધ્રુવની જે ન્હાનકડી પુસ્તિકાઓ છે : અખ્યાકૃત અનુભવબિન્દુ ને પ્રેમાનન્દકૃત બારમાસી. કેશવ ધ્રુવનાં જે સંશોધનપ્રકાશન. આપણા પ્રાચીન કવિવરોને બાણે સજીવન કીધા. મરામત રંગ વર્નિશ કરી, જૂના, પુરાણા, જીર્ણ, કાબ્યહુલેલીના ઝરખાઓને બાણે નવે અવતાર આપ્યા. ન હીડી હોય તો જે પુસ્તિકાઓને જોજો. ઉગતા કવિવરોને, નવલાં પ્રાચીન કાબ્યસંશોધનકારોને કંઈ કંઈ શિખવાનું ત્યાંથી મળશે. કેશવ ધ્રુવ કહે છે કે વિદ્વાનો સહ-પયોગ કવિબન્ધુઓને હીણવામા નથી, સ્મરણવાસીઓને સજીવન કરવામા છે. બન્ને ય પુસ્તિકાઓમાથી એકએક વાનગી ચખાડું છું.

અખાના અનુભવબિન્દુનો છન્દ ૩૬ મો કહે છે :
 પારસનો ધનવત, અંત ધન કેરો ના'વે;
 વસ્તુ ન કેા દુઃપ્રાપ, આપ જાવે તે આવે.
 સ્વિરથ બેસે જેહ, તેહ તાંહા સવે' દેખે;
 પખી મળે લખ કોડ, જોડ નહિ અનલજ લેખે.

મહાઅનુભવ આગળ અખા ! કૃત્ય સકળ લેખે નહી,
 પરબ્રહ્મની પ્રૌઢતા તે રસના શું શકે કહી ?

પ્રેમાનન્દકૃત બારમાસીનો પ્રથમ માસ વૈદિક રીતિએ ચૈત્ર માસ છે.

‘એત્રે ચતુર્થજ નાવિયા ! રાધા કહે રે વિચાર;
 જે લાવે પિયુની વધામણી આપુ એકાવળ હાર.
 ચન્દન ચીર ન ભાવે રે ! મુહાવે નહિ સાથ;
 દિવસ ગયો અતિ દોહલે, વેરણ આવે છે રાત.
 ઓ પેલી ગોરજ દીસે, હીસે ધોળી રે ધેન;
 મોહન વણ કોણ મોહની મુણાવે રે વેણ ?
 સાધે સંજોગે સહુ મળી દિનરજનીતા લોગ;
 સહિયર કોને ન કહી શકું, દોહલો નાથવિભોગ.
 ચાર ચપેલીના ચોસરા, ચંપા કેરી રે માળ,
 તાપે તન સંતાપે છે, આપે મદનની જાળ.
 મેં નવ જણ્યુ મોહનજી રહેયો મથુરા માંહ;
 ગમન કરતાં ગોપાળની જાલી રાખવ બાંહ.

એ આપણી ગુજરાતશોનાં ગીત. ગુજરાતશુના કંઠ-
 માંની કુળમાંની રસોઈમાંની જીવનમાંની આંખમાંની હૈયા-
 માંની કવિતા જેટલેટલી કવિતા વિરલ સુન્દરીવૃંદે હશે.
 ભારતના સંગીતગ્રન્થો કહે છે કે દેવોએ સંગીત પ્રથમ
 ગુજરાતશોને શીખવ્યું હતું. ગુર્જરસુન્દરી એટલે કવિતા-
 સુન્દરી.

કેશવલાલ ધ્રુવ એટલે રાજા અને પ્રજા ઉભયના
 સન્માન્ય સાક્ષસ્પર્શ. કેશવલાલભાઈની વિદ્વતા સરકારસન્મા-
 નાયેલી અને પ્રજાપ્રમાણાયેલી છે. ગુજરાતની પાટનગરીની
 હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટરો ત્હારે Selection થી નિર્મોતા;
 દિવાન બહાદુરો પણ હજી Selection થી સરનાય છે.

કેશવલાલભાઈ સરકારના Selected Few માંના છે. ત્રીશેક વર્ષોથી સરકાર કહેતી આવી છે કે કેશવ ધ્રુવ વિદ્રુવર છે.

ગુજરાતીના પ્રથમ પ્રોફેસરો બે થયા; ગુજરાત વનો-કથુલર મોસાયટીના પ્રમુખો ડબ્બનેકે થઈ ગયા; એમ. એ. ના પરીક્ષકો પ્રતિવર્ષ કોડીબન્ધ થાય છે એ સહુ સન્માનો છે, પણ અનેકસુલભ સન્માનો છે. ઓક્સફર્ડમાં હોત તો ત્રણ હાથકાની થે પૂર્વેથી-એમનાં ગીતગોવિન્દ મુદ્રારાક્ષસ ને અમરશતક પ્રગટ થયા ત્હારથી કેશવ ધ્રુવ D. C. L. હોત. મુંબઈની શારદાપીઠનાં પડળ ઉઘડે અને આજ એમને L. L. D. અપે, તો ગુજર પ્રબળનો કેશવ ધ્રુવનું નહિ, મુંબઈ શારદાપીઠનું એ બહુમાન લેજો.

મહારા અર્ધા આયુષ્ય ઉપરના એક જૂના મિત્ર છે. વર્ષોથી એમને કહેતો કે કેશવ ધ્રુવ સાહિત્યની રત્નખાણુ છે. સર્જન ને જૂના મિત્ર, મહારાં સાહિત્યવચનોમાં શ્રદ્ધા થે ખરી, અને જાણજુહારા કે કેશવલાલભાઈ મહારે પૂછ્યાઠામ છે, એટલે વિરોધવચન ન ઉચ્ચરતા, પણ ગળે ઘૂંટ ઓછો ઉતરતો. દશેક માસ ઉપર એમનું એકલા કેશવ ધ્રુવને ત્હાં જવું થયું, ને ત્હા કાંઈક સાહિત્યવાતોલાપ થયો. પછી મળ્યા ત્હારે કહે: ન્હાનાભાઈ! કેશવ ધ્રુવ ખરેખર! હીરાની ખાણુ છે.

આવા લોકઅજ્ઞાનનું એક કારણુ એ છે કે આજ પોણોસોની વયે પણ કેશવ ધ્રુવ મુગ્ધાના જેટલા શરમાળ છે.

૧૯૨૬ ની વસન્તપૂર્ણિમાએ મુંબઈમાં ઉજવાયેલા વસન્તોત્સવમા એમને આપણા 'સર્વધુરન્ધર પંડિતવર્ય'

કહી વંચુ'વ્યા હતા. આભમાં ઉંડા જઈએ એમ આભ ઉંડું સાગે. કેશવ ધ્રુવની વિદ્વતા એવી છે. એમાં ઉંડા ઉતરિયે તેમ તેમ તે ઉંડી ચેખાય.

લોકદીધાં બહુમાન કેશવ ધ્રુવનાં અનેક છે, હું તો એને પ્રધાન લેખું છું. અને તે બન્ને ય ઇલાકાના પાટનગર ને જનતાના મહાસાગર મુંબઈનગરીદીધાં છે. ૧૯૦૭ માં બીજી સાહિત્ય પરિષદ મુંબઈમાં મળી. પ્રથમ સાહિત્ય-પરિષદમાં ત્હારના ગુજરાતના સર્વમાન્ય સાક્ષરશ્રેષ્ઠ ગોવર્ધનરામભાઈ પ્રમુખપદે હતા. ત્રીજી પરિષદથી પ્રમુખ-વરૂણીમાં પક્ષાપક્ષી પેઠી, કેટલીક વરૂણીઓએ ઝગડા થયા, પ્રમુખપદનાં મહિમાતેજ એમ ઝંખવાયાં. બીજી પરિષદ મળી ત્હારે મુંબઈમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે ગોવર્ધનભાઈની ગાદીએ બેસે કોણ? આજથી ૨૭ વર્ષ પૂર્વે મુંબઈની સાહિત્ય-રસિક જનતાએ ઉચ્ચાર્યું કે ત્હારના આપણા ગુજરાતના પ્રથમ સાક્ષરત્વ ગોવર્ધનરામ ને દ્વિતીય સાક્ષરત્વ કેશવ ધ્રુવ; ગોવર્ધનરામની સાક્ષરી ગાદીએ કેશવ ધ્રુવ બિરાળે.

અને મુંબઈદીધું બીજું સન્માન તો ત્હારથી બે હાથકા પછીનું. બીજી સાહિત્ય પરિષદ પછી બે વર્ષ ને બે હાથકે, ૧૯૨૯ માં, મુંબઈમાં ગુજરાતનું કવિસંમેલન ભરાયું હતું. મુંબઈથી મન્ત્રીજનો મહેને કાગળ આવ્યો કે પ્રથમ ગુજરાતકવિસંમેલનનું પ્રમુખપદ સ્વીકારો, અને આવો. મૂળતત્ત્વેના મતભેદને કારણે એ કવિસંમેલનના પ્રમુખપદના સન્માનને મહેં નકાર્યાથી મુંબઈની સાક્ષરી જનતામાં વળી પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે કવિસંમેલનના પ્રમુખ કોણ ?

મુખઈની સાક્ષરજનતા ત્યારે ફરીથી ઉચ્ચરી કે ભાસ ને વિશાખદત્ત, અમરૂ ને જયદેવને ગુજરાતી અવતારે આણનાર ગુજરાતના કવિસંમેલનના પ્રમુખવર.

સર્જનો અને સન્મારીઓ ! કોઈ ચે સાક્ષરને આથી અધિકુ' સાક્ષરતા શું સન્માની શકે ? કેશવલાલભાઈ ! વિદ્વતસમાશ્લોનાં એવાં સાક્ષરી સન્માનો તહમારેતો પાસદીજીનાં છે.

જ્યારે જ્યારે મહને કેટલાએક વિદ્વાન ઠહે છે—'તહમારા જેવા વિદ્વાન'—ત્યારે મહને હસવું આવે છે. મહારા જેવો ચે વિદ્વાન, તો પછી કેશવ ધ્રુવને કાજે કિયું બિરદાવસરજવાનું રહ્યું ? વિદ્વત્તાના અવતાર કે સ્વયં વિદ્વત્તા ? નહાનો કે મહોટો હું કવિ હઈશ, વિદ્વાન નથી. વિદ્વાનની મહારી ભાવના હું છું વેધી મહોટી છે. આજના ગુજરાતની વિદ્વત્તા તો તમ સન્મુખે ઓ બેઠી. મહારામાં નથી, ને કોઠમાં જ છે, તહેને આજ તહમે અને હું બહુમાને સન્માની રહ્યાં છીએ. સર્જનો ! ભારતવર્ષે તો વિદ્વત્પૂજ્ય વેદપ્રાચીન છે.

કૂવારાની કળ ફેરવે ને ચોગરદમ ધારાઓ ઉડી રહે, સહઅલિંગ સરોવરની પાળે એક દોરી ખેંચે ને સહઅઘંટડીઓ બોલી ઉઠતી, એમ કેશવ ધ્રુવ કને કો. જાય ને કંઈક વાત છેડે, એટલે જાણે કળ ફેરવી એમ સેંઠડો ધારાઓ ફૂટી નીકળે. આપણને એમ થાય કે એક હારે સહઅઘંટડીઓ બોલી, જાણે કો ઝવેરીની ઝવેરાતતિનેરી ઉઘડી. કેશવ ધ્રુવ કને જઈને કોઈ ચે વેળાએ પા કે અડધો કલાક બેસીને હું ઉઠ્યો નથી; બેબે-ત્રણત્રણ કલાકના અડીંગા જ હોય. પહોર-પહોર એમનો વાર્તાલાપ માણીને

જ ઉઠ્યો છું. અણહિલપુર પાટણના સહઅલીંગ સરોવરના યાત્રાળુઓ અને સૌન્દર્યભૂમિ કારમીર દેશમાંના શાલામાર ને નિશાતબાગના ઉદ્યાનોમાંનાં સૌન્દર્યોપાસકો સહુ પાછાં જ ફરે; પણ એ જ્યસરોવરેથી કે એ બાદશાહી કૂવારાધારાઓમાંથી પાછા વળવું કેને કેને ગમતું લયે ?

અને છેલ્લે છેલ્લે કેશવ ધ્રુવના એકાદબે અવશુભો ગાઇ લઉં. પચ્ચીશેક વર્ષના દીર્ઘ પરિચયમાં એમણે મહારાં બે કદાં ગણકાર્યાં નથી. અનેક વેળા એમને મહેં કહ્યું છે કે કેશવલાલભાઈ ! રત્નાકર હવે ઠાલવી નાંખો, હીરાની ખાણ હવે ખાલી કરી આપો. એમણે સદા ઉત્તર વાળ્યો છે કે ખુશીથી ખાણિયા ખાણ સાબલી ચે ખણીખોતરી લે. વિદ્યાર્થીબંધુઓ ! સ્વાતુલવથી ઉચ્ચારું છું કે કેશવ ધ્રુવ આપણને આપીને બચ છે એથી અધિકું એમના સાહિત્ય ભંડારે હજી સંભરેલું છે. આપણી રાજનગરીમાં લક્ષ્મીવન્તાઓ અનેક છે, પણ શારદલક્ષ્મીવન્તા તો આજ કેશવ ધ્રુવ છે.

અને ખીલું એમણે મહારું કહ્યું નથી માન્યું તે એ કે 'ગીતગોવિન્દના સમું શ્રીમદ્ ભાગવતનું રસપ્રાહી ને સમશ્લોકી ભાષાન્તર ગુજરાતને અર્પતા બાવ.' પા સદીથી એમને હું એ વિનવું છું; પા સદીથી એમણે મહને ઉત્તર વાળ્યો છે કે એ મહાભારત કામ ઉપાડવાને હવે હું ધરડો થયો છું. સજ્જનો ! રોજના માત્ર ત્રણત્રણ શ્લોક ગુજરાતીમાં ઉતાયો હોત ત્હોય વર્ષે વર્ષે હજારેક શ્લોક ઉતરત, અઢાર વર્ષે અઢાર હજાર શ્લોક થાત, અને આજથી સાતેક વર્ષે પૂર્વે એ મહાભારત કામની પૂર્ણાહુતિ ઉજવાઇ હોત,

ગીતગોવિન્દ સમું ગુજરાત શ્રીમદ્ ભાગવત પામ્યું હોત,
 ભાગવત મહાપુરાણની સમાધિભાષા ગુજરાતે ઉતરી હોત.
 કેશવ ધ્રુવના દિલમાં ગુંજતા ઉત્તરબોલે આજ અટ્ટહારે
 હું સાંભળી રહ્યો છું કે એ ગુણાકાર ને સરવાળા ને
 બાદબાકી સમું શ્રીમદ્ ભાગવતનું ભાષાન્તરકાર્ય સહેતું નથી.
 ખરૂં હવે તો કાળને કાંઠડે બીજા કોક કેશવ ધ્રુવની વાટ
 જોતાં ગુજરાતે બેસવાનું રહ્યું. સાહિત્યરસપીપાસુઓએ કવિવર
 ભવભૂતિના આગમબોલમાં શ્રદ્ધા રાખવાની રહી કે પૃથ્વી
 વિશાળ છે ને કાળ અનન્ત છે; ભવિષ્યને આરે કચ્છારેક
 કોક આવશે. ‘કોક’ અને ‘કચ્છારેક’ : શ્રદ્ધાગુઓનાં એ
 આશ્વાસનવચનો છે, પણ આજના તો આપણા એ નિરા-
 શાબોલ છે.

વિદ્યાર્થીજન-ધુઓ ! કેશવ ધ્રુવની વિદ્વત્તાના વારસો !
 હવે ઘડીક વ્યક્તિપૂજાથી પર જઇએ, આગમાપાયિનથી પર
 સનાતનને સંભારિયે. પેલું કલબલતું ‘ઠહેળિયું’ કવિવર ટેની-
 સનને કહેતું હતું ત્હોના જળબોલ ત્હમે ય તે સાંભળ્યા
 હશે કે માનવી આગમાપાયિન છે, હું સનાતન છું :

For man may come & man may go,
 But I go on for ever.

આ કોલેજની હવેત્રી, ફરતાં ઉલેલાં વૃક્ષરાજો, ઉપરનું
 આલ, ખળખળ ખળખળ અન્તરિક્ષમાં વહેતું કાળનું અનન્ત
 ‘ઠહેળિયું’ : કાન માંડો, એ સહુ આપણા આ સમારંભને
 હસતાં સંભળાય છે. એ સહુ કહે છે કે વિદ્યાર્થીઓ,
 પ્રોફેસરો, પ્રિન્સિપાલો, પ્રમુખો, સમારંભો આગમાપાયિન
 છે.—અને એ સહુ સરસ્વતીઉપાસકોમાં અદ્યમાં અદ્ય આયુ-

ધ્યવન્તો તો આ પ્રમુખ. પ્રમુખનાં આયુષ્ય કેટલાં ? બે
ઠલાકનાં !—એ સહુ ઉચ્ચરે છે કે શારદપુત્રો અંહી આવે ને
જાય, પણ આ શારદમહાલયમાંથી પ્રગટતો શારદપ્રવાહ
સનાતન છે. પોણી સદીની આયુષ્યઅવધો પછી કેશવલાલભાઈ
આજ કલમ હેઠે મૂકે છે. ત્હમની વિદ્તાના ત્હમે સાચા
વારસ હશે તો એ કલમ લોંચ પડી નહિ રહે. કેશવદીધા
શારદહેણુમા ત્હમારી શારદસેરા લળીને અધિકા જોમથી
એ શારદપ્રવાહ વહેશે. વિદ્યાર્થી બન્ધુઓ ! ધ્રુવ સાહેબે એમનો
વડિલધર્મ પાળ્યો; હવે ત્હમારે ત્હમારો વારસધર્મ પાળવાનો
છે. વડિલવાળ્યાં ફૂલછોડ કરમાવશે કે મ્હોરાવશે ? ધ્રુવ
સાહેબ વાવી જાય છે, એમનું વાળું મ્હોરાવવું ને પ્રદુક્ષા-
વવું ત્હમારે હાથ છે. આ શારદમહાલયના વાસ્તુઅવસરે
અહીં હું હતો, ગઈ કાલે અહીં મ્હારા પુત્રો હતા, આજ
આ શારદમહાલયમાં ત્હમે વિરાજો છો, આવતી કાલે ત્હમારા
પુત્રો વિરાજતા હશે. આપણે અને આપણો પુત્રપરિવાર અહીં
આવીશું અને જઈશું; પણ આ શારદમહાલયમાંથી પ્રગટતો
પેલો અદૃશ્ય અખંડ ને મહાઓધ શારદપ્રવાહ તો અવિરત
ઉચ્ચરે છે કે

Ah! Man may come & man may go,

But I go on for ever.

એ શારદપ્રવાહ કહે છે કે ‘વિદ્યાર્થીઓ, પ્રોફેસરો,
પ્રિન્સિપાલો, પ્રમુખો—સહુ શારદપુત્રો ક્ષણિક છે, હું એક
સનાતન છું.’ સર્જનો ! શારદપુત્રો આગમાપાયિન છે, શા-
રદપુત્રોએ વહેવડાવેલો શારદપ્રવાહ સનાતન છે. કેશવ ધ્રુવ-
માંના એ સનાતન શારદપ્રવાહને, આ શારદમહાલયમાંથી

મગધી સૌરાષ્ટ્રે ને ગુર્જરાષ્ટ્રે વહતી એ અખંડ અવિરત
અનંધર શારદસનાતનતાને આજ આપણે ઉપાસિયે, સન્મા-
નિયે, પૂજિયે છીએ. આ છે આપણો આજનો સનાતન
સરસ્વતીપૂજનનો સમારંભ.

નની એ યુનિવર્સિટિના જમાનામાં, ગુજરાત શારદાપીઠ ગુર્જરપાટનગરીમાંના ગુજરાતીના પ્રથમ પ્રોફેસરને LL.D. નું પ્રથમ વિદ્વત્સન્માન અર્પી જ્યદેવ ને અમર, વિશા-ખકત ને ભાસ સમા ગુર્જરવાચસ્પતિની અગ્રવિદ્વત્પૂજા કરશે. આજે તો અમે એ ભાવનાથી આપને વધાવિયે છીએ.

તારામંડલ સમા હીરાના હાર થાય છે; અને ત્હેમને બૂલતું, ચન્દ્રમા સમું, ચકતું હોય છે. હીરાહારનો એ રત્ન-ચન્દ્રમા બહુમૂલો ને બહુસોહામણો હોય છે. એ ચન્દ્રમા ખરી પડે ત્હારે જાણે અડધો હાર ખરી પડ્યો. તારામંડળ સમા ગુજરાત કોલેજના હીરાઓનો હાર સદા તગતગતો રહેજો; પણ મહેને તો ભાસે છે કે એ રત્નહારનો ચન્દ્રમા આજ ખરી પડે છે.

આયુષ્યવરનાં ચ્હડાવેલાં સાહિત્યકવચ કેશવલાલભાઈ ! આજ આપ ઉતારો છો. પોણી સદીભર પ્રવૃત્તિધર્મ પાળી હવે નિવૃત્તિધર્મ આપ અંગિકારો છો. આખ થાકી છે, અંગો આરામ માગે છે, દુનિયા અને દુનિયાંપરને ડહોળી ડહોળીને બુદ્ધિ વિશ્રામઘાટને શોધે છે. આંખનો, અંગોનો, બુદ્ધિનો વાંક છે ? અધીં સદી પર્યન્ત ગિર્વાણપ્રતિભા ઝીલતાં ઝીલતાં કીધેલી ધીરગંભીર અખંડઅગૃત સાહિત્યો-પાસના પછીનો આપનો જીવનવિશ્રામ મુખદાયક થાવ અને એ દીર્ઘ કાળ ભોગવો એ અમ સહુનો સફલાવ તથા વિદાય વેળાનો વિદાયબોલ છે.

નમો નમસ્તે તુ સદ્ગુરુત્વ;

પુનઃ શ્રુયોપિ નમો નમસ્તે.